

છેલ્લી તસ્વીર
ગાંધીજી તથા મહાદેવભાઈ

आम्र धिते

ગાંધીજીને જગવંદ.

[૭૦ મી જયંતીને પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખસંગ્રહ]

સંપાદક

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

: સોલ એન્ટ :

એન. એમ. દક્કર એન્ડ કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

પ્રકાશક

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ, લિમિટેડ.

૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨.

આવૃત્તિ પહેલી : ગાંધી જયંતી, ૧૯૪૩

આવૃત્તિ બીજી : મે, ૧૯૪૪

શ્રી. ચદરંગર ગુક્તનાં દર્તર પુસ્તકો

સીતાહરણ (પાંચમી આવૃત્તિ)

પિરામીડની છાયામાં (મિસરનું પ્રાચીન સાહિત્ય)

અનુવાદો

ચીનનો અવાજ — લોન્ગ રિફિન્સન (બીજી આવૃત્તિ)

ધર્મસ્થાપન — ગાંધીજી

રચનાત્મક કાર્યક્રમ — ગાંધીજી

રચનાત્મક કાર્યક્રમ — રાજેન્દ્રપ્રસાદ

હિંદુ જીવનદર્શન — રાધાકૃષ્ણન

મહાત્મા ગાંધી — રાધાકૃષ્ણન

અહિંસાની તાલીમ — રીચર્ડ યેગ

ધર્મોનું મિલન — રાધાકૃષ્ણન

ચૂપ નહીં રહેવાય — રોલરગ્રોય

હિંદુધર્મ — રાધાકૃષ્ણન

ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ — મીલી કિંહામ પોલાક

ચેદની વિચારધારા — રાધાકૃષ્ણન

યન્ત્રો સામે બળવો — નર્સ

ક્રિમલ ત્રણ રૂપિયા

અસ્તાવના

ચાર વર્ષની વાત પર મહાત્મા ગાંધીજીના ૭૦ મી જન્મદિનની ઉજવણી નિમિત્તે કાશી વિશ્વવિદ્યાલયના કુલનાયક શ્રી. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને દુનિયાનાં કેટલાંક અગ્રણી સ્ત્રીપુરુષોને એ વિશ્વવંશ વિભૂતિ અત્યેનો આદરભાવ વ્યક્ત કરીને પ્રસંગોચિત સત્કાર કરવા નોતર્યા હતાં. એ નિમંત્રણનો જવાબ સુંદર અંગતિ-ઓના રૂપમાં એમને મળેલો. એ પ્રશસ્તિલેખોનો નૈવેદ્યગ્રંથ બહાર પડ્યો.

રામમોહન, હયાનંદ, વિવેકાનંદથી માંડીને તિલક, અરવિંદ, ટાગોર લગીના મહાપુરુષોએ ભારતીય સંસ્કૃતિને જે રીતે નવેસર સીંચી સમારી તેના સીમાડા વિસ્તાર્યા, એમાં ગાંધીજીનો ફૂલો નિર્વિવાદપણે સૌથી મોટો અને સૌથી શક્તિશાળી ગણાયો છે. આ દાવાની યથાર્થતા સાબિત કરનાર જે એક જ મુખ્ય વસ્તુ ગાંધીજીએ પોતાના વિચાર તેમજ જીવનવહેવાર વાટે ખાસ વિકસાવી તે — સત્યાગ્રહ — ઉપર જ આ પ્રશસ્તિલેખોમાં ફરીફરીને ભાર દેવાયો છે. દુનિયાના અન્યાયો, ધુરાઈઓ અને હિંસાખોરી સામે સત્યાગ્રહ અથવા અહિંસકે પ્રતિકારનું હથિયાર વાપરતાં ગાંધીજીએ જ હિન્દુસ્તાનને અને જગતને શીખવ્યું છે.

આવી અહિંસાની ગાંધીજીપ્રણીત વ્યાખ્યા જૂના ધર્મગ્રંથોની કલ્પના મુજબની નરી નકારાત્મક વસ્તુ નથી, પણ તીખામાં તીખા રાસ્તાયુદ્ધની અવેજી ભરી શકે એવું અમોઘ અને અફર નૈતિક રાસ્તું છે, એવો એમનો દાવો છે. અને એ દાવાને સિદ્ધ કરવા હરહમેશ તેઓ પોતાની જિંદગી અને જીવનભરની કમાણીને હોડમાં મૂકતા આવ્યા છે. આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં એ પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે.

આ અહિંસાનો સંદેશો સૌને માટે છે. એને દેશકાળની સરહદો નથી. જ્યાં જ્યાં અને જ્યાં જ્યાં લગી આ સંસારમાં અન્યાય શોષણ આદિ રહેશે ત્યાં ત્યાં અને ત્યાં જ્યાં રાસ્તાયુદ્ધની જગાએ આવી અહિંસાનો પ્રયોગ કરવો, એ ગાંધીજીનો સંદેશો દુનિયાનાં તમામ પીડિતોને માટે અમોઘ રાસ્તું છે.

ગાંધીજીની આ વિચારણા સર્વદેશી હોઈ એમાં આખરી તબક્કે સાંકડાં દેશાભિમાન પણ અંતરાપર નીવડી શકે છે, એ કલ્પના સદીઓથી 'સાચો

‘કે યોદો પણ મારો દેશ’ (My country right or wrong) ની પરંપરામાં ઊછરેલા અને રચ્યાપચ્યા રહેલા ભલભલા પાશ્ચાત્યોને પચતી નથી. આથી જ સંકડામણની સ્થિતિમાં મુકાતાં તેઓ અહિંસાને નિરપવાદપણે સ્વીકારી શકતા નથી. તેથી જ આજના વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચે યુરોપ ઇંગ્લંડ અમેરિકાના ભલભલા શાંતિવાદીઓના હાથહવાલ થયા છે. ‘યુદ્ધનો ઇનકાર’ વગેરે ગ્રંથોના લેખક પ્રખ્યાત શાંતિવાદી અંગ્રેજ પાદરી મરહૂમ ડિક શેપર્ડે સ્થાપેલા શાંતિ-સંઘમાં યુદ્ધ અગાઉ લાખથી વધુ સભ્યો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઈ ને જોડાયા હતા. પણ યુરોપનો દાવાનળ શરૂ થતાં ખરદૂંડ રસેત્ર, સી. ઈ. એમ. જોડ, ડો. કુમારી મોડ રોહિડન જેવાં અગ્રણીઓ પણ, નિઃશેષ, નિરપવાદ અહિંસા સર્વ કાળ ને સર્વ સંજોગો વચ્ચે ન નભી શકે, ને એવી નિઃશેષ અહિંસા સામાન્ય માણસને સારું કે પ્રજાઓને સારું અવહેવાર છે, આજે શત્રુયુદ્ધ ન્યાય ઠરે એવા સંજોગો દુનિયામાં ઉપસ્થિત થયા છે — એ સાબિત કરવા તરફ દૈર્ઘગમ્યા અને પોતાનાં ઇમાન ઠારી બેઠાં, એ ખીના નળણીતી છે. પોતાના શાંતિસંધને આ કરણ ફેળ જોવા ડિક શેપર્ડ જીવ્યા નહિ એ એક સાંત્વન લેખાય.

આપણે ત્યાં પણ આજને વિષમ કાળે એ જ સ્થિતિ છે. અહિંસાનું અમેાધ શત્રુ નખળાપોઆથી ઊપડી ન શકે. શત્રુધારીના કરતાં ચડિયાતી વીરતા, ખેલદિલી, અને આત્મભાવ એ માગી લે છે. સમગ્રભાવ, પ્રેમવિસ્તાર, વિશ્વશ્રદ્ધા એવાં અનેક નામો એને મળ્યાં છે; પણ મૂળે એ એક જ વૃત્તિ છે.

અને આમ છતાં આ વસ્તુ દુઃસાધ્ય નથી. સામુદાયિક પાયા પર પણ થોડીક શિસ્તસાધનાથી એ સુસાધ્ય છે, એવી ગાંધીજીની આંતરિક શ્રદ્ધા છે. કારણ, માણસમાત્રની બીતર પડેલી સાવ સ્વાભાવિક અને નિત્યવ્યવહારમાં પ્રગટ થતી સહાયવૃત્તિનું જ એ ઉચ્ચતર કોટિએ થતું દર્શન છે, જેમ શત્રુયુદ્ધ એ એનું નિકૃષ્ટતમ રૂપ છે. જેમ શત્રુયુદ્ધમાં સાદસ, શૌર્ય આદિ જરૂરી ગુણો સામાન્ય માણસોમાં પણ ક્વાયત આદિ શિસ્તસાધનાથી સામુદાયિક પાયા પર કેળવી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે શત્રુયુદ્ધની નૈતિક અવેજરૂપ અહિંસક પ્રતિકારની પ્રક્રિયા પણ સામાન્ય જનસમુદાયમાં સુદાં મંજવર પાયા પર કેળવી શકાય એવી ગાંધીજીની આંતરિક શ્રદ્ધા છે. આ જ શ્રદ્ધા એમના અનેક પ્રયોગો અને નાનામોટાં સત્યાગ્રહ-યુદ્ધોના પાયામાં રહેલી છે.

આ વસ્તુ એ રૂપમા પગુ સ્થાવ નરી નથી માત્ર ગાંધીજીએ એનું અગ્નિ નવસરકરણ કર્યું છે, અને એના ધક્કાટલાને ફેરવી નાખીને એમણે એનો આખો તોપ બની નાખ્યો છે.

પાશ્ચાત્ય શાંતિવાદીઓ યુદ્ધમાત્રનો ઇનકાર કરનારા છે; જ્યારે ગાંધીજી દિસકે યુદ્ધમા ઊનરેવાઓ વચ્ચે પણ ચોરસાદનો વિવેક કરે છે, આક્રમકુદ્ધારી અને આત્મરક્ષા ખાતર મરેવાયેલા એના બેદ કરી શકે છે, અને એવા વિવેકથી અમુક પક્ષ પ્રયે પોતાની સદાનુભૂતિ અને પદાપાત દર્શાવી કે ઇનકારી શકે છે. આ બેદ સમજવા જેવો છે. પાશ્ચાત્ય શાંતિવાદીઓ આ બેદ ઝટ સમજી શક્તા નથી.

નગી એ જ વૃત્તિ ગાંધીજી પામે દિઆ અને પામરતા વચ્ચે વિવેક કગવે છે પામરતાનો માર્ગો આદે તે બોલે આત્મરક્ષા શોધનાર કદી સાચી આત્મરક્ષા કે સત્વરક્ષા કરી શક્યાનો નથી, બદલે તેમ કરવા જનાર સાગમા પોતાનું સત્વ અને મનુષ્યત્વ જ બેઈ બેસ્યાનો છે, એની પામરતાને વગગવા કન્તા દિસાવૃત્તિને વધ થઈને પણ સામનો કરનાર ચડિયાતો છે, કારણ એનામા માણસાઈ ટકી રહેવાની આશા છે હુકુને માટે એ આશા નથી બારુ પામરતા દેવામાથી માણસાઈની જ્યોત જ ટોપસાઈ જગે શુધામીમા એ રાચના રીખશે. શુભામ પોતે પડગે ને પોતાના ધણિયામાને માથે પાડગે બેડ માણસાઈમાથી કપાઈ જઈને દેવાન બની જીવશે અ તુ જીવતુ મગજથી અનેકગણું વધુ નપાવટ છે.

ગાંધીજીના વિચારોને અગર તેને લગતી ચર્ચાઓવાળા લખ જોને ગુજરાતીમાં આજદે ઉનાવામા મી. ચંદ્રશંકર શુક્લ સિદ્ધદસ્ત છે. ગાંધીજીના 'દરિદ્રનનધુ' આગાધિકના તંત્રી તરીકે વર્ષો સુધી એમણે એ કામ નિવ બ્યવસ્થા તરીકે કર્યું છે એ રીતે આજને ટાંકણે આ વદનામય ગુજરાતીમા ઉનારીને ગુજરાતને જેટ હવામાં એમણે તેમજ આ પ્રગટના પ્રમાણે એ ખીમતી મેવા બજારી છે

આમુખ

આમાના જુદાજુદા નિમધો ને વિચારોમા તે તે લેખકના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ પડતું હોઈ આ પુસ્તક અસમાન ગુણવાળું ને અસખ્ય યર્થ ગણી હશે એમ કદાચ કેટલાકને લાગે. પણ હું માનું છું કે એવું બન્યું નથી એના પ્રત્યેક પાનાને એક સૂત્રે પરોવનાર પ્રધાન અને અપરિમરણીય વિષય છે. વર્તમાન જગતને ગાંધીજીનો પડકાર અને સંદેશો જગતના સચામા ઢાંકે બગડ્ય છે એમ સહુ કબૂલ કરે છે. આપણા જીવન ઇતિહાસના એક અનોકા પ્રસંગમાથી — એક મહાવિષમ ધડીમાથી — પસાર થઈ રહ્યા છે. આપણી પ્રવૃત્તિના — ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક — એકેએક ક્ષેત્રમા આપણા માર્ગમા એક વસમો ઘળાક આવી પડ્યો લાગે છે. જેમણે આ દૃશ્યનું અનલોકન કર્યું છે તેઓ આપણી રોગશ્યાએ પડેલી સરકૃતિના વ્યાધિનાં જાત જાતના નિદાન અને ઉપચાર બતાવે છે. ગાંધીજી કહે છે કે આપણે, એટલે કે સમાજરચનાના અગભૂત માણસો, પોતે જ વ્યાધિરૂપ છીએ, અને જો સરકૃતિને સુધારવી હોય તો આપણે જાતે પનગવું જોઈએ.

જેઓ આ પુસ્તક વાચશે તેમના ધ્યાનમા આવશે કે ગાંધીજીના વચન અને કર્મમા, વિચાર અને આચારમા કેવી તનરપર્યા એકતા છે, તેમના સમગ્ર જીવન ને કાર્યમા કેવો સુંદર મેગ છે, કેવો સુમધુર સવાદ છે એ સનાદમા જ સાચી સલનિખાનું ખરું હાઈ રહેતું છે. તેને લીધે તેઓ માન આપણા યુગની જ નહીં પણ સર્વ યુગની એક સર્વોચ્ચ વિભૂતિ બન્યા છે *

સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

---

* આ પુસ્તકના પ્રારંભમા આપેલા હોં રાધાકૃષ્ણનના લેખનો અનુવાદ અગાઉ 'મહાત્મા ગાંધી' એ પુસ્તકમા અપાઈ ગયો હોવાથી, આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમા તે આપેલ ન હતો. પણ આ બીજી આવૃત્તિમા એ પ્રાસ્ત વિદ્યે લેખ પણ આપવામા આવ્યો છે. — અનુવાદક

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	મહાત્મા ગાંધી : ધર્મનિયાર અને રાજનીતિ (રાધાકૃષ્ણન)	૧
૧.	મહાત્મા ગાંધી : એક મૂલ્યાંકન (હોરેસ એલેક્ઝાન્ડર) ...	૩૫
૨.	એક મિત્રની શ્રદ્ધાંજલિ (ચાર્લ્સ એન્ડ્રુઝ) ...	૩૯
૩.	ગાંધીજીનો જીવનમાર (જ્યોર્જ એરડેય) ...	૪૪
૪.	ભાગતસેન (રેવડ અશ્વારિયા) ...	૪૬
૫.	ગાંધીજી — મેતુ અને શાંતિસ્થાપક (અર્નેસ્ટ બાર્કર) ...	૪૮
૬.	ગાંધીજીની જય ! (લોરેન્સ મિનિયન) ...	૫૧
૭.	એક જીવનપથ (પર્થ બક્) ...	૫૨
૮.	ગાંધીજી સાથે બે મુલાકાત (સાપોનબ હર્ટસ) ...	૫૨
૯.	ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા (બાબુ ભગવાનદાસ) ...	૫૩
૧૦.	ગાંધીજીનું રાજકારણ (આર્થર્ડ આર્ધનસ્ટાર્બર્ન) ...	૫૯
૧૧.	સમાજવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક અને શોધક (રીચર્ડ ગ્રેગ) ...	૬૦
૧૨.	યુગપુરુષ (જિવાડ હર્ડ) ...	૬૬
૧૩.	મુક્તિ અને સંસારગમેષા (વિવિયમ અર્નેસ્ટ હોકિંગ) ...	૭૨
૧૪.	ગાંધીજીનો મહિમા (જોન હેન્સ હોમ્સ) ...	૭૪
૧૫.	દક્ષિણ આફ્રિકાની એક શ્રદ્ધાંજલિ (આર્થર્ડ હર્નલ) ...	૭૬
૧૬.	દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી (જન એચ. હોક્માયર) ...	૮૩
૧૭.	ગાંધીજી અને આફ્રિકાનું ભાવિ (લોરેન્સ હાઉસમેન) ...	૮૬
૧૮.	ગાંધીજીનો સલામદ અને ધર્મનો જીવનપથ (જોન હોયનેડ) ...	૮૭
૧૯.	રાષ્ટ્રવિધાયક (સર મીરઝા ખર્માઈન) ...	૯૯
૨૦.	અનાસક્તિ અને નીતિમગનો પ્રભાવ (સી. ઈ. એમ. જોડ) ...	૧૦૫
૨૧.	મહાત્મા ગાંધી અને આત્મભળા (ફ્રેડ જોન્સ) ...	૧૧૦
૨૨.	ગાંધીજી અને બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહ (આર્થર્ડ બેરેડિય ક્રીય) ...	૧૧૪
૨૩.	જગનના ધનિદામમાં ગાંધીજીનું સ્થાન (હરબેન કેસરનિંગ) ...	૧૧૭
૨૪.	જન્મનિનાં અભિનન્દન (જ્યોર્જ લેન્સમરી) ...	૧૧૯
૨૫.	ગાંધીજીનાં શ્રદ્ધા અને પ્રભાવ (જોન મેકમરે) ...	૧૨૦
૨૬.	આફ્રિકાની શાંતિ (કુમારી એથેલ મેનીન) ...	૧૨૨

૨૭. ગાંધીજી અને જાળકો (ડૉ. મેરિયા મોન્ડીસોરી)	...	૧૨૭
૨૮. ગાંધીજીનો વિકાસ (આર્થર મૂર)	...	૧૨૯
૨૯. ગાંધીજીનું આધ્યાત્મિક શાસન (ગિલબર્ટ મરે)	...	૧૩૬
૩૦. આત્મશક્તિના અવતાર (કાર્લ હીય)	...	૧૩૯
૩૧. એક જાપાનીની દૃષ્ટિએ (ચોને નોગુચી)	...	૧૪૨
૩૨. વિવિધરૂપ ગાંધીજી (ડૉ. પદ્માબી સીતારામૈયા)	...	૧૪૫
૩૩. જગતને ગાંધીજીનો સંદેશ (કુમારી મોડ પીટર)	...	૧૬૦
૩૪. ગાંધીજીનું શાશ્વત્વ (હેનરી પોલાક)	...	૧૬૪
૩૫. આત્માનો વિજય (લેવેલીન પોવીસ)	...	૧૬૬
૩૬. ચીનથી એક અદ્વાનલિ (કવો તાઈ-ચી)	...	૧૭૩
૩૭. શિક્ષકના વેશમાં મુસ્લીમ (સર અબ્દુલ કાદર)	...	૧૭૩
૩૮. હિંદુસ્તાન પર ગાંધીજીનું ઝગણ (રાજેન્દ્રપ્રસાદ)	...	૧૭૮
૩૯. ઇશ્વરનો હીવાનો (રેજિનાલ્ડ રેનલ્ડ્સ)	...	૧૮૧
૪૦. પશ્ચિમની એક અદ્વાનલિ (રોમૅ રોલાં)	...	૧૮૪
૪૧. એક અંગ્રેજ મહિલાની અદ્વા (કુમારી ડૉ. મોડ રોઈડિન)	...	૧૮૭
૪૨. સાચા નેતૃત્વનાં ફળ (વાઈકિલ્ડ સેમ્યુઅલ)	...	૧૯૧
૪૩. ગાળમેજી પરિપક્વતાં સ્મરણો (વાઈકિલ્ડ સેમી)	...	૧૯૪
૪૪. હિંદુ ધર્મના એક પરમ ન્યોતિર્ધર (ડી. એસ. શર્મા)	...	૧૯૬
૪૫. નાનકડા પથુ મહાન (ક્લૅર રોરીડન)	...	૧૯૯
૪૬. ગાંધીજીની રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ (જનરલ રમટ્સ)	...	૨૦૭
૪૭. કવિત્વની વાણી (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર)	...	૨૧૨
૪૮. ગાંધીજી : એક અધ્યયન (એડવર્ડ ટોમસન)	...	૨૧૩
૪૯. સત્યાગ્રહનો માર્ગ (સોફિયા વાડિયા)	...	૨૧૮
૫૦. હિંદુ-મુસ્લિમ એકપ માટે ગાંધીજીનો ઉપવાસ (ફોસ વેસ્ટકોટ)	...	૨૨૦
૫૧. મહાત્મા ગાંધી અને ઉગ્ર શાંતિવાદ (જોક વિન્સલો)	...	૨૨૧
૫૨. ગાંધીજીની આગેવાની (એચ. જી. વૂડ)	...	૨૨૪
૫૩. ગાંધીજી - ૪૭ વરસ પછી (સર ફ્રાન્સીસ યેમ્હસઅંડ)	...	૨૨૫
૫૪. ગાંધીજીનો આભાર (આર્નેસ્ટ ઝ્વાઈગ)	...	૨૨૭
૫૫. તત્ત્વજ્ઞાનનું આચરણ (જી. એચ. મ્યુરહેડ)	...	૨૨૯
૫૬. સપાદક પર આવેલા પત્રોમાંથી અવતરણો	...	૨૨૯

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305, Top Floor,

20, Haines Road, Mahalakshmi

BOMBAY 11

મહાત્મા ગાંધી

ધર્મવિચાર અને રાજનીતિ

લેખક : સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

મનુષ્યે તેના ઉત્પત્તિકાળથી આજ લગી કુદરત પર અનેક વિજયો મેળવ્યા છે, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત સિદ્ધિઓ મેળવી છે, દુનિયાને ખૂણે ખૂણે પહોંચી કેક સાહસો ને પરાક્રમો કર્યા છે, અનેક સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને ભાંગ્યાં છે. પણ એ કંઈ એના આ ભૂતળ પરના ઇતિહાસની મોટામાં મોટી ઘટના નથી. મોટામાં મોટી ઘટના તો તેના આત્માએ સત્ય અને શિવ એવા પરમાત્માની અવિરત શોધ કરતાં કરતાં યુગે યુગે સાધેલો વિકાસ છે. આત્માના આ પરમ પુરુષાર્થમાં જેઓ લાગ લે છે તેઓ માનવી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન પામે છે. કાળે જગતના રમરણપટ પરથી જેમ મનુષ્યમાત્રને ભૂસી નાખ્યાં છે તેમ તેણે દિગ્વિજય કરનાર મહાપરાક્રમી યોદ્ધાઓની કીર્તિને પણ ઝાંખી પાડી છે. પણ આત્મવિજય કરનાર મહર્ષિઓ ને સાધુસંતોની કીર્તિને તે હુમ્મ કરી શક્યો નથી કે ઝાંખી પાડી શક્યો નથી. ગાંધીજીની મહત્તા તેમની વીરતાભરી લડતોમાં છે તેના કરતાં વધારે તેમના સદાચારી, તપોમય, ઈશ્વરપરાયણ જીવનમાં છે. જગતમાં આજે સંહારક શક્તિઓનું પ્રાબલ્ય જામતું દેખાય છે. એવે વખતે તેમણે, કેવળ વાણી દ્વારા જ નહીં પણ પ્રસક્ત આચરણ અને પ્રયોગ દ્વારા, જતાવી આપ્યું છે કે આત્મામાં સર્જનની શક્તિ છે; તેનામાં માટીમાંથી માનવી પેદા કરવાનું સામર્થ્ય છે; મરવા પડેલાંમાં નવું ચેતન રેડવાનું જગ છે; અને જમે તેવા સંહારક પશુવળનો સામનો આત્મજગ કરી શકે છે. આ તત્ત્વનું આમદપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં ગાંધીજીની સાચી મહત્તા રહેલી છે.

૧. ધર્મમૂલક રાજનીતિ

હિંદી પ્રજામાં જે નવજાગૃતિ ને પુનરુત્થાન થતા પામ્યા છે, તે જોણે એ પ્રજાની ગુનામીતી જાણીને દીલી પાડી છે, તે જાગૃતિ ને ઉત્થાનના મુખ્ય પ્રેરક અને પ્રણેતા ગાંધીજી જ છે, એનો યશ ખીમ કોઈના કરતા વધારે તેમને છે. જગત ગાંધીજીને ભારતના આ ના રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે જ ઓળખે છે. રાજકોજમાં રચાપચ્યા રહેના રાજનીતિજ્ઞો ને મુત્સદ્દીઓ ધર્મને ઝાઝો લેખામાં લેતા હોય એવું જાણ્યામાં નથી એમ થનાનું કારણ છે તેઓ રાજનીતિના જે એન એને છે તેમાં તો એક પ્રજા પર ખીજી પ્રજાના રાજકીય અકુશ, અને રક તથા નિર્ભય મનુષ્યોનું આર્થિક શોષણ એ જ વસ્તુઓ પ્રધાનપદ ભોગવે છે એ વસ્તુઓ ધર્મના આદર્શોથી સાવ વિરોધી ને પ્રિસંગત છે અને તેથી એ આદર્શો અનુસાર જ ચાલનાનો નિશ્ચય કરવો કે એ આદર્શોના સીધા ને સાચો જ અર્થ કરવો એ પેના મુત્સદ્દીઓને પોસાણું નથી પણ ગાંધીજી ધર્મ અને રાજ્યપ્રકરણ વચ્ચે એવી લિજતા માનતા નથી તેઓ તો માને છે કે સમગ્ર જીવન એક અખડ વસ્તુ છે, એમાં એકબીજાથી અરપૃષ્ઠ ને અનિષ્ઠ એના ખડો કે ખાના નથી તેઓ કહે છે

“આના વ્યાપક સત્તનારાયણના પ્રસન્ન દર્શનને સ્વાસ્થ્ય જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્તની મારી પૂર્ણ મને રાજ્યપ્રકરણમાં ખેંચી મૂકી છે. ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતા મને સંકોચ નથી થતો એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો.”

વગી તેઓ કહે છે

“મને આ પૃથ્વીના અશાશ્વત રાજ્યની કામના નથી મારો પ્રવાસ તો ઇશ્વરના શાશ્વત ધામમાં પહોંચવાનો—એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો—છે એ મોક્ષ સ્વદેશની ને જગતની અવિરત અનિશ્ચિત સેવા કરવાથી જ મળી શકે એવું મારું માનણું છે. હું જીવમાત્રની સાથે એકમ—તન્મયના—સાધના ઇચ્છું

હુ ગીતાની ભાષામાં ^{૬૬} તો શત્રુ તેમજ મિત્ર મને પ્રત્યે સમત્વની સ્થિતિ મારે મેળવતી છે એટલે મારી સ્વદેશભક્તિ એ શાશ્વત મોક્ષ પ્રત્યેની મારી યાત્રામાં એક મજલસર છે એ પરથી સમજી શકાશે કે મારે માટે ધર્મ વિનાનું રાજ્યપ્રકરણ શક્ય જ નથી રાજ્યપ્રકરણ ધર્મસાધનમાં મદદ કરનાર વસ્તુ છે ધર્મશત્રુ રાજ્યપ્રકરણ એ મૃત્યુના પાશ સમાન છે, કેમકે તે આત્માને હણે છે”^૧

રાજકાજની રમતમાં મનુષ્યને ઝાઝી સફળતા નથી મળી એનું કારણ એ છે કે એણે ધર્મ અને રાજકાજને એકબીજાથી અળગા ને અલિપ્ત રાખ્યા છે, અને એમ કરવા જતા તે એમાંથી એકેનું હાઈ સમજી શક્યો નથી ગાંધીજી માનની પ્રવૃત્તિથી લિપ્ત ને અનિપ્ત એવો ધર્મ માનતા નથી હિંદુસ્તાનની આજની સ્થિતિમાં તેમને સન્મેગશાસ્ત્ર રાજકીય ક્રાંતિકાર જનવુ પશ્ય છે, અને તેઓ જુલમને સાખી લેવાની કે ગુનામીમાં મૂકે મોટે પગા રહેવાની ના પાડે છે ને દેશને તેમાંથી છોડવા માગે છે એ સાચું પણ કેટલાક જઘ્ઘી ક્રાંતિનાદીઓ પોતાની નવી સ્વમુદ્દિ રચના રચના મનુષ્યની અતિવિકૃત ને અમાનુષી આકૃતિ પોતાની ક’પનાને જો રડી કાઢે છે, તેમનામાં ને ગાંધીજીમાં જમીન આસમાનનું અંતર છે ગાંધીજી નથી કેવળ મુસદ્દી કે સુધારક, નથી ટ્રેડિંગ ક્લિક કે નીતિપ્રચાક, પણ એ સર્વ અશોના સયોગથી રચાયેલું એક નગ્ન છે તેઓ મુખ્યત્વે ધર્મપરાયણ પુરુષ છે, મનુષ્યત્વના સર્વ ઉત્તમ ગુણો તેમનામાં વાસ કરે છે, અને તેમનામાં પોતાની મર્યાદાઓનું જ્ઞાન છે ને અખૂટ વિનોદશક્તિ છે, તેને લીધે તેઓ માણસોના પ્રેમ વિગેરેપણે અપાદન કરી શકે છે ને તેમના હૃદય છતી શકે છે

૨. ધર્મ એટલે પ્રભુમય જીવન

આપણે ઈશ્વરને વિશે જાને ગમે તેવો મન ધરાવના હોઈએ પણ

૧ સગખાવો “ઈશ્વરની સેવા એક જ રીતે થાય તરીકેની સેવા તે ઈશ્વરની છે એક ક્રીડાની સેવા કરી તે ઈશ્વરની છે દુ ખીની સેવા કરવામાં ઈશ્વરની સેવા થાય છે જીવવાનો હેતુ પોતાને ઓગળાવો આત્મનત્વ—માત્રમજ્ઞાન—જીવમાં ની સાથે એટલે ઈશ્વરની સાથે એકવ—તન્મયતા—સાધવાથી જ મને જીવમાનની સાથે એક સાધન એટલે તેને દુ એ જ્ઞાનપૂર્વક દુ ખી થયું તેના દુ ખનું નિવા ॥ ૩૨૩ ” (ધર્મમધન, પૃ ૩૦૩-૪)

આપણે એટલું તો કમૂચ કરવું જ પડશે કે ગાંધીજી ઈશ્વરને પરમ સત્ય ને જીવનનો પરમ આધાર માને છે. ઈશ્વરને તેઓ 'શ્વાસોચ્છ્વાસનો સ્વામી', 'નિમકનો દેનાર', 'ને 'દીવાદાડી' ગણે છે. તેઓ કહે છે કે એ 'સર્વનો પેદા કરનાર' છે, ને 'એ ન હોય તો આપણે નથી' આ ઈશ્વરશ્રદ્ધાએ એમનામાં નવું જ વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને એ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ, તેની ધમશ ને તેનો પ્રેમ આપણે સદુ જોઈએ ને અનુભવીએ છીએ. તેમને એવો અનુભવ થાય છે કે કઈક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તેમની સમીપ છે, તે તેમને અશ્વસ્થ બનાવે છે, મૂઝવે છે ને નિવશ કરી મૂકે છે તેઓ અનુભવે છે કે એ તત્ત્વ તે સત્યસ્વરૂપ છે, અતરતર છે, ને તેનાથી વધારે નિકટ કે પ્રિયતર બીજું કશું નથી. અનેક વેળા બ્યારે તેમના મનમાં દુરિયા ઉત્પન્ન થાય છે ને તેઓ નિર્ણય પર આવી શક્તા નથી ત્યારે એ વસ્તુ ઈશ્વર પર છોડી દે છે એની પાસે નિર્ણય માગે છે, ને કહે છે કે "એ નયવશે તેમ નાચીશ" ત્યારે શું ઈશ્વર આવીને એમને જવાબ દઈ જાય છે? હા અને ના ના, કેમકે હૃદયમાથી કે આકાશમાથી કોઈ ગેમી ચાણીના શબ્દ ગાંધીજીના કાનમાં સહજાતા નથી હા, કેમકે એમને લાગે છે કે જવાબ મળ્યો પોતે પૂછેના સવાલનો જવાબ મળતા માણસને બેવી શાંતિ — તૃપ્તિ થાય તેની તેમને થાય છે એ જવાબ એટલો બુદ્ધિમાણ ને માણસની અક્ષત સ્વીકારી શકે એવો હોય છે કે તે જોઈને જ તેઓ માની લે છે કે એ તેમનું સ્વપ્ન કે ભ્રમણા નથી તેઓ કહે છે "એવી કોઈ અકળ અને ગૂઢ શક્તિ છે જે વિશ્વભર છે સર્વવ્યાપી છે હું એને જોતો નથી પણ અનુભવું છું આ અદૃશ્ય શક્તિ અનુભવી શકાય છે, ને છતાં તેનો કશો પુરાવો આપી શકાતો નથી, કેમકે હું મારી ઇન્દ્રિયોથી જોતો અનુભવું કરું છું તે સર્વ વસ્તુઓના કરતાં આનું રૂપ કઈક જુદું જ છે તે બહારના પુરાવાથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી પણ જેમણે અતરમાં એ ઈશ્વરની હાજરી ખરેખર અનુભવી છે તેમના આચરણ ને ચારિત્ર બદલાઈ જાય છે, ને એ પરિવર્તન જ ઈશ્વરની હસ્તીની સાક્ષી પૂરે છે એવો પુરાવો સર્વ દેશના ને સર્વ યુગના પેઢાઓ ને ઋષિમુનિઓના અનુભવોમાથી મળી આવે છે એ પુરાવો ન માનવો એ પોતાની જ હસ્તી નાકબૂલ રાખના

૧ સરખાવો : તદેતત્ત્વેય પુત્રાત્વેયો વિતાત્વેયોઽન્યસ્માત્તર્વસ્માદ અન્તરતર ચદયમાત્મા । કૃહદારણ્યક ઉપનિષદ

જેવું છે ” વળી “ એ વસ્તુ કદી દ્વીતીયો વિષય બની શકતી નથી તમે મને એ વાત દ્વીતીય વડે બીજાઓને ગમે ઉતારવાનું કહો તો મારે હાર જ કબૂલ કરવી પડે. પણ હું તમને એટલું કહી શકું છું કે તમે ને હું આ ઓરડામાં બેઠેલા છીએ એ હકીકતની મને જોટલી ખાતરી છે તેના કરતા વધારે ખાતરી મને ઈશ્વરના અગ્નિતત્વની છે. હું એમ પણ કહી શકું છું કે હું હવા ને પાણી વિના કદાચ જીવી શકું, પણ ઈશ્વર વિના નહીં જીવી શકું. તમે મારી આખો ફાડી નાખો, તેથી હું મરનાનો નથી. મારું નાજ ઉઘડી દો, તેથીયે મરનાનો નથી. પણ તમે ઈશ્વર વિશેની મારી શ્રદ્ધાને સુરગ લગાડીને ઉઘાડી દો તો હું મૃત્યો સમજાજો ” વળી કહે છે “ જે ક્રિયા મારામાં ચાલે છે તે અત્યાંત્રીની છે એમ કહી શકાય કે નહીં એ હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી જાણતો. પણ ઘણા વર્ષોથી જે પ્રમાણે મેં મારા મોઢામાં મોઢા કહેવાયા છે તે અને નાનામાં નાના ગણાય તે કાર્યો કર્યો છે, તે તપાસતા તે અત્યાંત્રીના પ્રેરાયેના થયા છે એમ કહેવું મને અનિર્ણય નથી લાગ્યું. અત્યાંત્રીને મેં જોયો નથી, જાણ્યો નથી. જગતની ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધાને મેં મારી કરી લીધી છે એ શ્રદ્ધા કોઈ રીતે ભૂસી શકાય એવી નથી, તેથી તેને શ્રદ્ધારૂપે ઓળખતો મરી અનુભવરૂપે જ હું ઓળખું છું ”.

હિંદુસ્તાનના અનેક ઋષિઓ ને સતો કહી ગયા છે તેમ ગાંધીજી પણ કહે છે કે એકનાર આપણે સ્થૂન દેહના બંધનમાંથી નીકળીને ચડતા ચડતા આત્માની વિમુક્તિ સુધી પહોંચ્યા કે પછી શિખર પરથી નજરે પડતું દૃશ્ય તો સર્વને એક જ પ્રકારનું દેખાય છે આપણે તજેનીએ જ્યાં હોઈએ ત્યાંથી પહાડ પર જુદે જુદે રસ્તે ચડીને ચડવાનું હોય છે ખરું, પણ આપણું સર્વનું ધ્યેય તો નગાધિરાજના એક જ શિખર પર પહોંચવાનું હોય છે ગાંધીજી કહે છે “ ઇસ્લામનો અલ્લા, ખ્રિસ્તીઓનો ગોડ, અને હિંદુઓનો ઈશ્વર એક જ છે જેમ હિંદુધર્મમાં ઈશ્વરના અનેક નામ છે તેમ અલ્લાના અનેક નામ ઇસ્લામમાં પણ છે એ નામો પૃથક્ વ્યક્તિત્વ નથી સચરતા, પણ લિલ્લ લિલ્લ ગુણોના સૂચક છે ઈશ્વર તો નિર્ગુણ, નિરાકાર, અવર્ણનીય, અપ્રમેય છે છતાં અદ્વ્ય માનવીએ તેનામાં ગુણોનું આરોપણ કરીને પોતાની લૂંટીપાગળી લાપામાં તેનું વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે આ ઈશ્વરને વિશે જીવંતીજગતી શ્રદ્ધા

એમ્ને સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમાન આદર તમારો ધર્મ અન્ય ધર્મો કરતા શ્રેષ્ઠ છે, ને ખીન્ન લોકો સ્વધર્મ છોડી તમારા ધર્મમા આવે એવી ઈચ્છા સેવવાનો તમને અધિકાર છે, એમ તમે માનો તો એ અસહિષ્ણુતાની પરિચીમા ધર્મ અને અસહિષ્ણુતા એ એક પ્રકારની દિશા જ છે ”

ખીન્ન ધર્મો પ્રત્યે ગાંધીજી સહિષ્ણુતા નથી ધરાવતા, સમભાવ અને આદર રાખે છે ^૧ સહિષ્ણુતામા એક પ્રકારની ઉદાસીનતાનો ભાર છે, સમભાવમા જે ઉમંગો હોય છે તે સહિષ્ણુતામા નથી ટોતો ઈસુ ખ્રિસ્તનું જીવન અને કાર્ય અહિંસાના સિદ્ધાન્તનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ હતું એમ સ્વીકારતા તેઓ કહે છે “મારા જીવન પર જોડી અસર પાડનાર અનેકમાના એક મહાન ધર્મોપદેશક તરીકે ઈસુ મારા હૃદયમધિરમા નિરાજે છે ” તેઓ મહમદ પેગમરના સરચારિત્ર, અહમ ઈશ્વરનિર્મા, અને કાર્યકુશળતાને વિષે માન અને આદર ધરાવે છે, હજરત અલીના કબુલુ ને કષ્ટસહનની હમેશા સ્તુતિ કરે છે ઈશ્વરની સર્વોપરી સત્તા વિષે જ્વનત શ્રદ્ધા, જીવનની કડક સાદાઈ, મનુષ્યો પ્રત્યે બ્રાતૃત્વની ઉત્કટ ભાવના, અને ગરીબો પ્રત્યે સમતા ને સેનાભાન— એ મહાસત્યો પર ધરલામે વિશેષ ભાર દીધેલો છે એ સત્યો સર્વ ધર્મોના મૂળમા હોવા જોઈએ, અને હોય છે, એમ ગાંધીજી માને છે પણ તેમના જીવનને દોરનારી ને તેનું નિયમન કરનારી શક્તિ તો હિંદુધર્મ જ છે હિંદુધર્મની

૧ આ વિ વૃત્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવા ગાંધીજીએ એક જગ્યાએ કહ્યું ■
“સહિષ્ણુતા અગ્રેજ રાષ્ટ્ર ‘ટોલરેશન ને’ અનુવાદ છે એ મને ગમ્યો ન હતો પણ ખીન્ન નામ સૂઝવું ન હતા ખીન્ન ધર્મોને સહન કરવામા તેની ઊલ્લેખ માની લેવામા આવે છે આહિંસા આપણને ખીન્ન ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવે છે સહિષ્ણુતા આહિંસાદષ્ટિએ પૂરતી નથી ખીન્ન ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવાના મૂળમા પોતાના ધર્મની અપૂર્ણતાનો સ્વીકાર આવી જ જાય છે અને સત્યની આરાધના આહિંસાની કસોટી એ જ રાખવે આમ સમભાવ રાખીએ એટલે ખીન્ન ધર્મોમા જે કઈ ગ્રાહ્ય લાગે તેને પોતાના ધર્મમા રવાન આપવા સકાય ન થાય એટલું જ નહીં પણ એમ કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય ” (મગજપ્રભાત ૫ પૃ ૫૬)

“હું તો માનુ છું કે જમવાના સર્વ મહાધર્મો મૂળે સમાન છે આપણને આપણા ધર્મ વિષે જોડલો સ્વાભાવિક આદર હોય તેટલો જ ખીન્ન ધર્મો વિષે હોવો જોઈએ પરસ્પર સહિષ્ણુતા નહીં, પણ સમાન આદર ” (હરિવનનખ ધુ ૨૯-૧૧-૩૬)

સત્યની ક'પના, આત્મદર્શનની ઝખના, મિથ્યાગ ઉદારતા, ને તેણે ઉપદેશથી જીવમાત્રની એકતા વગેરે તત્ત્વોને તેમણે અનેકનાર હિંદુધર્મની નિરોક્તારૂપે ગણાવ્યા છે, ને કહ્યું છે કે “ હું હિંદુધર્મને મારા પ્રાણથી પણ અધિક વસ્તુ ગણું છું ”

પણ આ બધા ધર્મો સાધનમાત્ર છે, સાધ્ય તો એ સર્વમા ઓતપ્રોત છતાં સર્વથી પર એવો મહાધર્મ છે ગાંધીજી કહે છે “ આ મહાધર્મનો અર્થ ! શુ કરું છું એ સમજાવું હિંદુધર્મનું મારે મન બીજા સર્વ ધર્મોના કરતા વધારે મત્સ્ય છે, તેને રિંગે મને અપાર મમતા છે, છતાં હિંદુધર્મ તે આ મહાધર્મ નથી તે તો હિંદુધર્મથી પણ પર અને ઉચ્ચતર છે તે મનુષ્યના સ્વભાવમા જ ધરમૂળની પાટો કરાવે છે, અતરમા નિરાજતા આત્માની સાથે મનુષ્યનું અતૂટ અનુસંધાન કરાવે છે, અને નિગતર હૃદયનો મેન ધોઈ તેને શુદ્ધ કરે છે એ મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ છે તે પોતાની મોળે કળાએ પ્રગટ થતાં મારે ગમે તેટલા ભોગ આપતા અચકાતું નથી, અને જ્યાં લગી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખે નહીં, પોતાના સરજનહારને ઓળખે નહીં, અને એ સરજનહારની ને પોતાની વચ્ચે રહેના ઐક્ય ને તાદાત્મ્યનો સાક્ષાત્કાર કરે નહીં ત્યાં સુધી એ તત્ત્વ આત્માને સાન બેચેન રાખે છે ને જીવીને બેમત્રા દેતું નથી ”

તેઓ કહે છે “ સત્યથી ભિન્ન ઓઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું સત્યમય થવાને સારું અર્થિમા એ જ એક માર્ગ છે આ મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય ન જ મધ્યાપ આ મશુદ્ધિ વિના અર્થિસાધનનું પાનન મર્યાદા અમમરિત છે અશુદ્ધ મા પગમા માના ફર્ગન કરવા અમમર્ય છે ’ હૃદયને શુદ્ધ કરના મારે, ગગરૂષનો લાગ કરના મારે, મનથી વચનથી ને કાપાથી નિર્મિત થવા મારે, લાય અને અદકારમાથી છૂટવા મારે આપણે વિચારામનાઓ પગ, તથા ચચા ને અરિયર મનના તગ્ગો પર અકુશ ગખરાની શમ્ભિ મેળવતી જોઈએ અબ્યાન, પૈગચ મનન જગૃતિ, અરિગત પુત્ર્યાર્ય, કમળ જીવન, અને તપસ્યા એ મારેના નાપનો છે કૃત્સદન આપણા અ માને પખાળીને શુદ્ધ કરે છે આપણા પુત્રગુમા અમનમમનની કથા આપેલી છે તેમા કહ્યું છે કે મમુડને વડેવના વડેવના

જ્યારે હળાહળ એર નીકળ્યું ત્યારે તે પીનાને કોઈ તૈયાર ન થયું પણ કસ્ટોડિયન સાગર એના મહાદેવે એ વિષ પીધું ને તેઓ નીનમ્ડ બન્યા ખ્રિસ્તી કથા અનુસાર ઈશ્વરે માનવજાતને છોડી દીધા માટે પોતાના પુત્ર પાનિદાન અપાના દીધું આ કથાનકે લેવે કેવળ કવિકાવ્યના હોય પણ જો એ વાટે માનવી હૃદયમાં રહેલી જાડી જાડી વૃત્તિઓ પ્રગટ ન થતી હોત તો એ કથાઓ રચાત જ શા માટે ? માણસમાં જોડેલો પ્રેમ વધારે તેટલું વધારે કષ્ટ તેણે સહેવું રહ્યું અનત પ્રેમ એટલે અનત કષ્ટસહન “જે જીવનને બચાવવા ઇચ્છે તેણે જીવનને હોમ્યે છૂટકો” એટલે જ પ્રેમપથને ‘પાનકની ન્યાળા’ કહ્યો છે આપણે આ જગતમાં ઈશ્વરનું સોપેનું કાર્ય કરીએ છીએ તેની ધારણાઓનો અમન કરનામાં આપણા જીવતર વાપરવા એની આજ્ઞા એણે આપણને આપેલી છે આપણે જો એ આજ્ઞાનો અનાદર કરીએ, અને આપણા જીવતરને વાપરી ધસી નાખવાને બદલે તેને આચવીને ખેંસી રહેના માગીએ, તો આપણે આપણા આત્માને દગો દઈએ, આપણા સાચા સ્વભાવને ખેવડા નીડીએ, અને જે જીવતરને સાચવના માગના હતા તેને જ ગુમાવી ખેંસીએ, ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો આત્માનો ધાત કરનાર બનીએ આપણે નજર પહોંચે તેટલે લગી ચાનવાની શક્તિ મેળવવી હોય, જગતમાં ગમે તેટલે દૂરને ખૂણેથી દુખી માનવીની ધા પડે તે સાલગીને મદદ કરવા દોડવું હોય, તો સસારની તૃષ્ણાઓ, કીર્તિ, સપરિધિ ધનસંભવ, ને ઈન્દ્રિયોના ભોગવિનાસને તિનાજનિ આપરી જોઈએ નિર્ધન અને બહિષ્કૃતની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું હોય તો તેના જોડેલા નિર્ધન બનવું જોઈએ ને તેના જેવી બહિષ્કૃત સ્થિતિ સ્વેચ્છાએ ભોગવવી જોઈએ નિદાસ્તુનિ વિશે પરના રાખ્યા મિના સસ બોનવાની ને આચરવાની સ્વનનના મેળવવી હોય, મનુષ્યભાવને વિશે પ્રેમ અને દયાભાવ ધનવવાનું મામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો મનમાં અનાસક્તિની ભાવના આપરી જોઈએ જે મુક્તાત્માઓ જગતમાં એક તરણના પલ્લ માનિત બન્યા મિના આખા જગતને ભોગવે છે, જેમણે તજીને ભોગવવાની કળા જાણી લીધી છે, તેઓ જ આવી સ્વનતતા અનુભવે છે, આના સ્વેરવિદ્યાગ્રે આનન્દ માણી શકે છે આ પ્રિયમાં ગાંધીજી સન્યાસીના મદાન આર્દ્રને અનુભવે છે સન્યાસી અનિષ્ટ ને અમિષ્ટ હોય છે, તેને નથી ગહેવાનું ચોક્કસ કેમણે દોનું નથી આશ્ચર્યમાંથી અચ્ચી સાધન દેવું

પણ આવા યતિધર્મના સર્વ નિયમો કેવળ સન્યાસીઓ પૂરતા ન રાખતા સમગ્ર માનવજાતિને તેનું પાલન કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે કઈક અતિતથ્યા આવી જાય છે દાખલા તરીકે, નિરાહિત જીવનમાં સયમ સર્વને માટે આવશ્યક છે, પણ અનિવાહિત બ્રહ્મચારીનું જીવન તો બહુ જ થોડા લોકો ગાળી શકે સ્ત્રીપુરનો સંયોગ એ કેવળ શરીરસુખ નથી, કેવળ નિષ્ક્રિયાસનાની તૃપ્તિ નથી, તે તો પ્રેમ પ્રગટ કરવાનું ને જીવનનો પ્રગટ અનિર્વિઞ્ન રાખવાનું સાધન છે તેનાથી જો બીજાઓને હાનિ થાય કે માણસના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અતરાય આવે તો તે દુષ્કર્મ બની જાય ખરું, પણ એ કાર્યમાંથી આ બેમાંથી એક પણ પરિણામ નીપજવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી જો કાર્ય વડે આપણે જન્મ પામીએ છીએ, જે પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે, અને જેના વડે માનવકુળનો પ્રગટ અવ્યાહત ચાલે છે તે કાર્યમાં શરમ કે પાપ નથી પણ જ્યારે આધ્યાત્મિક જીવનના નિષ્ણાતો બ્રહ્મચર્યનો આગ્રહ રાખે છે ત્યારે તેમની માગણીનો આશય એ હોય છે કે વિધવાસના આપણા મનની એકાગ્રતાનો નાશ ન કરે એટલી કાળજી આપણે રાખવી જોઈએ

ગાંધીજીએ સયમની સાધના પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવામાં પ્રયત્નની કચાશ જરાયે રહેના દીધી નથી અને જેઓ તેમને ઓળખે છે તેઓ કબૂલ કરશે કે નીચેના વચનોમાં તેમણે પોતાને નિષે જે કહ્યું છે તે સાન સાચું છે તેઓ કહે છે “ મેં સગા અને પરાયા, દેશી અને પરદેશી, ગોરા અને કાળા, હિંદુ અને મુસનમાન અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી કે મહદી વચ્ચે ભેદ નથી જાણ્યો મારું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી જ નથી શક્ય એમ કહી શકું છું ” વળી કહે છે ‘ આ વસ્તુને મારે નિષે હું શુણું નથી માનતો, કેમકે જેમ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાદિ યોગોને ઝળવવાનો પ્રયત્ન કર્યાનું ને તે પ્રયત્ન હજુ ચાલુ હોવાનું મને પૂર્ણ લાગે છે, તેમ આવો અભેદ ઝળવવાનો મેં ખ્યા પ્રતિન કર્યો હોય એવો મને ખ્યાલ નથી ”

જેમનું હૃદય નિશુદ્ધ છે તેઓ જ ઈશ્વરને નિષે તેમજ મનુષ્યને નિષે પ્રેમ ને અનુરાગ રાખી શકે છે સહનશીન પ્રેમ એ આત્માનો ચમ કાર છે એની શક્તિ એની છે કે આપણે બીજાના દુષ્કર્મોની યોગે આપણે માથે

ઉપાસીએ છીએ છતાં આપણને એ બોલે હળવો ફૂન જેવો લાગે છે, અને એમા જેવા ઊંડા ને સાચા સુખ ને સતોષ મળે છે તેના નવાં સ્વાર્થી બોગર્ભિયાસમાથી નથી મળતા એવી ક્ષણોમા આપણે સમજીએ છીએ કે આપણે ખીજા કોઈને ક્ષણનારતુ સુખ આપી શક્યા છીએ એ જ્ઞાનમા જે લહેજત આવે છે તે જગતની ખીજ કોઈ ચીજમા નથી આવતી, આપણે ખીજા કોઈના દુઃખમા લાગ પડાવ્યો એ જ્ઞાનમાથી જે રસ આપણે લૂની શકીએ છીએ તેવો રસ દુનિયામા ખીજા કશામાથી નથી મળતો જેમા ઉપકાર કપતિો લનવેશ જ્ઞાન ન હોય, ને જેમાથી ગર્ભમાન — સ્ફર્ક કપતિો ગર્ભ પણ — ધોવાઈ જઈને કાચન સમી સ્વચ્છતા આવી હોય, એવી કરુણા એ સર્વત્રેષ્ઠ ધાર્મિક વૃત્તિ છે

૩. માનવસેવાની ભાવના

આમાથી એટલું ક્ષિત થાય છે કે સાચી આધ્યાત્મિકતા સસારનો ત્યાગ કરવામાં નથી, પણ સસારમા રહી, જીવમાત્રને વિષે પ્રેમ રાખીને કામ કરવામા રહેલી છે યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ માતૃમૃગમૂલં વિજાનત — એવી અવસ્થામા જીવમાત્ર જ્ઞાની પુરુષને મન આત્મવત્ બની જાય છે અન્ય જીવો પર પોતાના જેવો જ — માતૃમૃગ — પ્રેમ રાખવો જોઈએ આવા આત્મીયત્વ વિના ચાલી જ ન શકે મનુષ્યમાત્રને સ્વતંત્રતા મળતી જોઈએ, ને તે સર્વત્રી વચ્ચે દરજ્જાની સમાનતા હોવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત જો સ્વીકારાય તો જગતમા સ્વતંત્ર મનુષ્યોનો વિશ્વવ્યાપી બહુસમાજ સ્થપાય અને એ સિદ્ધાંત સ્વીકારનારાઓનું એ કર્તવ્ય થઈ પડે કે તેમણે જાતિ અને ધર્મની, સપતિ અને સત્તાની, વર્ગ અને રાષ્ટ્રની કૃત્રિમ દીવાલોને તોડી પાડવી જો અર્થપણ સમૂહ કે રાષ્ટ્ર ખીજાને ભોગે — દાખરા તરીકે જર્મનોએ જેક પ્રગળે ભોગે, જમીનદારો ખેડૂતોને ભોગે, મુઠીદારો મજૂરોને ભોગે — પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મથે તો તેમા લોકશાસનનો ધાત થાય, અને એ અન્યાયનો બચાવ કેવળ શસ્ત્રગળ વડે જ થઈ શકે એની સ્થિતિમા ખીડક વર્ગને પોતાના હાથમાં આવેની સત્તા ને માલમતા લૂટાઈ જવાનો ડર રહે છે અને ધીક્ષિત વર્ગો તેમનો પુણ્યપ્રકોપ મનમા દમ્યાવીને સધરી રાખે છે આ સ્થિતિ અસ્વાભાવિક છે, ને તેનો અન કેવળ ન્યાય જ લાવી શકે ન્યાય એટલે મનુષ્યમાનના સમાન હૃદનો સ્વીકાર

આપણા સૈકા થયા આખા જગતના એક વ્રાતૃસૂત્રની દિશામાં માનવજાતિની સફર ચાલી રહેલી છે. માનવસમાજમાં અનેક વિકૃતિઓ ને જુલમો નિરતર પેદા થયા હતા, તે સામાન્ય માણસને પરાણે રોકી રાખતા ને આગળ વધવા દેતા નહોતા. તેની સામે એ માણસે અનેકવાર યત્ન કર્યા છે તેને લીધે જગતના જુદાજુદા ભાગમાં અનેકવાર પ્રગતિના મોજા આવેલા દેખાયા છે, માણસોના મનમાં ન્યાય સમાનતા ને શોષણમાથી મુક્તિ મેળવવાની ભાવનાઓ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં જગતી ગઈ છે, અને તેઓ નવી નવી માગણીઓ કરવા લાગ્યા છે. સ્વાતંત્ર્યભાવનાની પ્રગતિ માનવી ઇતિહાસના અર્ધરૂપ છે.

આપણે અસાધારણ — અપરાધરૂપ ઘટનાઓને અરજા ચરમા ચડાવીને જોઈએ છીએ તેથી તે ખરેખર હોન તેના કરતાં મોટી દેખાય છે ને આપણને તેનું મહત્ત્વ વધારેપડતું આવડવાનું મન થાય છે એટલાત આપણે પૂરતી સમજ્યા નથી. આજના જમાનામાં પ્રગતિના કાલા પાછળ પડેલા દેખાય છે, પ્રગતિના માર્ગમાં આડે મોટી દીનાલ જામેલી દેખાય છે, અને મહાનિપત્તિની નોખતો વાગી રહી છે, એ ખરું, પણ તેથી આપણે હતાશ થવાની કે હિંમત હારી બેસવાની જરૂર નથી. આ ઘટનાઓનો વિચાર કરતી વેળાએ સાથેસાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સૈકડો વરસ થતા માનવસમાજનો મનાહ સામાન્ય રીતે કઈ દિશામાં ચાલ્યો છે. માનવજાતિએ અટક્યા, યાક્યા કે ટાપ્યા વિના જે પુરુષાર્થ ચાલુ રાખ્યો છે તેનું જો આપણે તત્ત્વભાવે દર્શન કરી શકીએ તો આપણે છક ચઈ જઈએ ને આપણી હૃદય-ચીજોના તાર ઝણઝણી જોડે એ દૃષ્ટિએ જગતના ઇતિહાસનું ચતુર્થનિહાળતા આપણને શું દેખાય છે? દાસત્વમાં પડેલા દૂનગાઓ ધણિયામાંની બેડીમાંથી છૂતી રહ્યા છે, ધર્મના નવમત વાદીઓને જીવતા બાળનાની પ્રથા નીકળી ગઈ છે, ઉમરાવો સ્વેચ્છાએ પોતાના ખાસ અધિકારોનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે, યુનાનો પશુસમાન જીવનમાંથી મુક્તિ પામે છે. ધનિકો તેમની સપત્તિની વાત કરતા ચરમાય છે ને કામા માગે છે, લગ્નકુ સામ્રાજ્યો શાંતિની આવશ્યકતાનો પોકાર જાહેરમાં ને ઉચ્ચ સ્તરે કરે છે અને આખી માનવજાતિનું પણ ઐક્ય સાધવાના સ્વપ્ના સેનાઈ રહ્યા છે હા, આજે પણ જગતમાં સત્તાધીશોનો લોભ, ધૂતેનો મત્સર, પાખડીઓના જૂગાણા, અને ગર્વિષ્ટ ક્રોધીનાદ તથા સકુચિત રાષ્ટ્રવાદનો ઉદ્ભવ જોવા મળે છે. ખરા છતાં, લોકશાસનની મહાન પ્રજ્ઞાનિકાનું જે મોજુ આખા જગતમાં ફરી

વળેલું છે તે પણ જો આપણને સાથેસાથે ન દેખાય, તો આપણે છતી આખે આધળા જ ગણાઈએ કેટલાયે માણસો અવિશ્રાંત પ્રયાસ કરીને એવું જગત ગયા મધી રહ્યા છે જેમા ગરીબમા માણસોને પણ પૂરતો આહાર મળે, ધરમા હવા અજવાળુ ને સૂર્યપ્રકાશ મળે, અને તેમના જીવનમા આશા, ગૌરવ ને સૌંદર્યનો કંઈક સચાર થાય ગાંધીજી માનવજાતિના એના એક પ્રથમ પકિતના સેનક છે માથે અત્યારે જ દુ ખોની ઝડી વરસી રહી છે, તે વખતે, ભવિષ્યમા લાખે કાળે ક્યારેક સુખ મળશે એની આશા સેવનામા તેમને એન પડતું નથી, ને તેઓ નિરાત વાળાને બેસી શક્તા નથી ખીજા અગ્ર શ્રદ્ધારાળા માણસોને તેઓ પોતાના સાચમાં લે છે, અને વર્તમાન દુ ખોના નિનારણુ માટે ને ભાવિ સકલોને રોકવા માટે જને તેટલા સીધા ઉપાય યોજે છે લોકશાસન એ તેમને મન શબ્દોની યાજી નથી જગતમા લોકશાસન ખરેખાત સાચું જોઈએ, ને રંકમા રંક માણસની પણ રક્ષા થતી જોઈએ ને તેને ન્યાય મળવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે દરિનારાયણ પ્રત્યેના તેમનો આ પ્રેમ આપણે જાણીએ, તો તેમની દક્ષિણ આફ્રિકાની તેમજ હિંદમાની સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું રહસ્ય સમજવાની ચાવી આપણને મળી જાય છે

જર્મનીમા નાઝી લોકોએ યહૂદીઓ પર જે જુલમો કર્યા છે તેનાથી આખી સુધરેલી દુનિયા અતિશય ખળભળી જાતી છે, અને ઉગર મતનાળા મુસલ્લીઓએ જાતિદ્વેષના આના ઉજળા ગિરે જબીરપણે ખેદ અને અણગમે પ્રગટ કર્યા છે પણ ગિચિત્ર અને ચોક્કાવનારી વાત તો એ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વમાહતો અને અમેરિકા જેવા લોકશાસનનાળા દેશોમા ધણી જાતિઓની ઉપર તેમના લિજ રૂખરંગને કારણે અનેક રાજકીય ને સામાજિક પ્રતિનધો મૂકનામા આવેલા છે ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામા ગયા ત્યાં જોયું કે હિન્દીઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વનત્ર નાગરિકો કહેવાય છે ખરા, પણ અહીં તો તેમને હડધૂત કરનામા આવે છે, તેમના પ્રયે નિરસકારનું વર્તન ચાલે છે, અનેક સ્થળોએ તેમને પ્રવેશની મનાઈ છે, અને ગોરાઓ પર નથી એના અનેક પ્રતિનધો હિન્દીઓ પર મૂક્યા છે ખ્રિસ્તી ધર્મસંધ અને સરકાર જને યુરોપ જહારની પ્રગળોને હોકાની સમાનના આપના નથી, ને તેમને ગોરા યુરોપિયનોથી સર્વ રિયજમા હવકા ગલે છે એ જુલમી પ્રતિનધો સામે વિરોધ દર્શાવવા ને તે પાછા ખેંચી લેવાવવા માટે ગાંધીજીએ સામુદાયિક

સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરી. તેમની માગણી એ હતી કે મનુષ્યમાત્રની સમાનતાનો સિદ્ધાંત કબૂલ રખાવો જોઈએ; અને લોહી તથા રંગને ધોરણે પાડેલા કૃત્રિમ ભેદ શુદ્ધિ ન સ્વીકારી શકે એવા તથા અનીતિમય હોઈ તે દૂર થવા જોઈએ. હિન્દી કામને ખરેખર કેટલી હાડમારી ભોગવવી પડે છે એનું ભાન તેમણે કામને કરાવ્યું; અને તેનામાં પોતાનાં ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા ને સ્વમાનની ભાવના પેદા કરી. એમનો પ્રયાસ એકલા હિન્દીઓનું જ હિત સાધવાનો ન હતો. આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને લાંબે ચૂસવામાં આવે એની પરવા નથી, પણ હિંદીઓ પ્રત્યે તો તેમની પુરાણી સમ્યક્તાને કારણે સારું વર્તન થવું જોઈએ, એવું તેમણે કદી કહ્યું નહીં. સત્યાગ્રહની લાંબી લડતને પરિણામે હિન્દીઓ સામે ભેદભાવ પ્રગટ કરનારા કાયદામાંથી જે વિશેષ ભૂંડા ને બેફાદા હતા તે તો રદ થયા. છતાં આજે પણ હિન્દીઓ પર અનેક અપમાનકારક પ્રતિબંધો મુકાયેલા છે. એ પ્રતિબંધોને હિન્દીઓ વશ થાય છે એ તેમને આંખપ લગાડનારું છે. જે સરકારે તે પ્રતિબંધો મૂક્યા છે તેની પ્રતિષ્ઠામાં પણ એથી વધારો નથી થતો.

હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજીની ઇચ્છા એવું કામ કરવાની હતી કે જેથી દેશમાંથી કુસંપ અને વિખવાદ નીકળી જાય; જનસમૂહને સ્વાશ્રયની તાલીમ મળે; સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરે ને તેઓ રાજકીય, આર્થિક ને સામાજિક ક્ષેત્રમાં પુરવટા જોટલુ જ ઊંચું પદ પ્રાપ્ત કરે; જે ધાર્મિક દ્વેષો રાષ્ટ્રને છિન્નભિન્ન કરી રહ્યા છે તે દૂર થાય; અને હિંદુધર્મમાંથી અસ્પૃશ્યતાનું સામાજિક કલક ધોવાઈ જાય હિંદુધર્મ પરનો આ ગ્રંથ ભૂંસવાના કામમાં તેમણે જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તે માનવજાતિની પ્રગતિમાં એમણે આપેલો એક મોટામાં મોટો ફાળો ગણી શકે. જ્યાં લગી અસ્પૃશ્યોનો વર્ગ રહે ત્યાં લગી તેઓ એ વર્ગના ગણાવા માગે છે: "મારી આર્યના આ છે: મને મોક્ષ જ પ્રિય છે. મારો બંધો પ્રયાસ આ જ જન્મારે મોક્ષ મેળવવાનો છે. છતાં જો હું મારો મનોરથ આ જન્મે ન સાધી શકું ને આપણે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હજુયે મુક્ત ન થયા હોઈએ તો હું પ્રભુ પાસે બીજો જન્મ હરિજનને ધેર ઇચ્છું કે જેથી હું તેમનાં દુઃખોનો પૂરો અનુભવ કરું ને તે ઓછાં કરવા ભારે તપશ્રયા કરું." એક તરફથી એમ કહેવું કે અમે અદૃષ્ટ ઇશ્વરને ચાહીએ છીએ; અને બીજી તરફથી એ જ ઇશ્વરે જેમને સરજ્યાં છે ને જેમને ચેતન આપ્યું છે

એના મનુષ્યો પ્રત્યે કૂરતાથી વર્તવું, એ જે વસ્તુઓ એકબીજાની છેક જ પિરોધી છે ગાંધીજી પોતાને સનાતની હિંદુ કલ્પવૃક્ષવૃક્ષમાં મૂકી દે છે ખરા, પણ જાતિભેદની કડકાઈ ને તેના પ્રતિગઘો, અસ્પૃશ્યતાનું કનક, મદિરોમાં આતો દુરાચાર, અને ગાય તથા ઇતર પશુસૃષ્ટિ પ્રત્યે યતી કૂરતા પર એમના જોટલા કડક ટીકાના અહારો જીજ્ઞા કોઈએ કર્યા નથી તેઓ કહે છે ‘ હુ દેવો સુધારક છું છતાં સુધારના જિસાહમાં હું હિંદુધર્મના કોઈ પણ આનંદ અગતો સાગ કરના તૈયાર નથી ’ ”

આજે તેઓ દેશી રાજ્યોની જહાગીરીનો વિરોધ કરી રહ્યા છે તેના મૂળમાં એ રાજ્યોની કરોડોની પ્રજાઓ વિશેનો તેમનો પ્રેમ જ રહેલો છે ઉદારમાં ઉદાર નિરીક્ષક પણ એમ ન કહી શકે કે દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ સાચ સતોષકારક છે કલકત્તાનું દૈનિક ‘ સ્ટેટ્સમેન ’ તો અંગ્રેજોનું જાણુ છે તેના એક અમલેખમાંથી થોડાક વાક્યો અહીં ઉતારવા જ્યાં છે

“ ઘણા રાજ્યોમાં ભયાનક સ્થિતિ પ્રસૂત છે આમ જહેરામાં વ્યક્તિઓ સામે ટીકા નથી, ટીકા મનુષ્યસ્વભાવ સામે છે સારા તેમજ નગરા જમીનદારોને માથે કાયદોનો કોઈ જાતનો અકુશ નથી તેમના હાથમાં માણુઓને જિવાડના ને મારવાની સત્તા છે તેઓ જે લોભી, પ્રિયથી કે ધાતખી હોય તો તેમના લોભ કે પ્રિયવાસના કે ધાતકીપણાને કઈજ વિધિ કે અતરાય નડે એમ નથી આના નાના નાના જાનિઓને રક્ષણ આપનારા કરારનામાં કદી ફેરફાર થયેલો જ ન હોય, જે વસ્તુનો ખચાવ કરવો અશક્ય છે તેનો ખચાવ કરાતો ચક્રવર્તી સત્તા સદાકાળ પોતાનો ધર્મ માનવાની હોય, તો આ અચળ વસ્તુની સામે કોઈ દિવસ એક અમોઘ શક્તિ આક્રમણ કરશે, અને જેમાંથી એકના ભાગીને ભૂકા થઈ જશે સારે જ એ લગઈનો અત આનંદો ”

સમાજની પ્રગતિ જે રીતે થાય છે કા તો ક્રમશઃ વિકાસ દ્વારા, અથવા આકસ્મિક ક્રાંતિ દ્વારા વિકાસના વેગનું અતિશય ધીમાપણુ એ જ કાનિમાનનું મૂળ કારણ હોય છે ગાંધીજી રાજ્યોને મિત્રભાવે વીનવે છે કે ‘ તમે જાગો ને તમારું ઘર સુચરચ્ચિત બનાવો ’ મને આતા છે કે વેળા પીતી ગય તે પહેલા જ રાજ્યો સમજી જશે કે બંને એટલી ત્વરાથી જવાબદાર રાજ્યના દાખલ કરવામાં જ તેમની સનામતી છે, ને તેમ કરવો તો જ ભવિષ્યમાં

તેમની હસ્તી ટકી રહેશે ચક્રવર્તી સત્તા અતિયગ્ગમન હતી છતાં તેને પણ પ્રાતોભા જ્ઞાનદ્વારા રાજ્યગમન દાખન કર્યા વિના ચાલુ નથી

હિન્દુમાની ખ્રિસ્તિય સગર સામે ગાંધીજીનો મુખ્ય આરોપ એ છે કે તેના અમનમા ગરીબો પર ઘણો જુલમ થયો છે હિંદુસ્તાન તેના દનિદામના આગ્રહકાગથી તેની ધનઅપત્તિને માટે પ્રમિદ્ધ હતું આપણા દેશમા અતિશય ફગદુપ જમીનસાગા વિશાળ પ્રદેશો છે, ભૌતિક મામત્રીના અખૂટ ભડાર ભરેલા છે, અને પૂરતી ઝગજગ ને ધ્યાન નખાય તો આપણે ટેરેટર ફરીને દરેક ત્રી પુગ્ગ યાગકને પેટ ભરીને ખવડાવી શકીએ એટલું અનાજ આપણે ત્યા પાકે એમ છે છતાં આપણે ત્યા કરોડો માણસો એમ પડ્યા છે જે ધોર કઠાનિપત ભોગવે છે, જેમને નથી પેટ ભરીને અન્ન મળતું કે નથી રહેવાને સગમ્ન રૂપડું મળતું, જેમને જુનાનીથી માડીને ઘડપણ લગી અન્નસ્ત્રને માટે નિરતર વનખા મારવા પડે છે, અને છેવટે મૃત્યુ તેમની વહારે ધાય છે ને તેમના વેદના ભોગવતા હૃદયોને શાન પાડી દે છે આ સ્થિતિ નિર્દય કુદરતે પેદા કરેલી નથી, પણ માણસે રચેલી અમાનુષી વ્યવસ્થાએ પેદા કરી છે એ વ્યવસ્થાનો હવે નાશ થવો જ જોઈએ એ નાશ થાય એમા હિંદુસ્તાનનું જ નહીં પણ સમગ્ર માનવગતિનું હિત રહેલું છે

૧૯૩૧ મા ગાંધીજી વિનાયન ગયા ત્યારે લગ્નથી રેડિયો પર અમેરિકાને ઉદ્દેશીને તેમણે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમા તેમણે “ઓગપીસમે માર્છિય લામા ને પદ્મમે માર્છિય પટોગા પ્રદેશમા ટેરેટર પથરાયેલા સાન લાખ ગામડામા વસતા અધમૂખ્યા કરોડો માણસો”ની વાત કરેલી, અને કહેલું. “આ માદા ગામડિયાઓને, તેમની પોતાની કરી કમરૂ વિના, વગમમા છ મહિના બેકાગી ભોગવવી પડે છે એ દુખ્ખ દલા છે એ વગમ પટેના દરેક ગામડું મનુષ્યજીવનની બે મુખ્ય જરૂરિયાત — અન્ન ને વસ્ત્ર — ની આમનમા આશ્રયી હતું દેશની કરોડો કાનનારીઓ આત્મના યત્રે હતું મુઠ્ઠી કઠી કાની રાખા નથી એક ઝીણામા ઝીણું સત્તર કાનતી તેમની આગગીઓની એ દગા જગતખગમા ખ્યાતિ પામી હતી અમારે દુર્ભાગે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ એ ગૈરુ ગ્રામઉદ્યોગનો નાશ કર્યો એ નાશ કરવા માટે તેને જે આધનો વાપર્યા તેનું વર્ગન તું અર્ધી નથી કરના માગનો તેને પશિખામે, ગામડાની એ કાનનારીઓએ એક નિમ અસરે ૧૧ને જોયું કે તેમનો એ ઉમંગ ધરે નાશ

પામ્યો છે. તે દિવસથી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરોત્તર ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે એથી બિલ્ડી વાત કહેવામાં આવે તો તે ખોટી છે.”

હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે. તેની સંસ્કૃતિ ખેતીપ્રધાન હતી, તે હવે ઝપાટાભેર યંત્રપ્રધાન બનતી ગય છે. ખેડૂત અત્યંત ઉત્પાદક હોઈ જગતનો તાત છે. ગાંધીજી એ ખેડૂતના પ્રતિનિધિ છે. હિંદી સંસ્કૃતિનું આ મૂળ સ્વરૂપ ટકાવી રાખવાની ને તેને વધારે સજાળ બનાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેઓ રાખે છે. તેઓ જુએ છે કે બ્રિટિશ અમલમાં લોકો જૂની રહેણી ને જૂના આદર્શો છોડતા ગય છે; અને તેમણે યાત્રિક કૌશલ, શૈલ્યક શુદ્ધિ, હિંમત ને સાહસ વગેરેના ધણા સ્તુતિપાત્ર ગુણો ગ્રાસ કર્યા છે અથવા, છતાં તેઓ પૈસા અને ધનવૈભવને પૂજતા થયા છે, તેમને ધનના ઢગલા કરવાની લોકપ્રિય વળગી છે, તેઓ દુનિયાદારીમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, ને એમાં જ જીવનની સાર્થકતા માનવા લાગ્યા છે. આપણાં વિશાળ યંત્રોચોગવાળાં શહેરો જે ગ્રામીણ ભૂમિ પર ને ગામડી વાતાવરણમાંથી રચાયાં છે તે ભૂમિ ને વાતાવરણ સાથે તેમનો કશો સંબંધ કે મેળ નથી રહ્યો. તેમનો વિસ્તાર વધતાં વધતાં એટલો મોટો થઈ ગયો છે કે એમાં નથી કરી યોજના દેખાતી; નથી એવડા મોટા વિસ્તારમાં કરી સુધડતા રહેવા પામી. એ શહેરોમાં વખતા લોકો પૈસા અને ધંત્રની અટપટી જાળમાં ફસાઈ પડ્યા છે. તેઓ હિંસક, અશાંત, અવિચારી ને નિરંકુશ બન્યા છે, ને ગમે તેવાં કાળાધોળાં કરતાં આચકો ખાતા નથી. સાવ નજીવી મજૂરી માટે સ્ત્રીઓને સખત વૈતરું કરવું પડે છે; તેનાથી તેમનું જીવન નીરસ ને નિઃસત્વ બની ગયું છે. ધાવણાં બાળકો રડીને કારખાનાંમાં કામ કરવામાં ખલેલ પાડે નહીં એટલા માટે મા તેમને છાનાં રાખવા સારુ અશીશુ ખવડાવે છે. નાનાં કુમળાં બાળકોને બચપણનો આનંદ માણવાની તક તો ક્યાંથી જ મળે ? તેમને બચપણની કુમળા અવસ્થામાં જ મિલોમાં હડસેલી મૂકવામાં આવે છે. સતત બેકારીને લીધે કરોડો માણસોનાં શરીર ફીંગરાયેલાં ને રોગપ્રસ્ત બની ગયાં છે. મોટા યાત્રિક ઉલોગોએ માનવજાતિની જે દશા કરી છે તેનાં આવાં બીજાં ને હૃદયદ્રાવક દરમો ગાંધીજી પોતાની નજર સામે જુએ છે. તેઓ માને છે કે આપણે મોહજાળ ને યુવામીમાં ફસાઈ રહ્યા છીએ, અને નજીવ લાભને સાટે આપણા આત્માએ તાબેદારી સ્વીકારી લીધી છે. જે ભાવનાએ ને જે સંસ્કૃતિએ ઉપનિષદના અપિઓ, બૌદ્ધ

હિંદુઓ, હિંદુ સંન્યાસીઓ ને મુસલમાન ફકીરોનો મુંદર ફાલ પેદા કર્યો છે તેને મોટરો, રેડિયો, ને ધનની રેલછેલથી તૃપ્તિ ન જ થાય. આપણી આંખે ઝાંખ વળી છે. આપણે ભૂલા પડ્યા છીએ, ને આપણને રસ્તો જડતો નથી. આપણને ખોટી વસ્તુનો નાદ લાગ્યો છે. તેને લીધે આપણો ખેડૂતવર્ગ જમીન શુભાવી ખેંદો છે, કંગાલ ને દેવાદાર બની ગયો છે, તેના મનમાં કડવાશ આવી ગઈ છે. આપણા મજૂરો અનાચારી, અસંસ્કારી ને અધિગ્રાહીત બની ગયા છે. અને જેમનાં મોઢાં પર નૂર નથી, જેમની આંખોમાં તેજ નથી, ને જેમનાં શરીર હાડકાંના માળા છે એવાં કરોડો બાળકો આપણે વેંદારવા વારો આવ્યો છે. આજે આપણને આવી મૂંઝવણ અને અકળામણની સ્થિતિ આવી પડી છે, છતાં આપણા ધણાખરા લોકોનાં મનમાં હજુ સાચી સ્વતંત્રતા ને ખરેખરા સ્વમાનનું જૂનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કરવાની ઝંખના કાયમ છે. તેઓ હજુ એવી સમાજવ્યવસ્થા માટે તલસે છે જેમાં કોઈ ધનિક ન હોય ને કોઈ નિર્ધન ન હોય, જેમાં અતિશય ભોગવિલાસ ને એદીપણાને માટે અવકાશ ન હોય, અને જેમાં ઉદ્યોગ ને વેપાર સાદી રીતે ચાલતા હોય.

ગાંધીજીનું ધ્યેય એવું નથી કે સમાજને ખેતીપ્રધાન બનાવી દેવો, યંત્રનો ઉપયોગ બિલકુલ કરવો નહીં, ને યંત્રથી મળના સર્વ લાભો જતા કરવા. તેઓ એમ નથી કહેતા કે યંત્રો વડે મોટા પાયા પર માણનું ઉત્પાદન કરી શકાય જ નહીં. એમને કોઈએ પૂછેલું: “ગામડી ઉદ્યોગો અને મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગો એ બેનો મેળ સાધી શકાય એમ આંખ માનો છો ?” તેનો જવાબ દેતાં તેમણે કહેલું: “હા; જો ગામડાંને મદદ થાય એવી રીતે એની યોજના કરવામાં આવે તો. જેના પર ખીજા અનેક ઉદ્યોગો આધાર રાખે છે એવા જે મૂલ્યભૂત ઉદ્યોગો હોય, ને જેની રાષ્ટ્રને જરૂર હોય, તેનો કારભાર એક કેન્દ્ર પાસે રાખવો જોઈએ. મારી યોજના અનુસાર ગામડાં જે માલ શહેરના જેટલો જ સારો બનાવી શકે તે માલ શહેરોને પેદા નહીં કરવા દેવામાં આવે. શહેરોનું ખરું કાર્ય તો ગામડાંના માલને ખપાવવાનાં હાટ બનવાનું છે.” ખાદી વિગેનો તેમનો આગ્રહ, અને હાથઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રાયશ્ચિક કેળવણી આપવાની તેમની યોજના, એ બંનેમાં ઉદ્દેશ મૂલપ્રાય થઈ ગયેલાં ગામડાંમાં નવું મેનન રેડવાનો ને તેમની નવરચના કરવાનો છે. તેઓ ફરીફરીને કહે છે કે હિંદુસ્તાન ખોળા જેટલાં શહેરોમાં નહીં જડે પણ લાખો ગામડાંમાં જડે

હિંદુસ્તાનની વસ્તીના મોગ લાગે પાછા ગામડામાં જઈ ત્યાં વસવાટ કરવો જોઈએ, ખેતી ને ખીજા આકર્ષક કરવા જોઈએ, તેમાંથી જે કમાણી થાય તેના પર મુખ્ય આધાર રાખવો જોઈએ, અને એની રીતે રહેવું જોઈએ કે કુટુંબો સ્વાશ્રયી બને, અને તેઓ જે ઓળંગે વાપરે, જમીન ખેડે ને છાપરામાં વસે તે ઓળંગર, જમીન ને છાપરા પર તેમની માનિકી રહે દેશના સાંસ્કારિક, સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય જીવન પર પ્રભુત્વ ક્યા વર્ગનું હોવું જોઈએ ? ગામડાના ધરનાર છોડીને શહેરોમાં આવીને રહેના, હાહિ મિનમગૂરોનું નહીં, અસ્થિર, લેભી, ધીરધાર કરનાર વેપારી વર્ગનું નહીં, પણ ખેડૂતવર્ગનું તથા નાના, ખેતીપ્રધાન, બગીચાના કસમાઓમાં વસતા સ્થિર ને ઠરેન લોકોનું આ જ લોકો દેશના જીવનમાં સત્કાર, આરોગ્ય અને હિંમત આદર્શનાદનો સચાર કરી શકે આનો અર્થ એવો હરગિજ નથી કે માણસોએ જગતની શરૂઆતમાં હતા તેના જગતી બની જવું એનો અર્થ એવો જ છે કે જે રહેણી ભારતવર્ષને લાવે છે, જે તેના માનસ અને વાતાવરણને અનુકૂળ છે, અને જેમાંથી તેને એક કાળે આદર્શ, શ્રદ્ધા અને જીવનમત્ર મળી રહેતા હતા, તે રહેણી પાછી શરૂ કરવી મનઃમતિને સંકારી રાખનાનો એ એક જ રસ્તો છે સાદા, ખડતલ ને મહેનતુ કૃતિજીવનવાળા, ગ્રામીણ પ્રગતિનોરાગી, અરણ્યના આશ્રમે ને તપોવનોનાગા ભારતનરે જગતને ઘણા કીમતી પામે શીખ્યા છે, પણ તેણે કોઈ પણ મનુષ્યને અન્યાય નથી કર્યો કોઈ પણ દેશનો રક્ષક નથી કર્યો ખીજાઓ પર રાજ્ય ચલાવનાની ઈચ્છા કદી નથી સેવી આજે જીવનના સાચા ઉદ્દેશને નિપરીત રૂપ અપાયેલું છે

આ નિરાશાકૂપમાંથી હિંદુસ્તાને કેવી રીતે નીકળવું ? સંકડે વરસ પસંધીનતામાં રહીને લોકો જાણે એ ખાડમાંથી નીકળવાની હોશ કે ઈચ્છા જ ગુમાવી બેઠા છે તેમની સામે ખડી થયેલી શક્તિઓ તેમને અતિમળાન લાસે છે ને તેમને લાગે છે કે એની સામે પોતે ટક્કર ઝીની નહીં શકે એના લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ પેદા કરવો, તેમનામાં સમાનની લાગના વધારવી, તેમને છાતી કાઢીને ચાલતા શીખવવું એ સહેલું કામ નથી છતાં ગાંધીજીએ પોતાના આત્મામાં બગતી પાડકની જનાગા વડે લોકોના મદ પડી ગયેના અતરાસિને સતેજ કરાવે, અને સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની ધગશનો એવ તેમને વ્યાસવતો બગીચા પ્રવાસ કર્યો છે સ્વતંત્રતામાં સ્પિરિટ પોતાનું હીર પૂરેપૂરું બતાવી

ચાલુ કરવી એટલું પૂરતું નથી. જે આદર્શોને આપણે માનતા હોઈએ, જેને વિશે આપણને આસ્થા હોવાનું જગતની આગળ જાહેર કરતા હોઈએ, તે આદર્શોથી ઊલટી સ્થિતિ જગતમાં પ્રવર્તતી હોય તો તે સુધારવાનો આપણો ધર્મ છે; એ સુધારવાની ના પાડવી એમાં નિષ્ક્રિય હિંસા છે. અને આપણામાં સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાય વિશે જે સાચો અનુભવ હોય તો તે આપણને એવી હિંસા કરતાં જરૂર રોકે. મનુષ્યની લોભ, ક્રૂરતા ને તિરસ્કારની ભાવનાઓના પાયા પર જ જે સામ્રાજ્યોની રચના થઈ હોય, તે આપણે પહેલાં એ સામ્રાજ્યોનું સ્વરૂપ બદલવું જોઈએ. તે પછી જ સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાયનાં બળોને ભેગાં કરી તેમનું જૂથ બાંધવાની હાકલ જગતને કરેલી આપણા મોદયામાં શોભે. હિંસા સક્રિય હોય છે તેમ નિષ્ક્રિય પણ હોય છે. પરદેશો પર ચડાઈ કરનાર રાષ્ટ્રો અભારે સક્રિય હિંસાનો પ્રયોગ કરી રહ્યાં છે. જે સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો ભૂતકાળમાં કરેલી હિંસાથી, એટલે કે અન્યાયથી, મળેલા લાભોનો ઉપભોગ ચાલુ રાખે છે ને તે જતો કરવાની ના પાડે છે, તેઓ પણ એટલી જ હિંસા કરે છે; અને તેઓ સ્વાતંત્ર્ય ને લોકશાસનનાં શત્રુ છે એમ જ કહેવું જોઈએ. આ બાબતમાં આપણે પ્રામાણિકપણે ન વર્તીએ ત્યાં લગી જગતમાં આજના કરતાં સારી વ્યવસ્થા સ્થાપી શકવાના નથી. જગતમાં કાયમની અનિશ્ચિતતા રહેશે, અને લડાઈઓ કે લડાઈની તૈયારીઓ નિરંતર ચાલ્યાં કરશે. બ્રિટન હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપે છે કે નહીં એ પરથી બ્રિટનની પ્રામાણિકતાની ખરી કસોટી થવાની છે. સ્વરાજ હજુ મળ્યું નથી એનું સ્મરણ સદુનાં મનમાં તાજું રાખવા સારું ગાંધીજી હજુ દર સોમવારે ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ કરે છે. અને છતાં, આજે પ્રગતી વાજળી આકાંક્ષાઓ અને અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓની જક એ ખેતી ધરણુનો પાર ન આવતો જોઈને અધીર બનેયું હિંદુસ્તાન ગાંધીજીના પ્રભાવને લીધે સંયમની મર્યાદામાં રહે છે. હિંદુસ્તાનમાં આટલા કાળ લગી શાંતિ ટકાવી રાખનાર મોદયામાં મોટી શક્તિ તે ગાંધીજી છે.

૧૯૧૪ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત પૂરી થયા પછી ગાંધીજી વિલાયત ગયા હતા. ત્યાં બિનધર્મી સ્વારે જર્મની સામે લડાઈ જાહેર થઈ ચૂકી હતી. તેમણે લડાઈ દરમિયાન રણસેત્ર પર ધાયલોની સારવાર કરવાનું કામ ખીનશરને હિંદી લેવાની માગણી કરી. એ કામમાં તેમની સાથે જોષનાર હિંદી સાથીઓ પણ સારી સંખ્યામાં મેળવા ને તેમનાં નામો સરકારને મોકલ્યાં. સરકારે

તેમની માગણી સ્વીકારી. તેમને હિંદી દુકડીના મુખી નીમવામાં આવ્યા. શરીરની નબળી સ્થિતિમાં તેમણે ક્વાયતમાં પૂરો ભાગ લેવા માંગ્યો, ને ધણી વેળા ઘેરથી બે માઈલ ચાલીને ક્વાયતની જગ્યાએ જતા. એને લીધે તેમને પાંસળીનો સખત વરમ ઊપડી આવ્યો ને જિંદગીને જોખમ પહોંચવાની શંકા ઊભી થઈ. સહેજ સુધારો થયો એટલે મિત્રોએ હિંદુસ્તાનની ઉપશુ હવામાં ચાલ્યા જવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વદેશ આવ્યા પછી ૧૯૧૮ માં વાઈસરોયે મદદ માગી ત્યારે ગાંધીજીએ યુદ્ધને માટે રંગરટભરતી કરવાનું કામ ઉપાણું; તે જોઈને તેમના ધણા મિત્રો મુંઝવણમાં પડી ગયા. યુદ્ધને અંતે સરકારે રોલેટ કાયદો પસાર કર્યો અને હિંદીઓએ એકે અવાજે તેનો જે વિરોધ કર્યો તેની અવગણના કરી. પંજાબમાં માર્શલ લોના અમલ દરમ્યાન એવાં કામો કરવામાં આવ્યાં જેથી દેશ ખળભળા ઊઠ્યો. પંજાબના અસાધારણ તપાસ કરવા મહાસભાએ નીમેક્લી સમિતિનો રિપોર્ટ લખનારમાં ગાંધીજી પણ હતા. એ બધું છતાં તેમણે ૧૯૧૯ ના ડિસેમ્બરમાં અમૃતસરમાં મળેલી મહાસભાને ભલામણ કરી કે સરકારે જે સુધારા આપ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરવો ને તેનો બંધારણપૂર્વક અમલ કરવો. ૧૯૨૦ માં સરકારે નીમેક્લા હંટર કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો. કમિશને અમલદારોનાં કામની ટીકા બહુ લૂલી ને અચકાતાં અચકાતાં કરી હતી. ત્યારબાદ વિલાયતમાં ઉમરાવસભાએ જનરલ ગાયરના કૃત્યને વખોડવાની ના પાડી. તે પછી ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સરકાર જોડે અસહકાર કરવાનો, તેમના જીવનમાં અતિમહત્વનો એવો, નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ અહિંસાત્મક અસહકારનો દરાવ પસાર કર્યો.

૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટની ૧ લીએ ગાંધીજીએ વાઈસરોયને જે કાગળ લખેલો તેમના કેટલોક ભાગ અહીં આપવા જેવો છે :

“આ અમલદારોના અપરાધો પર આપે કરેલો દાંડપિછોડો, સર માઈકલ ઓડ્રાપરનો આપે કરેલો અચ્ચાવ, મિ. મોટેચુનો ખરીતો, અને છેવટે ઉમરાવોની સભાએ પંજાબ વિષે દર્શાવેલું અજ્ઞાન તેમજ હિંદીઓની ભાગણીઓ પ્રત્યે દર્શાવેલો હઠહટતો તુચ્છકાર—એ બધા બનાવોએ મને સામાન્યના ભાવિ વિષે અત્યંત શંકાસ્પી કરી મૂક્યો છે, ચાલુ સરકારથી મને એક વિખૂટો પાડી દીધો છે, અને આજ સુધી હું એકનિષ્ઠપણે સરકાર

જોડે ખરા દિક્ષથી જેવો સહકાર કરતો આવ્યો તેવો સહકાર ચાલુ રાખવાને મને તદ્દન અશક્ત બનાવી દીધો છે.

“ મારા નવ્ર અભિપ્રાય મુજબ અરજીઓ, શિષ્ટમંડળો ઈન્ હોમ્સનાં સાધનો દ્વારા, હિંદી સરકારની પેઠે સાવ કર્તવ્યવિમુખ અનેલી સરકારની આંખ ઉઘાડવી અસંભવિત છે. યુરોપના દેશોમાં જે ખિન્નાકૃત અને પંગમ જેવા મહાઅન્યાયો પર આવો ઢાંકપિછેડો કરવામાં આવ્યો હોત તો કેદહાડાનીયે રાજ્યક્રાંતિ થઈને લોહીની નદીઓ વહી હોત. લોકો કેવળ પશુખળના બેરથી પ્રભને નામદ કરી મૂકવાના આવા પ્રયત્નની સામે શિરસાટે પણ થયા હોત. પણ આજ અરધું હિંદ આવો પ્રતિકાર કરવાને અસમર્થ છે, તે બાકીનું અરધું અનિચ્છુક છે. એટલે સરકારથી અલગ થઈ જવા ઈચ્છનારાઓને તેમ કરવાનો રસ્તો કરી આપનાર અસહકારનો માર્ગ અદ્યક્ષ કરવાનું મેં સૂચ્યું છે. અને જો આ અસહકાર ખુનામરંડી વગર ને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તો તે સરકારને નમવાની ફરજ પાડી થયેલા અન્યાયોનું પરિમાર્જન અવશ્ય કરાવી શકે એવો મને વિશ્વાસ છે. પણ લોકો આવશે ત્યાં સુધી એમને સાથે લઈ આવો અસહકાર ચાલુ કરવા છતાં, હું ઉમેદ રાખ્યે જ નહિ કે હજીયે આપ ન્યાય આપવાનો નિશ્ચય કરશો. ”

ગાંધીજી કહે છે ખરા કે બ્રિટિશ અમલ જો રૂપમાં આજે ચાલે છે તેણે હિંદુસ્તાનનાં “ ધન, શ્રાવન, ધર્મ, અને તેનાં સંતાનોની આત્મરક્ષા કરવાની શક્તિ ” ઘણે અંશે હરી લીધાં છે. છતાં તેઓ એવી આશા સેવે છે કે એ સ્થિતિ અદલી શકાય એવી છે. બ્રિટિશ અંકુશની સામે લડત અસાધ્યતા છતાં તેઓ બિટન સાથેના સંબંધની વિરદ નથી. અસહકારની દિલચાલ પૂરજોશમાં હતી તે વખતે તેમણે બિટન સાથેનો સંબંધ સાવ તોડી નાખવાની દિલચાલનો સખત નિરાધ કર્યો હતો.

અંગ્રેજોની સાથે મિત્ર અને સમોલ્પડિયા તરીકે કામ કરવાને તેઓ રાજી છે. પણ તેઓ દટતાપૂર્વક માને છે કે અંગ્રેજો ન્યાં લગી શોષાઈ અને ગુમાનની અસ્વાભાવિક શતિ કાયમ રાખે ત્યાં લગી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિમાં કશો સુધારો થવો શક્ય નથી. આખણે એ યાદ રાખવું ઘટે છે કે ભારેમાં ભારે શોષ અને આવેશની ઢાળોએ પણ ગાંધીજીએ અંગ્રેજો વિશે દેવ રાખ્યો નથી કે તેમનું

બૂરું ઇન્દ્રિય નથી તેમણે તો કહ્યું છે “ હું હિંદુસ્તાનનો લાભ સાધનાને ઇન્દ્રિય કે જર્મનીને નુકસાન નહીં પહોંચાડુ ”

અમૃતચરનો હાલાકાડ કે સાર્થમિન કમિશનની નિમણૂક જેવા સરકારના એનકૂફ કે અધિકારી કામથી હિંદુસ્તાન ધીરજ અને મધ્યમ ગુમારી એટલું ને તેના હૃદયમાં રોનની જ્વાળા ભગ્નકી બેઠેલી એવે પ્રસંગે ગાંધીજીએ એ અસંતોષ અને રોષને પ્રેમ અને સમાધાનની સુરક્ષિત દિશામાં વાળ્યા હતા ગોળમેજી પરિપક્ષમાં તેમણે અંગ્રેજો પિંધેનો ન બૂસી ગકાય એવો પ્રેમ દાખવ્યો હતો અને પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા કહેવું કે એક એવો રાષ્ટ્રસમૂહ સ્થપાવો જોઈએ જેની ઇમારતના મૂળમાં પશુમન નહીં પણ પ્રેમ, સહભાવ, અને સમગ્ર માનવજાતિનું દિત આધારની ઇન્દ્રિય રહેના હોય ગોળમેજી પરિષદના પરિણામરૂપે આતોમાં લૂલુપાગનું સ્વરાજ અપાયું મોટા ભાગના લોકો એ મધારણને સ્વીકારવા ને ચનાનના નારાજ હતા તે વેળા સુધારા જેના હોય તેના ચનાવવા મહાસભાને સમગ્રનનાનો યશ ખીજા કાઈના કરતા વધારે ગાંધીજીને જ છે એમની એકમાત્ર ઝખના ક્ષિટન જોડે શાંતિની છે, પણ એ શાંતિનું મૂળ સ્વતંત્રતા ને મિનાચારી હોવું જોઈએ આજે હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ એક એના આગેવાન છે જેમના મનમાં અણુમાત્ર જાતિદ્વેષ કે વ્યક્તિગત કટુતા નથી તેમને પશુમનના ઉપયોગ વિશે આસ્થા નથી ને તેઓ પ્રજાને હિંમતો આપ્ય લેતા રોકે છે ક્રિટિશ પ્રજાસમૂહનો અર્થ જો સ્વતંત્ર પ્રજાએનો સહ હોય તો જ તેઓ હિંદુસ્તાનને એ સમૂહથી વિખૂટ પાડના નથી ઇચ્છતા કનેડાની પાર્લામેન્ટ આગળ ગઈ ૧૯ મી મે (૧૯૩૬) એ ભાષણ આપતા ના બાદશાહે કહેવું કે ક્રિટિશ સામ્રાજ્યની એકતા “ આજે પ્રજાઓના એક ઐચ્છિક સંઘર્ષે વ્યક્ત થાય છે એ પ્રજાઓ રાજ્યતંત્રના સમાન સિદ્ધાંતોનો લાભ ભોગવે છે, અને તેમને એકબીજાની સાથે જોડી રાખનાર વસ્તુ તે તાજ પ્રત્યેની સડુની વફાદારી છે ” આ “ રાજ્યતંત્રના સમાન સિદ્ધાંતો ” હિંદુસ્તાનને પણ લાગુ પાડના જોઈએ એમ ગાંધીજી માગે છે તેમનો દાવો એ છે કે હિંદીઓ પોતાના ધરના માનિક હોવા જોઈએ અને એ દાવા કે માગણીમાં દુરાગ્રહ કે અનીતિ એમાંથી એકે નથી એ પ્રજાના સહભાવનાના માણુઓ એકબીજા જોડે સહકાર કરતા થાય, ને એ સહકાર દ્વારા એ પક્ષો વચ્ચેનો સમઘ સુધરે, એની ગાંધીજીની તીન ઇચ્છા છે

એમની આ વિનંતિ અરણ્યરુદ્ધન સમાન નીપડે છે એ અતિથય અફસોસની વાત છે વરસોની અથાક મહેનત અને વીરતાભરી લડત છતાં તેમનું મહાન કાર્ય હજુ અધૂરું રહ્યું છે, જોકે તેમની દીર્ઘદષ્ટિ ને શ્રદ્ધા તો હજુ પણ તીવ્ર હતી અને સતેજ છે હું પોતે તો એવી આશા સેરીશ કે બ્રિટિશ લોકમત પોતાની સરકાર ઉપર દબાવણ લાવશે અને તેની પાસે પોતાનું ધાર્મિક કારાનશે એ સરકારનું કર્તવ્ય આજે એ છે કે તેણે સાદા કે રકઝક વિના, સકાચ કે નિનમ્ન વિના, છૂટે હાથે ને હસતે મોઢે વિશ્વાસપૂર્વક, હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપની ને તે સ્વરાજ ભોગવે એરી વ્યસ્થા કરી આપવી ને એમ વરતા સહેજ જોખમ વહોરવું પડે તો તે પણ વહોરવું કેમકે મને લાગે છે કે ગાંધીજીએ ન્યાય અને સમાનતા માટે જે વિનંતિ કરી છે તેના જવાબરૂપે જે બ્રિગન આટલું પ્રગલ્ભ નહીં ભરે તો આપણા બે દેશો વચ્ચેનો સમઘ વધારે બગાડશે, બે વચ્ચેનું અંતર વધતું જશે, અને પરસ્પર વૈમનમ્યમા વધારે થશે એથી બંને દેશને હાનિ થશે ને બંને જોખમમા આવી પડશે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર કે બ્રિટિશ સરકાર, હિન્દી મિનમાનિકો કે હિન્દુ ધર્માધિકારીઓ કે દેશી રાજાઓ, એમાથી ગમે તેની સામે ગાંધીજીના ટીકા કે વાગ્યાણુ આનતા હોય તોયે એ સર્વ લિત્ર લિત્ર પ્રવૃત્તિઓની પાછળ રહેલી ભાવના તો એક જ છે “એ મૂળા દસ્તિનારાયણોના અતરમા વસતા પ્રભુ સિવાય બીજા કશ્ચરને હું નથી ઓળખતો તેમને એ અપર્યામીની ઓળખ નથી, મને છે અને હું એ જનતાની સેના વાટે જ પરમેશ્વરને સત્સરૂપે કે સત્સને પરમેશ્વરરૂપે ભજુ છું ”

૪. સત્યાગ્રહ

‘ અહિંસા પરમો ધર્મ ’ એ મહાભારતનું એક સુપ્રસિદ્ધ વચન છે એનો જીવનના વહેનારમા પ્રયોગ તે સત્યાગ્રહ સત્યાગ્રહના મૂળમા એવી માન્યતા રહેલી છે કે “જ્યારે સત્સરૂપી ખડકના પાયા પર રચાયેલું છે અસત્યનો એક અર્થ જૂઠાણું છે, ને બીજો અર્થ એ છે કે જેની હસ્તી નથી તે સત્યનો અર્થ સન્ધ્યાઈ ઉપરાત એ છે કે ‘ જેની હસ્તી છે તે ’ અસત્યની જો હસ્તી જ ન હોય તો તેના નિગ્ધનો તો પ્રશ્ન જ ક્યા ગણો ? અને સત્ય એને ‘ જેની હસ્તી છે તે ’, તેથી એનો તો નાશ કરી શકતો જ નથી ’ પરમેશ્વર એ જ સત્ય છે સ્વતંત્રતા અને પ્રેમની ભાવના એ મત્સને અનુકૂળ છે માણુમ

બ્યારે એ ભાવનાને તરછોડી પોતાનો સ્વાર્થ સાધના એસે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને જ તરછોડે છે આત્માને આગ છેહ દહાડે તે સત્યનો પ્રિયો બને છે, સત્યથી વિખૂટો પડી જાય છે સત્યની સાથે આ રીતે અસહયોગ કરવામા માણુસ પોતાની જાતથી જ ખરાયો બની જાય છે, પોતાના અત્યામી આત્માની અનગણુના કરે છે એવો અસહયોગ કાયમ ટકી જ ન શકે મનુષ્યના હૃદયની જન્મસિદ્ધ ભાવનાને નિર્મૂળ કરી નાખવાનું સામર્થ્ય તેનામા નથી સત્ય પોતે જ પોતાના પ્રયત્નને પ્રિય બનાવે એમ બને નહીં ‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્’, ઈશ્વરને દાદા હરાવી શક્યુ નથી પૃથ્વીનો વારસો રામને પોતાનું બળ માનનારા નમ્ર અને રક માણુસોને મળનાનો છે, ગર્વિષ્ઠ ને બળવાન માણુસોને નહીં બળવાન માણુસો તો પોતાને બચાવનાનો પ્રયત્ન કરતા જ અવાસ થઈ જશે, કેમકે તેઓ ધનપૈભન અને સહારક શસ્ત્રો જેવી આત્મહીન કે અસત્ય વસ્તુઓ પર આધાર રાખીને એસે છે જગત ઉપર આખરે રાજ્ય અસત્ય, દ્વેષ ને હિંસામા માનનારાઓનું નથી ચાલતું પણ જ્ઞાન અને પ્રેમ, તથા આતર અને બાહ્ય શાંતિમા માનનારા ને તેનું અનુધીપન કરનારાઓનું જ ચાલે છે

સત્યાગ્રહની જડ સત્યની શક્તિમા, આત્માના આતરિક બળમા રહેલી છે પ્રિયોની હિંસા ન કરની એવી અભાનાત્મક અહિંસા તે સત્યાગ્રહ નથી પ્રિયો પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ, તેનું હિત કરવાની ઈચ્છા હોવી જોઈએ “હુ મારા પ્રિયોને મારું તો એ તો હિંસા છે જ પણ ખરેખરા અહિંસક થના માટે મારે એના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ, ને તે મને મારે ત્યારે પણ મારે તેને માટે પ્રાર્થના કરની જોઈએ ” પ્રેમનો અર્થ છે અભેદ તે દુષ્કર્મની જોડે બાથ લીડે છે દુષ્કર્મ એટલે ભેદભાવ, લોભ, તિરસ્કાર, દ્વેષ, માગ્નીટ ને હસા પ્રેમ પાપને, દુરાચારને, અન્યાયને કે ગરીમના શોષણને સાંખી નથી રહેતો, તેમા સમતિનો સૂર નથી પૂરતો તે આના પ્રશ્નનો સિચાર કરવાનું ટાળતો નથી તે નિર્લયપણે અન્યાયોની સામે ખડો થાય છે, અને પ્રેમ તથા કષ્ટસહનના અભાવ બળ વડે તેના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે છે શસ્ત્રમા તે નથી વાપરતો, કેમકે શસ્ત્રમાથી લડતુ એ મનુષ્યસ્વભાવથી નિરદ છે આપણા કબજોની પતાવટ સમજ અને સદ્ભાવ, પ્રેમ અને સેવા વડે કરની જોઈએ એમ કરવામા જ આપણી માણુસાઈ અને શોભા છે આ દુ ખમા દુખેની દુનિયામા આશા ને ઉત્સાહ પ્રેરનાર એક જ વસ્તુ તે મનુષ્યરૂપે જીવવાનું મહાસાદમ છે

ચોમેર મૃત્યુનુ સામ્રાજ્ય વ્યાપેનુ દોવા છતા જીવન ટકી રહેયુ છે ને પોતાની સર્જનપ્રવૃત્તિ ચનાએ જાય છે દુનિયામા લય અને નિરાશા ફેનાયેના છે ખરા છતા ખેડૂત અને વણુધર, ડગ્ગાકાર અને તસ્ત્રચિતક, મમ્મા રહેતો સાધુ ને પ્રયોગશાળામા કામ કરતો વૈજ્ઞાનિક, જીવાન તેમજ ધરણ, એ સહુ, જ્યારે પ્રેમભાવે વર્તે છે ને પ્રેમને કાળે કષ્ટ સહે છે ત્યારે, માનવધર્મ આચરે છે જીવનનો વિસ્તાર ધણો વિશાળ છે પ્રાણો વિરાટ

શસ્ત્રમગ્નતા ઉપયોગનુ સમર્થન કરનારાઓ ડાર્વિનના જીવનકાળને અણુવડ રૂપ આપી તેને દીનીનરૂપે વાપરે છે પશુસૃષ્ટિ અને મનુષ્યસૃષ્ટિ વચ્ચેનો પાયાનો ભેદ તેઓ ધ્યાનમા લેતા નથી અને પ્રાણીશરીરને લગતો જે નિયમ છે તેને મનુષ્યના સમગ્ર જીવનનો સિદ્ધાંત બનાવી દે છે, ને કહે છે કે માણસોએ એને અનુસરીને જ ચાનુ જોઈએ હિંસક પ્રતિકારનુ સ્થાન મનુષ્યની દુનિયામા નથી, છતા જો એ દુનિયામા એનો ઉપયોગ કરનામા આવે તો માણસ અનનતિ પામીને પશુની કાંઈએ પહેલ્લી જવાનો લય રહે છે મહાભારતમા મનુષ્યોની લડતી દુનિયાને કૂતરાની કાંઠ સાથે સરખાવી છે “કૂતરા પહેના પૂઠડીઓ પગપગે છે, પછી ભસે છે, પછી સામા ભસે છે પછી એકબીજાની આસપાસ ગોળગોળ ફરે છે, પછી દાંત બતાવે છે, પછી ધૂરકે છે, ને તે પછી યુદ્ધ શરૂ થાય છે હે કૃષ્ણ એમા જે બગવાન હોય તે જીતીને પેનો માસનો દુકડો ખાય છે એનુ જ માણસોને મિથે પણુ છે, ફરક કશો નથી” * ગાંધીજી આપણને કહે છે કે શસ્ત્રથી લડનાનુ વાદર ને કૂતરા પર છોડો, માણસોને જાળે એની રીતે વર્તો અને શાંતિથી કષ્ટ સહન કરીને સત્યની ઉપાસના કરો પ્રેમ અથવા કષ્ટસહન રાત્રને જીતી શકે છે — તેના નાશ કરીને નહીં પણ તેનો હૃદયપાટો કરાવીને કેમકે આખરે તો એ યથુ આપણા જેના જ લાગણીઓ ને સમરૂપોનાજો માણસ છે ગાંધીજી પોતાની

* લાંગૂલચાલન દ્વેડ. પ્રતિરાવો વિવર્તનમ્ ।

દન્તદર્શનમારાવસ્તતો યુદ્ધં પ્રવર્તતે ॥

તત્ર યો વલવાન્કૃષ્ણ જિત્વા સોઽત્તિ તદ્દામિપમ્ ।

एकमेव मनुष्येषु विशयो नास्ति कश्चन ॥

હૂનો કમૃલ કરીને જગત આગળ પોતાની શરમ પ્રગટ કરે છે, એમા એમનું મનોધૈર્ય અને આત્મશુદ્ધિ માટે તપ કરવાની એમની તત્પરતા દેખાઈ આવે છે

જૂનીઠવાઈ વ્યક્તિઓએ પોતાના અગત જીવનમા અહિંસાનો પ્રયોગ કરવાના પ્રયત્નો કરેના ખરા પણ ગાંધીજીએ એને સામાજિક અને રાજકીય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે વાપરી છે એ એમના જીવનની સર્વોત્તમ મિદ્ધિ છે એમની આગેવાની નીચે દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનમા સગમિત સમુદાયોએ તેનો પ્રયોગ પોતાના હુ ખોનુ નિનારણુ કરાવના સારુ મોગ પાયા પર કર્યો છે રાજકીય હેતુઓ સિદ્ધ કરના માટે કોઈપણ પ્રગરની હિંસાનો ઉપયોગ સર્વથા ત્યાજ્ય ગણીને ગાંધીજીએ રાજકીય ક્રાંતિના ઇતિહાસમા અહિંસાની આ નવી પ્રક્રિયા દાખવ કરી છે ને મારી પેઠે ખીનની છે આ પ્રક્રિયાથી હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક પ્રજ્ઞાનિકાને આગત પહોચતો નથી એટલું જ નહીં પણ એ પ્રજ્ઞાનિકાના અનુસીનનમાંથી જ આ પ્રક્રિયા ઉદ્ભવેથી છે

આ અહિંસાની લડતે સત્યાગ્રહ, અહિંસાત્મક અસહકાર, અનિય જગ આદિ બિન્ન બિન્ન રૂપો ધારણ કર્યા છે એ પ્રત્યેકના મૂળમા અન્યાય પ્રત્યે દ્વેષ અને અન્યાયી પ્રત્યે પ્રેમ રહેના છે “સત્યાગ્રહી પિરો”ની પ્રત્યે વિનયની હોય છે કાયદોનો જગ હમેશ સમિનય જ હોવો જોઈએ અને “વિનય એટલે અમુક પ્રસંગ પૂરતી ધારણ કરેની નાણીની કેવળ બાલ્ય નમ્રતા નહીં, પણ અજ્ઞાનમા નણાઈ ગયેની નમ્રતા, અને પ્રતિપક્ષીનુ જનુ કરવાની ઇચ્છા ” ગાંધીજીની બંધી લડતો દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે પ્રતિપક્ષી શક્ટમા આની પથો સારે સારે તેઓ તેની વહારે ધાયા હતા મનુની બીડનો લાખ બર્ પોતાનુ કામ માંધી લેવાના પ્ર નો તેમને નાપસદ છે જિગ્ન યુરોપમા મુગીમનમા દોષ સારે આપજો મોદો કરના ન એમનુ જોઈએ ગના યુદ્ધ વખતે તેમણે વાઈમિરોપને લખેનુ “માગથી બની શકનુ હોત તો હુ આવે દાણે દોમરૂવ વગેરેનુ ઉચ્ચારણ સરખુ ન કરન, પણ આમાન્યની બીડને વખતે બંધા શમિતના ૧૧ દિંદીઓને તેના રક્ષણને અર્થે મૂગે મોદે હોમાર્ડ જ્યા પ્રેરત. એનુ કગાથી જ અમે સામાન્યના મોગમા મોટા ને આદરનીય લાગીદાર બની જન, અને ગગમે તથા દેવબેઝ બૂઆઈ જન ” ૧ ગાંધીજીની અહિંસાની

મોહની જનરલ સમીક્ષાને પણ લાગેલી; ને એમના એક મંત્રીએ ગાંધીજીને કહેલું: “ મને તમારા લોકો ગમતા નથી, ને તેમને મદદ કરવાની મને મિત્તકુલ ઇચ્છા નથી. પણ કરું શું? અમારી બીજને વખતે તમે અમને મદદ કરી. અમે તમારી સામે હાથ શી રીતે ઉઠાવી શકીએ? મને ધણીવાર યાદ છે કે અંગ્રેજ હિંદુઓની પેઠે તમે પણ હિંદુઓ આશ્રય લે તો સારું. એટલે પછી અમને તરત જ ખચર પડી રહે કે તમને કેવી રીતે ઠેકાણું પાડવા. પણ તમે તો શત્રુને પણ ઈશ્ત કરવાની ના પાડો છો. તમે જાતે કંઈ સહન કરીને જીત મેળવવા ઇચ્છો છો, અને વિનય ને સમ્મતાની તમે જાતે સ્વીકારેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કદી કરતા નથી. એને લીધેજ અમે સાવ લાચાર બની જઈએ છીએ.”

ગયું યુદ્ધ “યુદ્ધનો સદાને માટે અંત આણવાને સારું” લગ્યેલું. તે પૂરું થયા પછી વીસ વરસે આજે કરોડો માણસો શસ્ત્રસજ્જ બન્યા છે; અને અસારતા શાંતિના કાળમાંજ જમીન પર સેનાઓ ભેગી થાય છે, સમુદ્ર પર મનશરોના કાફલા ફરે છે, ને લગાયક વિમાનો આકાશમાં જોડે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે શત્રુયુદ્ધથી પ્રશ્નો ઊઠેલતા નથી, પણ ઊક્ષત્ર ગૂંચવાડમાં પડે છે, ઘણાં ખ્રિસ્તી સ્ત્રીપુરુષો યુદ્ધના પક્ષની તેમજ વિપક્ષની દલીલો સાંભળીને વિમાસણમાં પડી ગયાં છે, ને મનોબળથી ભેગાં છે. શાંતિવાદી કહે છે કે યુદ્ધ એ ગુનો છે, માનવજાતિને કાળપ લગાડે છે, અને જંગલીપણાનાં સાધનો વડે સરકૃતિની રક્ષા કરવામાં જરાયે ઔચિત્ય કે શૈલા નથી. જે સ્ત્રીપુરુષોની જોડે આપણે કરોડ કલિયો નથી તેમને માથે દુઃખોનો વરસાદ વરસાવવાનો આપણને કરોડ હક નથી. યુદ્ધમાં પડેલી પ્રજાના મનમાં શત્રુને હરાવી તેનું નિકંદન કાઢવાનો અડગ નિર્ધાર હોય છે. લય અને દ્રેષની પ્રબળ લાગણીઓ તેના મનને ઘેરી વળે છે. ધીવ વસ્તીવાળા સહેર પર મોત ને વિનાશની વૃષ્ટિ કરવાનું કામ કંઈ પ્રેમ અને ક્ષમાવૃત્તિથી બની શકતું નથી. યુદ્ધની આખી રીત શેતાનને શેહ આપવા માટે શેતાનનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે. ઈશ્ત ખ્રિસ્તનું માનસ, તેમનો ધર્મોપદેશ, અને તેમના આચરણનું દર્શાવ એ સર્વ યુદ્ધનો નિરોધ સૂચવે છે. હિંસા અને ખ્રિસ્તીધર્મ બેનો મેળ બેસાડવો અશક્ય છે.

યુદ્ધના સમર્થકો કહે છે કે યુદ્ધ એ લખાનક જૂરાઈ છે એવી અને ના

નથી પાડતા પણ કેટલેક પ્રસંગે એ ખૂરાઈની વચ્ચે પસંદગી કરનારી હોય છે, તેમાં યુદ્ધ એ નાની ખૂરાઈ છે વહેવાર ઝઢાપણુ વસ્તુઓનું તારતમ્ય — ઓછાના મહત્ત્વનું પ્રમાણુ સમજવામાં રહેલું છે આપણે સમાજના, તથા એ સમાજનું અગત્યનું રાજ્ય તેના, ઉપકાર તથા હોઈ તે બનેલી પ્રત્યે આપણા ડેટનાકે કર્તવ્યો છે સમાજના સભ્ય તરીકે આપણે જાનમાનનું રક્ષણુ કેળવણી, અને જીજ્ઞા એના લાભો મેળવીએ છીએ, જેના વડે આપણા જીવન ઉપયોગી ને રસમય બને છે એટલે જ્યારે રાજ્ય ઉપર હુમલો આવે ત્યારે તેનું રક્ષણુ કરનારો ને આપણા પૂર્વજોએ આપેના વારસા પર તરાપ વાગે ત્યારે તેને આવરી રાખનારો આપણા ધર્મ થઈ પડે છે

એવું સંતુ કોઈ નથી જેને પાપીના ઉપર પહેનો પથરો નાખવાનો અધિકાર હોય " સાત્રાન્તરયના એ ગણકાની રમત જેની કે કેટલાક રાષ્ટ્રોને સરસ પાના મળી જાય છે, ને તેઓ એવી સારી બાજુ ખેને છે કે બીજાઓ ક્યાના ક્યા પાજા પડી જાય છે જેટલો નફો મળવાનો હોય તે બધો મળીને ખીસા તર થાય એટલે એ રાષ્ટ્રો મોટું ફેરવી બીજાઓ સામે જુએ છે, ને કહે છે કે જુગાર રમવો એ પાપ છે ! બીજાઓ હજુ જૂની રમત રમતા ધ્રુષ્ટ છે એ બોધને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યાનો દેખાતો દેરે છે જાતિમદ, સત્તા ને શક્તિમગની શ્રીતિઓ એવા મધ્ય સુરોપમા જ પૂજાય છે એમ માનવું યોગ્ય નથી

ઈંગ્લેન્ડની ઉમરાવસભામાં ૧૯૩૬ ની ૨૦ મી માર્ચે થયેલી ચર્ચામાં ફેટરમરીના આર્યમિશને " ન્યાયની રક્ષા માટે બાળનો સત્ત્વર " કરવાની નિતનણી કરેલી તેમણે કહેવું " આપણે ગામ જરુ પડે છે, કેમકે આપણી પાકી ખાતરી છે કે જગતમાં એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે જે શાંતિ કરતાં પણ વધારે પનિત્ર છે, એ વસ્તુઓનું રક્ષણ થવું જ જોઈએ જે વસ્તુઓ સમૃદ્ધિ ને માનવકલ્યાણને માટે અટવી કીમતી છે તેનું રક્ષણ રાષ્ટ્રો કરે એમાં ઈશ્વરની ઈચ્છાનો અનાદર થાય છે એવું હું માની શકતો નથી ' ગાંધીજી આપણને એવા પુણ્યપુરુષ મળ્યા છે જેમની ધર્મનિષ્ઠ લોકાત્તર છે એટલે તેઓ સ્વદેશ ભક્તિના જ્ઞાતાના માણસોની સહામા નિર્ભયપણે જઈને કહી શકે છે કે " હું જરુર પડશે તો, સલને અથે હિંદુસ્તાનનો પણ ભોગ આપીશ ' તેઓ કહે છે " હું જે ધાર્મિક માણસોને મળ્યો છું તેમાંના ધણાખરા પ્રચ્છન્ન રૂપમાં મુત્સદ્દીઓ છે પણ હું મુત્સદ્દીનો વેશ પહેરના છતાં હૃદયથી ધાર્મિક માણસ છું "

ધર્મનિષ્ઠ માણસનું ધ્યેય એ નથી કે દુનિયાદારીનો વહેવાર જેવું ખેંચાણ કરે તેટલો પોતાનો આદર્શને નીચો ઉતારવો તેનું ધ્યેય તો સમારના વહેવારમાં પણ પોતાના આદર્શ અનુસાર વર્તવાનું, બર્ધગામી બનવાનું, અને વહેવારને આદર્શની કાંટિએ ચઢવતા જવાનું છે આપણી સંદેશનિગઓ માનવકુળની આધ્યાત્મિક એકતાને જિજ્ઞાસુ કરી રહી છે એ વિશાળ સમાજ પ્રત્યેની આપણી નિઠા વ્યક્ત કરવાનો રસ્તો એ છે કે શત્રુયુદ્ધમાં ભાગ ન લેવો અને આપણા રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિઠા વ્યક્ત કરવાનો રસ્તો એ છે કે તેનું રક્ષણ ધર્મને અગ્રિનિરૂપ અને માણુમાર્ગને ધ્રુવે એવા ઉપાયોથી કરવું કઈ નહીં તો ધર્મપરાયણ માણુઓએ તો એવો

નિશ્ચય - રવો જ જોઈએ કે અમે રામની આલુ માનીશું મનુષ્યની નહીં
આપણી મુશ્કેલી એ છે કે મારું દેશોમા અમાજની આગેવાની જે માલુમોના
હાથમા છે તેઓ યુદ્ધને રાજનીતિનું એ- ધર્મ્ય સાધન માને છે, અને
પ્રગતિનું માપ વિજયના વિજ્ઞાન પાથી કાઢે છે

માલુમ કૃતામા જ રાજરાના અભાનગો ન હોય તો પોતે જ્યારે
દેન અને દના દાખવે છે સારે મનથી સુખી થાય છે મર્જનમા આનંદ ને
નદાગમા પગિતાપ ગહેના છે આમાન્ય નૈનિકાને તેમના રાતુઓ પ્રથે કઈજ
દેવ નથી હોતો પણ રાજ્યધર્તા નર્મો તેમની લવ સ્વાર્થ ને ગર્વની લાગણીઓને
ઉત્તેજિત કરે છે, ને તેમના હૃદયમાથી દયાલાનને નિર્મૂળ કરે છે જેમના
મનમા ક્રોધ અને દ્વેષની લાગણીઓ કૃતિમપણે પેલ કરનામા આની
છે એના લોભ એકપીઞ અમે લડે છે, કેમકે તેઓ આદા, ભોગા
માલુમો છે, ને ઉપરીની આદા માનનાની તાતીમ પામેના છે છતા તેઓ
પોતાની દિસામા કીનો આણી રાખતા નથી જે વસ્તુનો તેમને અણુગમે છે તે
વસ્તુ નરમરી ગિસ્ત તેમની પામે પરાણે મગવે છે એની આખરી જવાબગારી
સગમરાની છે તેઓ તો દુરામકી ને નિર્ભય હોય છે તેમણે સાદા પોકાને ૭૯મા
પૂરી ગળીને તેમની માણમાઈ ધણે અને દરી વીધેરી હોય છે જે માલુમો
મર્જનપ્રવૃત્તિમા રાજના ને તેમાથી ઝવનનો આનંદ મેળવના તેમને વિનારા માટે
સ્થાયેના વરકરો, માફના ને દનાઈ દેવોમા ને નાની તાતીમ આપવામા આવે
છે આપણે ખુનામરખીની વાદનાદ બોનારીએ છીએ ને દયાને અનમપાન
નિર્માના માનીએ છીએ આપણે મલ ॥ ગિફમુની મનાઈ કરીએ છીએ, ને
જૂઠાગા દેનાદના નુગો આપીએ છીએ આપણે આપ ॥ પેનાના દેરા
ભાઈઓના તેમજ પડેશીઓના અભ્યના, સુખ ને ઝવનનો વિન ૩ કરીએ
છીએ અને સામગ્રિ ખુનામખી તથા આધ્યામિક મૃયુની જ્વ તાતી
આપણે માથે વહેરી વધીએ છીએ

જોઈએ રાષ્ટ્રીય જીવનની તેમજ વિશ્વવ્યવસ્થાની નવરચના કરની હોય તો જીવનનો જૂનો ચીપો છોડી નવો જ ચીપો પકડવો જોઈએ એ ચીપો — એ જીવનમાર્ગ — સર્વ વર્ગોના, જાતિઓના ને રાષ્ટ્રોના સાચા હિતની વક્ષા ને શક્તિ કરશે જે મુક્તાવસ્થાઓ અવિધાની અધ ને મ્યાર્થી ધ્વજીની તાએ દારીમાથી પોતાના પુરુષાર્થને બળે છૂની ગયા છે તેઓ જ શાંતિસ્થાપના માટે પ્રયત્ન કરી શકશે ને તેમાં સફળતા મેળવી શકશે શાંતિનો અર્થ એ છે કે અમુક સનાતન સિદ્ધાંતો ને આદર્શોને પોતાના જીવન અને આચરણમાં મૂર્તિમત્ત કરના ને તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવું એ સિદ્ધાંતો ને આદર્શો માટે લડનામાં આપણે એના જ સાધનો વાપરવા જોઈએ જેથી નીતિનો હાસ કે મનુષ્યનો સહાર ન થતો હોય એવો પ્રયત્ન કરતા જે કંઈક બાકે કે કંઈ વેચના નાશ આપે તે સહેનાને આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ

દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસાર કરતા મેં જોયું છે કે ગાંધીજીની કીર્તિ મોળમાં મોટા રાજધુરીઓ ને રાષ્ટ્રનેતાઓ કરતા વધારે વ્યાપક છે, અને તેમાંના કોઈના કરતા, કે એ સર્વના સમૂહ કરતા પણ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને વિશે લોકોના મનમાં અધિક ગ્રંથ ને આદર છે એમનું નામ એવું દિગતવ્યાપી ને એટલું બધું પરિચિત છે કે કોઈ પણ ખેડૂત કે મજૂર એવો નહીં નીકળે જે એમને માનવજાતિના મિત્ર ન માનતો હોય એ લોકો એમ માનતા લાગે છે કે ગાંધીજી પૃથ્વી પર સત્યયુગની પુનઃસ્થાપના કરશે પણ જેમ આપણે રસ્તે જતા ગાડીને બોલાવીએ છીએ તેમ સત્યયુગને હાક મારીને બોલાવી શકાય એમ નથી કેમકે આપણે એક એની વસ્તુની તામેદારીમાં પડ્યા છીએ જે કોઈ પણ રાષ્ટ્રના કરતા વધારે બગાડાન છે ને ગમે તેના પરાજયના કરતા વધારે અપમાનમયક છે એ વસ્તુ છે અજ્ઞાન, અવિદ્યા આપણી સર્વ શક્તિઓ જીવનને માટે નિમગ્નિની છે, છતાં આપણે તેને આડે રસ્તે વહેના દર્ધ મૃત્યુને કાળે નપરાના દીધી છે માનવજાતિનું સર્જન થયું છે એનો અર્થ જ એ છે કે એને સુખ પ્રાપ્ત કરાવના હક છે છતાં આપણે એ હકને વિસારે પડ્યા દીધો છે, અને આપણી શક્તિને સત્તા ને સપત્તિની સાધનામાં વપરાના દીધી છે એ સત્તા ને સપત્તિ પણ એવી, જેના બાળ વડે બોના જેટલા લોકોના મૃગજળ જેવા સતોષને ખાનર અનેકોના સુખનું મનિદાન અપાય છે જે જમની ગુનાગીમાં તમે ને હું પડ્યા છીએ તેજ જમની

માણસ રોજનો આહાર મળે એને સાવ માથૂલી વાત સમજે છે. પણ ખરું જોતાં તો તેને એ આહારને માટે હિંદુસ્તાન, ચીન, પૂર્વ યુરોપ, કેનેડા, આર્જેન્ટાઈન, અને આફ્રિકાના ઉષ્ણ પ્રદેશના કચોડે મૂકા, ને ઘણીવાર અધપેટે રહેનારા, ખેડૂતો પર આધાર રાખવો પડે છે. એ બધા મુલદ્રમાં ખેડૂતો હજુ પણ વરસોવરસ મનુષ્ય જોના વડે જીવે છે તે અનાજ પકવવા માટે તાપતકકા, પવન અને વરસાદનો ઉપયોગ કરી લેવાને ફાંફાં મારે છે. (અને એ તત્ત્વો એને ફટલી બધી વાર હાથતાળી ઘર્ષિતે સ્વચ્છ છે !) હજારો વરસ થયાં તેઓ પેઢી દર પેઢી આ પ્રમાણે કરતા આવ્યા છે. જેમ સુકવાણાં ને અતિવૃષ્ટિ તેમના પાકનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે લગ્નધર્મો ને ક્રાંતિઓ પણ તેમને માથે ઘર્ષિતે ચાલી ગય છે ને તેમની વરસ છઠ્ઠાણની મહેનત બરબાદ કરે છે. હવે આખરે એ મૂકા ખેડૂતોનો પોકાર જગતને સંભળાવનાર એક પુરુષ નીકળ્યા છે : મહાત્મા ગાંધી.

હિંદુસ્તાનની કચોડોની વસ્તીમાં એવું એક પણ માણસ હાથે મજરો જે ગાંધીજીનું નામ ન જાણતું હોય. પહાડમાં રહેનારી કેમો અને આદિવાસીઓ પણ દરિનારાયણના આ મિત્ર અને સહાયકને ઓળખે છે ને ચાહે છે.

ગાંધીજીએ શિક્ષણ તો વકીલાતનું લીધું હતું, છતાં તે પાછા ખેડૂત બન્યા છે. તેઓ ખેડૂતના જેવો કચ્છ પહેરે છે. દેશના એક દરના ખૂણામાં આવેલા પછાત, રીહ, ને જૂની ટેવો કેમે ક્યેં ન છોડનારા ગામમાં રહે છે. ગામ એવું કે એમના જેવા મહાત્માને કહે પણ ચોખ્ખાઈ રાખવા કે નવા જમાનાની રીતલાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આમ ગાંધીજીનું જીવન બહારના દેખાવમાં જ ખેડૂતના જેવું બન્યું છે એમ નથી. હૃદય અને મનથી તો તેઓ એથીયે અધિક અશે ખેડૂત બની ગયા છે. તેઓ દુનિયાને ખેડૂતની નજરે જુએ છે ખેડૂતની જેમ તેઓ ચતુર, આખાઓઠા, સરળ, વિનોદી, દયાળુ, ધીરજવાન, અને એ બધા ઉપરાંત અત્યંત ધર્મપરમણુ છે. તેઓ જીવનને જુદાં જુદાં ખાનાંમાં વહેંચી નાખતા નથી, પણ સમગ્ર જીવન એક અખંડ ઘટક છે એમ માને છે. તેઓ જાણે છે કે અદૃષ્ટ શક્તિઓ આપણે ન કળા શક્તિએ એવી રીતે વિશ્વમાં કામ કરી રહી છે. છતાં આપણે જો મૌન સેવીને સાંભળી રહેતા રાજી હોઈએ તો આપણને ઘણીવાર એવી ગેબી વાણી સંભળાય છે, અને એ શક્તિની ઝાંખી પણ કરવા પામીએ છીએ.

૧૯૨૮ ના ઉનાળામાં હું હિંદુસ્તાનમાં છ મહિના પ્રવાસ કર્યા પછી, ગાંધીજીને પહેલવહેલો સામરમતીમાં મળ્યો હતો તે વેળા એમણે જે શબ્દો મને કહેલા તે હું કદી ભૂનમી નથી મેં એમને પૂછ્યું “હું વિનાયક પાછો જઈ લ્યારે ત્યાં શું કહું?” તેમણે કહ્યું “તમે અંગ્રેજ પ્રજાને કહેજો કે અમારી કાંઈ પરથી કિતરી જાય” આ વચનમાં કેટલો બધો અર્થ ભર્યો છે એનો પ્રિયાર કરો એમાંથી એમના ધ્યેયનું જ નહીં, એ ધ્યેય કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનું પણ સૂચન મળી રહે છે

ગાંધીજીનું ધ્યેય તો આપણા જમાનાના ખીજા ક્રાન્તિકારી નેતાઓના ધ્યેયથી જુદી જાતનું છે જ પણ એ એની વચ્ચે એટલી એક જ બાબતમાં ભેદ નથી એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે ગાંધીજી જે સાધન નાપરે છે તેને વિશેનો ભેદ કદાચ એથીયે અધિક મહત્ત્વનો હશે ગાંધીજીએ ૧૯૦૮ માં, હિંદના રાજ પ્રજામાં સક્રિય ભાગ લેતા પહેલાં, ‘હિંદ સ્વરાજ’ નામનું નાનકડું પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં તેમણે લખ્યું છે “ગજઓ તો હથિયાર વાપરશે જ તેમની તો રીત પડી ખેડૂતો કાંઈના તનનારનાને વશ થયા નથી તે થનાના નથી તેઓને તનનાર વાપરતા આનડતી નથી, ખીજાની તનનારથી તેઓ ડરતા નથી” એટલે, ગાંધીજી જે ખેડૂતોનું સ્વરાજ, ખેડૂતોના અમન, ખેડૂતોની સ્વતંત્રતા સ્થાપનાનો મનસૂમો રાખે છે તેને માટે સાધન પણ એના નાપરના ઇચ્છે છે જેનો એ ધ્યેયની સાથે મેળ ખાતો એવો હોય જેઓ માણસોના શાસક બની તેમના પર દોર ચલાવના માગે છે તેઓ તનનારનો ઉપયોગ કરે છે તનનાર એ દરેક રાજ્યપ્રતા વર્ગનું શસ્ત્ર છે સમાજવાદીઓ કે સામ્યવાદીઓ, અથવા નાઝીઓ કે ફાસિસ્ટો વ્યારે ‘રાજ્યપ્રતા વર્ગ’ના પોતાના જ હથિયાર નાપરી એ વર્ગનો નાશ કરવા નીકળે છે, ત્યારે એમનો વિગ્રથ માન એક ગાંધીપ્રતા વર્ગને ખમેડી તેને સ્થાને ખીજા રાજ્યપ્રતા વર્ગને ખેમાડે છે તનનાર જમીનમાનિ, મેંડમાનિ કે મિનમાનિ વર્ગના હાથમાં રહેવાને ૪ ને સામ્યવાદી પક્ષ ફાસિસ્ટ પક્ષ કે નાઝી પક્ષના હાથમાં જઈ પડે છે આમર્ગના માણસને માથે તો જુનમ શુઝરવો આનું જ રહે છે એ નવો સામ્યવાદ પ્રજાની કાંઈ પણ સવાર થાય છે

પણ ગાંધીજી તો ખેડૂતોની કાંઈ પછી શાસનવર્ગનો ખોળે હમેતને માટે ઉનારના માગે કે અત્યારના રાજ્યપ્રતાઓને ઠારી પાડી તેમની

પરમેશ્વરજીને સત્ય વચન અને કર્મથી સત્ય આચરવું એટલું એમને મન ખસ નથી, હૃદયના ઊંડાણમાં પણ સત્યની આરાધના ચાલવી જોઈએ. તેઓ ઈશ્વરને પણ 'સત્યનારાયણ' એ નામે ઓળખે છે. 'સત્ય એ પરમેશ્વર છે, અને પરમેશ્વર એ સત્ય છે,' એ સૂત્ર તેઓ હમેશા ઉચ્ચારે છે. તેમની સત્યની આરાધના કેટલી ઉત્તર ને અનિરત છે તે તેમના નિલજીવન પરથી દેખાઈ આવે છે. માણસ સત્યથી એક તરફ પણ ચળે તો પરમાત્માથી વિમુખ ને વિખૂટો પડે છે, ને તેનું આત્મતેજઃ જાણુ પડી જાય છે.

જેનો જીગમ પરમાત્મામાં છે તેવો બીજો ગુણ તે અહિંસા એવે અક્ષરાર્થ છે. હિંસાનો અભાવ પણ મહાત્માજી એનો અર્થ બહુ નિશાળ કરે છે. તેમની અહિંસામાં પ્રેમ અને સેવાના ગુણનો સમાવેશ થાય છે. મુઠ્ઠા અને ખુનામરડીમાં સક્રિય લાગ ન લેવો એનું નામ અહિંસા છે પણ અપકારી પર ઉપકાર કરવો, અનુગુણ કેડે ગુણ કરવો, આપણું ખૂટ કરનારું મન જીતી લેવાને ગમે એટલું કષ્ટ વેગાને તૈયાર થવું, એ પણ અહિંસા છે. ઈશ્વર જેમ સત્યસ્વરૂપ છે તેમ અહિંસાની મૂર્તિ પણ છે. 'અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે' (અહિંસા પરમો ધર્મ) એ એક પ્રાચીન શાસ્ત્રમૂલ્ય છે. તેથી, આ પરમ ધર્મનો પ્રયોગ કરા કર્યા થઈ શકે તે શોધી કાઢવામાં, અને તેનો સત્યની સાથે મેળ સાધવામાં, મહાત્માજી પોતાનું આખું જીવન મૂકે છે. અહિંસા એટલે માત્ર અસત્યની સામે યોગ્યેશો નિ શસ્ત્ર પ્રતિકાર જ નથી, પણ અસત્યનો સક્રિય — અને છતાં ક્રોધ, દ્વેષ કે હિંસાનો આશ્રય લીધા નિના કરેલો — નિરોધ છે.

ત્રીજો મોટો ગુણ તે અહમ્યર્થનો. મહાત્માજી કહે છે કે એ સમગ્ર બ્રહ્મપતિ 'અહમ' એટલે કે પરમેશ્વર શબ્દમાંથી જાયેલી છે. હિંદુ ધર્મના ખણ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પેઢે તેઓ પણ માને છે કે વિપવિદ્યાગતે દુનિ દેનાથી, અને પછી તેનું રૂપાન્તર કરી તેને જાણી કદાચે અગ્રારથી એની આધ્યાત્મિક શક્તિ પેદા થાય છે. જે એક દેવી મગ થઈ પડે છે તે આત્મ પરિણામો નિપજાવે છે. સત્ય અને અહિંસાનો સાનો ઉપામક અહમ્યર્થની પણ દોવો જોઈએ. લગ્ન એ પણ માણસની નમણાઈ જોઈને આપેલી એક હુટ છે એમ મહાત્માજી માને છે. બીજા નમોમાં કહીએ તો, વિશ્વમેષ્ટે મર્યાદા લાગ કરવો એમનું જ નહીં, વિશ્વમાંથી પન નિર્વિકાર જનું એ

અશાન ખેતની સાથે મિત્રતા બાધતા એમને આનંદ છે તેમને મન કાઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી તુરંત કે અસ્વચ્છ નથી આ સુદર સિદ્ધાંત તેમને સાગ્ર પોથીમાના રીંગણા નથી, તેને તેમણે પોતાના દૈનિક આચરણમાં ઉતારેલો છે

આજના જમાનામાં હિંસાને નરી આવગદા મળી છે ગમે તેવો નિઃશસ્ત્રી આક્રમણકાર પેદા કરી શકે એના કરતા વધારે સસ્ત્રસરંજામની ' સામુદાયિક સત્તામતી ' એ જ આજે પશ્ચિમના માણસની આશાનો એકમાત્ર આધાર છે એક આર્થમિશન જેવો મોટો માણસ પણ એટલું જ કહી શકે છે કે “ન્યાયના પક્ષમાં શસ્ત્રમગની જમાનત કરની” એ આખરી શાંતિની સ્થાપના માટેનું પહેલું પગથિયું છે એવે સમયે આપણી નજર આગળ — આપણે માન આપ હિંદીને જેના ભાગતા હોઈ એ તો — એક મહાપુરુષ ઊભેલા દેખાય છે તેમની કાયા સુક્યડી છે, તેમની તમિષ્ઠ નમગી છે, અને તેમનામાં કશી ભારે કુશળતા નથી, પણ પોતાના જીવન દ્વારા, તેમજ પોતાના દેશમન્દુઓ પર તેઓ જે જાદુઈ શક્તિ ધરાવે છે તે શક્તિ દ્વારા, તેમનો એમ બતાવવાનો નિર્ધાર છે કે મનુષ્યનો આત્મા ન્યારે પરમાત્માની દિવ્ય ન્યોતિથી પ્રકાશિત થયેલો હોય ભારે તેનું બળ ભારેમાં ભારે સત્તાઓના વરતા નથી જાય છે

નમ્ર માણસો જે તેમની નમ્રતા વિશે શ્રદ્ધા ધરાવે, હિંદુઓ અથવા સ્ટેલીનની ખીકને ફગાવી દે, અને આપણા યુગના આ સંકુચી મહાન જગદ્-ગુરુ પ્રત્યે આશાની નજરે જેના વાગે, તો આ પૃથ્વીનો વારમાં તેઓ હજુ પણ મેળવી શકે

૨. એક મિત્રની શ્રદ્ધાંજલિ

ચાર્લી ઓન્ડુઝ

૧

મહાત્મા ગાંધી કેટલાક સદ્ગુણને વધારેમાં વધારે મહત્ત્વ આપે છે, તે તે જીવતાની આરમ્ભકતા પર ધરો જ ભાગ દે છે તેઓ માને છે કે એ શુભો કેળવનાર માણસ ઈશ્વરથી ફગીને ચ ને તે જગતમાં જેનું મહાગુણ કાયમ રહે એનું કામ ફગી જાય છે

જગાએ પોતાના મિત્રોને ચકાવવા એવો તેમનો ધરિણે નથી એવે તેમણે આખું જીવન એવું હથિયાર ધડનામા ગાળ્યું છે, જેનો ઉપયોગ નબળા તેમજ સખાના સુ કરી શકે ગાંધીજી પાસેથી તાલીમ મેળવીને તેઓ પોતાના પગ પર ટટાર ઊભા રહેતા શીખે છે, મોળા બોળા તથે બેનડ વળી જતા નથી

ગાંધીજી કહે છે કે પ્રજાની કાંધ પર સનાર થયેના એક માણસને ઉનારી પાડવા માટે આપણે પોતે પ્રજાની કાંધ પર ચડી બેસવાની જરૂર નથી માત્ર પેલો માણસ પ્રજાની કાંધ પરથી ઊતરે નહીં લા સુધી આપણે એને કાઢે પણ પ્રકારે મદદ આપવાની ના પાડી જોઈએ એવે આખરે તેને ઊતરડું જ પડશે કમકે જે ટેકાને આધારે તે લા બેસી રહ્યો હતો તે ટેકા ખસી પડ્યા હશે ' તમે અને ટેકા આપણે આનું નહીં રાખ્યો તો તમને જાતજાતની સજા વરીશ એવી ધમકી પણ તે કદાચ તમને આપશે તે ધમકીનો અમન પણ તે કદાચ કરશે પણ તમે જો કેદખાનાને અને મોતને હસતે મોટે વધારી લેના શીખ્યા હશે તો તેની ધમકીઓ અને તેની તનનાર પણ તમને ઝગાવી નહીં શકે જે કામ બૂરું છે એમ તમારો અતરાતમા તમને કહેતો હશે તે કામ તે તમારી પાસે જળજળથી નહીં કરાવી શકે

આ આર્થિક પદ્ધતિનો અસરકારક પ્રયોગ થઈ શકે તે પહેલાં ધણી ભારે મુસીમોને દૂર કરવી પડશે સૈનિકોને સામી ગોળી ચલાવવાની છૂટ હોય ત્યારે પણ તેમને મશીનગનના મારા સામે ઊભા રહેવાનું શીખવડું મુશ્કેલ હોય છે તો વળી સામે ધા કર્યા વિના દરેક પ્રકારની હિંસાની ઝડી પોતાના શરીર પર ઝીંચવાની કવાયત આપવાનું તો ઘણું વધારે મુશ્કેલ હોય જ ગાંધીજીએ ત્રીસ વરસ પર કહેલું કે "સત્યાગ્રહીઓએ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ, રવેન્દ્રજીએ ગરીબોની સ્વીકારવી જોઈએ, સત્યાના ઉપાસક બનવું જોઈએ, અને નિર્ભયના કૃપાળુ જોઈએ ' આ અગ્રેય અહિંસાત્મક જીવનનું રહસ્ય શીખી ગયેના સ્ત્રીપુરુષો જગતમા દરેક યુગમા થઈ ગયા છે

ગાંધીજી એમના દેશના કરોડો માણસોમાના દરેક સ્ત્રીપુરુષને એક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ ગણે છે, અને તેનું વ્યક્તિત્વ પોતાના વ્યક્તિત્વમા જોડ્યું જ પવિત્ર માને છે પોતાના જોડણું જ જોડ્યું શિક્ષણ પામેના માણસની માથે નેહી લાગણીથી તેઓ મિત્રના રાખે તેની જ સાચી લાગણીથી અતાનમા

અસાન ખેતની સાથે મિત્રતા બાધના એમને આપડે એ તેમને મન માર્છ
પણ પુરુષ કે સ્ત્રી તુલ્ય કે અપવચ્ચ નથી આ સુદર મિદાન તેમને સા-
પોથીમાના રીંગણ નથી તેને તેમણે પોતાના દૈનિક આચરણમા ઉતારેલો છે

આજના જમાનામા હિંસાને નથી આનંદ મળી છે ગમે તેવો નિશ્ચયી
આક્રમણકાર પેલા ડરી શકે એના કરતા વધારે શસ્ત્રસરંજામની 'સામુદાયિક
સનામતી' એ જ આજે પશ્ચિમના માણસની આશાનો એકમાત્ર આધાર છે
એક આર્યમિશ્રણ જેવો મોટો માણસ પણ એટલું જ કહી શકે છે કે "ન્યાયના
પક્ષમા શસ્ત્રનામની જમાનત કરની" એ આખરી શાનિની ગ્યાપના માટેનું
પહેલું પગથિયું છે એવે સમયે આપણી નજર આગળ — આપણે માન
આપ્યું હોય તે જોના માગતા દોષ એ તો — એક મહાપુરુષ જોનેના દેખાય
છે તેમની કાયા સુખ્યકદી છે તેમની તમિયત નમળી છે, અને તેમનામા
કશી ભારે કુશળતા નથી પણ પોતાના જીવન દ્વારા, તેમજ પોતાના
દેશમન્દુરો પર તેઓ જે જાદુઈ શક્તિ ધરાવે છે તે શક્તિ દ્વારા, તેમનો એમ
બતાવવાનો નિર્ધાર છે કે મનુષ્યનો આત્મા ન્યારે પરમાત્માની દિવ્ય જ્યોતિથી
પ્રકાશિત થયેનો હોય ભારે તેનું બગ ભારેમા ભારે શસ્ત્રાસ્ત્રોના કરતા વધી
જાય છે

નમ્ર માણસો જો તેમની નમ્રતા વિષે શ્રદ્ધા ધરાવે, હિંદુસ્ત્ર અથવા
સ્ટેલીનની બીકને ફગાવી દે, અને આપણા યુગના આ સકુટી મહાન જગદ-
ગુરુ પ્રત્યે આશાની નજરે જોના લાગે, તો આ પૃથ્વીનો વારસો તેઓ હજુ પણ
મેળવી શકે

૨. એક મિત્રની શ્રદ્ધાંજલિ

ચાર્લી એન્ડ્રુઝ

૧

મહાત્મા ગાંધી કેવળ સદ્ગુણોને વધારેમા વધારે મહત્ત્વ આપે છે, ને
તે કેળવવાની આનંદશક્તિ પર ઘણું જ ભાર દે છે તેઓ માને છે કે એ
ગુણો કેળવનાર માણસ ઈશ્વરથી ડરીને આવે તો જગતમા જેનું સભારણ
કાયમ રહે એવું કામ કરી જાય છે

પરિવોગીયુ તે સત્ય વચન અને કર્મથી સત્ય આચરવું એટલું એમને મન બસ નથી, હૃદયના ઉડાણુમા પણ સત્યની આગધના ચાલતી જોઈએ તેઓ ધૈર્યને પણ 'સત્યનારાયણ' એ નામે ઓળખે છે 'સત્ય એ પરમેશ્વર છે, અને પરમેશ્વર એ સત્ય છે,' એ સૂત્ર તેઓ હમેશાં ઉચ્ચારે છે તેમની સત્યની આરાધના કેટલી ઉચ્ચ ને અપિરત છે તે તેમના નિલજ્જવન પરથી દેખાઈ આવે છે માણસ સત્યથી એક તરફ પણ ચળે તો પરમાત્માથી વિમુખ ને વિખૂટો પડે છે, ને તેનું આત્મતેજ આપુ પડી જાય છે

જેનો જીગમ પરમાત્મા છે તેવો બીજો શુણુ તે અહિંસા એનો અક્ષરાર્થ છે હિંસાનો અભાવ પણ મહાત્માજી એનો અર્થ બહુ વિશાળ કરે છે તેમની અહિંસામા પ્રેમ અને સેવાના શુણનો સમાવેશ થાય છે યુદ્ધ અને ખુનામરક્રીમા સક્રિય લાગ ન લેવો એનું નામ અહિંસા છે પણ અપકારી પર ઉપકાર કરવો, અનશુણુ કેડે શુણુ કરવો, આપણુ ખૂરુ કરનારનું મન છતી લેવાને ગમે એટલું કષ્ટ વેધવાને તૈયાર થવું, એ પણ અહિંસા છે ધૈર્ય જેમ સત્યસ્વરૂપ છે તેમ અહિંસાની મૂર્તિ પણ છે 'અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે' (અહિંસા પરમો ધર્મઃ) એ એ પ્રાચીન શાસ્ત્રનયન છે તેથી આ પરમ ધર્મનો પ્રયોગ કરા કરા થઈ શકે તે શોધી જાવવામા, અને તેનો સત્યની સાથે મેળ સાધવામા, મહાત્માજી પોતાનું આખું જીવન ગાળે છે અહિંસા એટલે માત્ર અસત્યની સામે યોગ્યેલો નિ શસ્ત્ર પ્રતિકાર જ નથી, પણ અસત્યનો સક્રિય — અને છતા ક્રોધ, દ્વેષ કે હિંસાનો આશ્રય લીધા નિના કરેલો — વિરોધ છે

બીજો મોટો શુણુ તે બ્રહ્મચર્યનો મહાત્માજી કહે છે કે એ શબ્દની બ્યુત્પત્તિ 'બ્રહ્મ' એટલે કે પરમેશ્વર શબ્દમાથી થયેલી છે હિંદુ ધર્મના ધણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પેઢે તેઓ પણ માને છે કે રિતચરિત્રને દનાવી દેનાથી, અને પત્ની તેનું રૂપાન્તર કરી તેને જીવી કદાએ અપનાવી એની આધ્યાત્મિક શક્તિ પેદા થાય છે જે એક દેવી ત્રણ થઈ પડે છે ને અગમ્ય પરિણામો નિપજાવે છે સત્ય અને અહિંયાનો સાનો ઉપાસક બ્રહ્મચારી પણ હોવો જોઈએ લગ્ન એ પણ માત્રુની નમણાઈ જો નિ આપેલી એ જ છે એમ મહા માજી માને છે બીજા સમ્બોધા કહીએ તો, રિતચરિત્રને રીયા લાગ કરવો એટલું જ નહીં, સિધાથી પણ નિર્મિત થવું એને

તેઓ મનુષ્યને સાધ્ય એવી આધ્યાત્મિક જીવનની એક જિંદગીમાં જિંદગી પાપરી માને છે.

મહાત્મા ગાંધી ખરેખર ધર્મપરાયણ પુરુષ છે. ઇશ્વરની કૃપા વિના માણસ સર્વોંશે પાપમુક્ત થઈ શકતો નથી એમ તેઓ માને છે. તેથી પ્રાર્થનાને એમના જીવનમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન મળેલું છે. સત્યાગ્રહીમાં સહુથી પ્રથમ આવશ્યક ગુણ તે સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિમારૂપ ઇશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા છે. મૂક પ્રાર્થના કરતાં તેમને સંભળાયેલા અંતર્યામીના અવાજને અનુસરતાં તેમના જીવનનો આખો પ્રવાહ થોડીક ક્ષણમાં બદલાઈ ગયેલો મેં જોયો છે. જીવનના પરમ મહત્ત્વના પ્રસંગોએ એક જોખી વાણી નિશ્ચયપૂર્વક તેમની સાથે બોલે છે. તેની અવગણના તેઓ કરી શકતા નથી. એમને જ્યારે આવા અંતરનાદરૂપે ઇશ્વરી વાણી સંભળાય છે ત્યારે જગતની કોઈ પણ શક્તિ તેમને ડગાવી કે ચળાવી શકતી નથી.

તેઓ જેને આત્મપરાયણ જીવનનો માર્ગ ગણે છે તેનું સંપૂર્ણ સમર્થન તેમને ગીતામાં વધારે ને વધારે અંશે દેખાય છે. તેમની આત્મ પ્રાર્થનામાં ગીતાના કેટલાક શ્લોકો રોજ ગવાય છે.

૨

ધણું વરસ પર કાન્સના મહાન લેખક રોમેં રોલાંએ મહાત્માજીને “આપણા યુગના સેંટ પોલ”^૧ એ ઉપનામ આપ્યું હતું. ત્યારે મહાશય રોલાંની જોડી તત્ત્વદષ્ટિ જોઈને હું ચકિત થયો હતો. મને એ વર્ણન સાચું લાગ્યું હતું. કેમકે સેંટ પોલની પેઠે ગાંધીજી પણ ધર્મપરાયણ લોકોમાં દ્વિજત્વ પામેલા પુરુષ છે. જીવાનીમાં તેઓ ભારે હોંશયી વકીલાતનો ધંધો કરતા હતા. ધધામાં સફળતા; જીવનમાં મનુષ્ય તરીકેની સફળતા; અને એથી ઉડે ઉડે એમના અંતરમાં રહેલી રાષ્ટ્રીય નેના તરીકેની સફળતાની ઇચ્છા — એમ અનેકવિધ સફળતા મેળવવી એ એમના જીવનની મુખ્ય અસિદ્ધાપા હતી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બે હિંદી વેપારીઓ વચ્ચે મોટો દાવો ચાલતો હતો તેમાં એક પક્ષના વકીલ તરીકે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા ત્યાં સુધી તેમણે એ દેશમાં ચાલતા રમદેય નિયમે માત્ર વાતો જ સાંભળી હતી 'મારા પોતાના ઉપર હુમલો ચાલે ને મારું અપમાન ચાલે તો મારી દશા શી થાય?' એવો વિચાર તેમણે કદી કર્યો ન હતો પણ ડરબનથી પ્રિટોરિયાની મુસાફરીમાં એમને એ બીજા અનુભવ પૂરેપૂરો થયો તેમની પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ હતી, છતાં ગાર્ડ એમને ડામાધાથી ઉતારી મૂક્યા, અને ગાડી એમને મૂકીને ચાલી ગઈ મોડી રાતનો વખત હતો સ્ટેશન સાન અગ્નિથી હતું ત્યાં કોઈ પણ માણસ એમનું ઓગળીતું નહોતું ત્યાં આ અપમાન વેળા પડી તેઓ આખી રાત ટાકમાં ધૂજતા બેસી રહ્યા, ને મનોમથન કર્યું તેમણે મનને પૂછ્યું 'હે જીવ! મારું કર્તવ્ય શું?' મારે હિંદુસ્તાન પાછા જવું કે ભગવાનનું સંજીવ લઈને આગળ જવું અને જે ભગવાનનું નસીબમાં લખ્યું હોય તે ભોગવું?' સનાતન પક્ષના પહેલા તેમના આત્માને રસ્તો સાફ દેખાઈ ગયો તેમણે ભગવાન પર ભરોસો રાખીને મર્દની પેઠે વર્તવાનું નક્કી કર્યું એ પ્રકારના અપમાનોનો વરસાદ થોડા જ વખતમાં તેમના પર વરસવાનો હતો, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યા ત્યાં સુધી એના અપમાનના પ્રસંગો આનંદના ચાનું હતા પણ એકનાર જપતાવ્યા પડી પાછા ફરવાનો વિચાર તેમણે કદી કર્યો નહીં

એ રાતનો પ્રસંગ ૧૯૩૮ ના નવેમ્બરમાં ડૉ મોટની આગળ ગાંધીજીએ વર્ણવેલો તે મેં સાંભળ્યો હતો તેમણે એમ પણ કહેલું કે એ અનુભવે એમનું જીવન ફેરવ્યું ને ભારથી એમના જીવનમાં નવું પાનું શરૂ થયું હતું

૩

મહાત્મા ગાંધીનું નામ બે વસ્તુઓને લીધે સેંકડો વરસ લગી ચિરંજીવ રહેશે (૧) ખાદી, અને (૨) સત્યાગ્રહ

(૧) આજના યત્રયુગમાં જગતની ખેતી કરનાર પ્રજાઓમાં ગ્રામ ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં ફરી ચાલતા કરવામાં પહેલા કરનાર ગાંધીજી છે જે

૧ આ પ્રસંગના સંવિસ્તર વર્ણન મારે ગાંધીજીની આત્મકથાના પહેલા ભાગની ૨૦ બીજા ખંડના પ્રકરણ આઠ ને નવ વાંચો

મોસમમા ખેતરોમા કામ કરી નથી ગડાતુ ને ગેતીનુ કામ સાવ અમી જાય છે તે મોસમમા કરોડો માણુમોને રોજી આપવાના સાધન તરીકે તેમણે ગ્રામ ઉદ્યોગનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો છે હિદુસ્તાનમા આની બેકારી વરસમા ચાગપાય મહિના આવે છે જૂના વખતમા જ્યારે વગગ કે વીજળીથી ચાવતા યત્રો નહોતા ત્યારે કુદુમના નાના મોઝા સડુ માણુમોનો વખત હાથગાતણ હાથ વણા ને બીજા ગ્રામઉદ્યોગોમા જતો અને રોજના નાપર માટે બે જ દમકિ કાપડ વતાતુ ને વણાતુ

દુનિયાની વસ્તીનો ઓઝમા ઓછો અડવો ભાગ આની મોસમી બેકારી ભોગવતો થઈ ગયો છે અને તેનુ મુખ્ય કારણ યત્રથી બનાવેના પડની રેનજેન છે, એમ કહેતુ ખોટુ નથી એ પાપડે તેના સોધાપણથી બહુ ધીરે ધીરે ગામગી શુદ્ધિદ્યોગોનો નાશ કરી નાખ્યો છે

સર્વ પ્રારના ગ્રામઉદ્યોગો કરી સજીવન થાય અને તે વાટે ગામડાની પ્રજા પોતે નૈતિક તેમજ શારીરિક ભૂખમરામાંથી બચી જાય એ શક્ય છે, એની શ્રદ્ધા ધરાવનાર ગાંધીજી પહેલા પુરુષ નીકળ્યા છે કરોડો માણુસોના મનમા આ પ્રમદની નવી આશાનો સચાર તેઓ રસારી શક્યા છે

એ ભાવના શી છે તે ભારતવર્ષમા નસનારા આપણે જાણીએ છીએ પરમાત્માનુ સાનિધ્ય અને સર્વવ્યાપીપણુ સમજતુ ને અનુભવતુ જીવનમા પ્રતિજ્ઞાણુ મનુષ્યને ઈશ્વર પર આધાર રાખવો પડે છે એ હકીકત નિખાનસપણે કબૂલ કરવી અર્થ અને કામ કરતા ધર્મ અને મોક્ષને ઉચ્ચતર ગણુના, ધર્મ અને મોક્ષની સાધના કરતા ને તેને ખાતર, અર્થ અને કામને એમલે કે સમારના સુખોપભોગને તુચ્છ ગણુના એ ભારતવર્ષની ભાવના છે ગાંધીજીની મહત્તા આ આદર્શોની મહત્તાને આભારી છે એ વિષે ભારતવર્ષને જાણનાર માણુસના મનમા હાથુનાર પણ શંક નહીં બિપજે

ભારતવર્ષના સત્તાનોને કરી એ આદર્શોની દિશામા વાળવા માટે, તથા જે વખતે જગતમા લગભગ સર્વત્ર એ આદર્શો પ્રત્યે મૂલાની નજરે જેવાય છે તે વખતે પીકા અને ઉપહાસ સહન કરીને પણ આખા જગતની સમક્ષ એ આદર્શો રજૂ કરવા માટે આખુ ભારતવર્ષ ગાંધીજીનુ અત્યંત નસણુ છે વચતા જતા જડનાદના યુગમા ગાંધીજીએ અધ્યાત્મમાનના સ્તીમર અને અનુશીલન કરવા જગતને હાકલ કરી છે

ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી સત ફ્રાન્સિસની સાથે સરખાવવાનું મન ધણીવા થાય છે. સત ફ્રાન્સિસ પણ ગામડાના લોકોએ હાથે કાતેલું વણેલું બાકુ કાપ ચોળના પોશાક તરીકે વાપરતા એ રીતે તેમણે પોતાના જમાનામાં હાથ બનાવટના કાપડને ફરી લોકોની નજરમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અપાવ્યું હતું. સત ફ્રાન્સિસ પણ, હથિયાર લીધા વિના અને કષ્ટ સહેવાની તૈયારી કરીને, સેરે સનોની હથિયારમંથ ફોજમાં, સહનશીન પ્રેમના પોતાના સંદેશ વાટે નડતા સૈન્યોમાં શાંતિ ફેલાવવાને, ચાલ્યા જતા એટલે જે પ્રિયારો મહાત્મા ગાંધી સેવે છે તે જ સત ફ્રાન્સિસના હૃદયમાં પણ હતા. આમ તેઓ અને એક જ શ્રેણીના પુરુષો હતા પણ હવે મહાત્મા ગાંધી એથી આગળ વધ્યા છે તેમના બે મોટામાં મોટા ‘સત્યના પ્રયોગો’ — ખાદી અને સત્યાગ્રહ — ને માનવજાતિના સામુદાયિક જીવનમાં સ્થાન મળેલું છે. મનુષ્યના દત્તિહાસમાં કદી ન જોયેલા કે જાણેના એટલા મોગ પ્રમાણમાં એ બે પ્રયોગનો અમન અભાર પહેના થઈ ચૂક્યો છે. આ રીતે તેઓ, અભારે જીવતા ખીન કોઈ પણ પુરુષના કરતા અધિક અશે, માનવજાતિને માટે શાંતિ ને સહલાનના સંદેશનાહક થઈ પડ્યા છે.

૩. ગાંધીજીનો જીવનસાર

જ્યોર્જ એરંડેલ

મને ગાંધીજીના જીવનમાં ત્રણ ગુણ સૌથી વિશેષ આગમપડતા લાગ્યા છે—પહેલો ને સૌથી અત્યંત ગુણ તે તેમની શુદ્ધ સાદાર્થ બીજો ગુણ તે તેમના મૂનભૂત સિદ્ધાંતો વિશેની ઊંડી અને સૂક્ષ્મ મમજ ત્રીજો ગુણ તે પ્રા. જ. આડમ્બર વિનાની તેમની નિર્ભયતા.

તેઓ ગમે ત્યાં હોય તોયે સાદુ, વ્યવસ્થિત જીવન ગાળે છે. કાર્તિને કાગળાટ તેમની આસપાસ હમેશા ફેરાયેનો હોય છે એવી સ્થિતિમાં પણ તેઓ જે રીતે રહે છે તેનું અનુકરણ આપણે સુએ કરના જેવું છે. તેમનો આત્મા જગતની સમક્ષ ખુલ્લો ગરે છે. તેમની રહેલી સતત્સર્વગ એકમગ્ની હોય છે. મૌનની શક્તિએ છિપ્યોય જેવો તેઓ કરી જાય છે તેવો માર્ક નિરના જ કરી જાયતા હશે.

તેમની રહેણી એક એવું દષ્ટાંત છે જેની રોજરોજની વીગતોનું પણ આપણે અનુકરણ કરી શકીએ કેમકે તેઓ દુનિયાનાં કૃત્રિમતા ને આડમ્બરનો લ્યાગ કરે છે, અને ઈશ્વરે બ્રૂતાવેથી અસલી સાદાઈ ધારણ કરે છે મનુષ્યો અને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓને સુખ અને આબાદી એ રીતે જ મળી શકે એમ છે. આપણે ગાંધીજીની રહેણીનું અદ્ધરણ. અનુકરણ કરવું એમ મારું કહેવું હરગિજ નથી તેની પાછળ રહેલી ભાવનાને આપણા જીવનમાં ઉતારવી એમ હું આગ્રહપૂર્વક ખસત્ત કહું છું

વળી તેઓ કોઈક રીતે અધારામાથી પ્રકાશમા જવાનો રસ્તો બતાવે છે પ્રકાશ ક્યા છે તે તેઓ જુએ છે, ને તેના તરફ આગળી ચીધે છે. આપણામાના કેટલાક એ ખાસ પ્રકાશ ન જોઈ શકે તોપણ એનો ઝળહળાટ તો જુએ જ છે અને બીજાનો પ્રકાશ આપણાથી જુદો હોય તોપણ તે આપણને આપણો પ્રકાશ શોધી કાઢવામા મદદ કરે છે આખરે મૂળ પ્રકાશ તો એક જ છે, આપણે દરેક જણ એને ભણે જુદે જુદે રૂપે જોતા હોઈએ જે માણસ પોતાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોને અનુસરે છે—જેમ ગાંધીજી અનુસરે છે—તે બીજાઓને તેમના પોતાના, ભણે સાવ જુદા, સિદ્ધાન્તોને અનુસરવાની અગમ પ્રેરણા આપે છે માણસનો અભિપ્રાય કેવો છે તે બહુ અગત્યની વાત નથી સૌથી અગત્યની વસ્તુ તે માણસની મ્હટિકસમી સત્તનિકા છે

છેતરે એમની નિર્ભયતા એ નિર્ભયતા સહજ છે એમ કહેવાનું મને મન થઈ જાય છે એ સહજ છે માટે જ મને ગમે છે એને માટે તેઓ જખરી તૈયારી કરતા નથી, કમર કસતા નથી, આડંબરપૂર્વક જાગરણ કરતા નથી, કશો ડોળદમામ કરતા નથી નિર્ભયતાનો પ્રયોગ કમવાંનો પ્રસંગ બોલો થાય છે સારે ક્ષણનારમા તેમની નિર્ભયતાનું તેજ ભખૂટી જો છે

અને મને સૌથી વધારે આદરપાત્ર વસ્તુ એ વાગે છે કે તેઓ કશી હોહા કરતા નથી ને જનસમુદાયને પોતાની પાછળ ચાલવા બોલાવતા નથી અમુક પ્રસંગે નિર્ભયતાનો અમય કયે પ્રકારે થશે એની જાહેરાત તેઓ કરે છે ખરા તે પત્રી તેઓ ચાલવા માંડે છે કોઈ પાછળ આવે તોયે ભણે કોઈ ન આવે તોયે ભણે જે માણસને એકલો જતા આવડે છે, એટલે કે ગમે તે ભોગે ખચ ગયા વિના છૂટકો ન હોવાથી કોઈ અનુયાયી વિના પણ જે

માણસ એકલો ચાલી નીકળે છે, તેને જોડલા નિજ્યો મળે છે તેના નિજ્યો લગત ઉપાડતા પહેલાં મોટું દળ લેવા કગ્વા મથનાઁ માણસને નથી મળતા

નિર્ભય થવું એ ગાંધીજીનો ગુણ છે, તેથી તેમની નિર્ભયતા સ્વાભાવિક છે તે સ્વાભાવિક છે તેથી શોભી નીકળે છે તેમના માર્ગમાં આડે આવનાર સહુના પ્રત્યે તેઓ સદલાન ને સૌજન્ય દાખવે છે એમની નિર્ભયતા માણસોને મિત્ર બનાવે છે, શત્રુ નથી બનાવતી શાંતિ સ્થાપે છે, યુદ્ધ નથી જગવતી

ગાંધીજીના રાજકીય સિદ્ધાન્તો ને પ્રવૃત્તિઓનો આક્ર બાધનાનો પ્રયત્ન મેં નથી કર્યો સાચું કહું તો એ એના પ્રકારના છે એની મને ઝાઝી પરના નથી આખરે તો એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે મારી સસનિશાને ખાતર ક્યારેક એનો વિરોધ કરનાની મારી — ખરી કે ખોટી કંગેરી — ફરજ પણ થઈ પડે કાઈ પણ માણસમાં હું વધારેમાં વધારે કીમતી વસ્તુ ગણું છું તેની સસનિશા, તેની એકાગ્રતા, તેની હિંમત, તેની નિઃસ્વાર્થતા નિઃસ્તુતિ કે લોકમત વિષેની તેની બેપરવાઈ, તેની અહિંસા, તેની ભ્રાતૃભાવના જે માણસ જગતને આ શુણ્ણની ભેટ કરે છે તે કાયદા ને મોજનાઓ, તાત્વિક સિદ્ધાન્તો ને ધર્મમતો આપનારના કરતા જગતના ક'નાણુમાં અનન્તમણો અધિક ફાળો આપે છે

આજે આપણને જગતમાં એના સ્પિરિટો જોઈએ છે જેમનામાં 'નસુધૈવ કુટુબકમ'ની લાગના ભરેલી હોય, જેમનામાં સ્વભાવની સાદાઈની કુમાશ હોય, જેમનામાં આદર્શો મેનનાની ધગશ હોય અને જેમને પોતાના આદર્શો પ્રાણુથી પણ અધિક પ્યારા લાગતા હોય એમના વિચારો ખરા હોય કે ઠઠાય ખોટા પણ ટોય પણ એમના હૃદય તો દયાયન પરમાત્માના પ્રયત્ન તાનના સર પ્રમાણે નિરતર નાચી રલા હોય છે

ગાંધીજી એના એક પુરુષ છે એથી વધારે કહેવાની જરૂર છે ખરી !

૪. ભારતસેવક

રેવરંડ અશ્વરિષા

આજના જમાનામાં હિંદી પ્રજાના જીવનમાં ગાંધીજીના જોડ નો આગળ

પડતો ભાગ કોઈએ લગવ્યો નથી મુરોપમા તો સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાન 'ગાંધીના દેશ' તરીકે જ ઓળખાય છે રોમમા પોપના મહેલના પ્રવેશદ્વાર પર જામેના ઇટાલિયન એકાદાર સાથે મારે જે વાત થઈ તે માગથી ભુલાતી નથી મેં મારા નામમમ લખી આપ્યા એટલે એણે મને પૂછ્યું "હિંદુસ્તાન?" મેં કહ્યું "હા" "ગાંધી?" એણે મહેજ રિમત કરીને આ સરાવ પૂછ્યો, એટલે મારે ટા કરેવી પડી ગાંધીજીનો દેશ એમ કહેવાનો એનો આશય હતો એ હું જાણતો હતો નવ વરસ પર ઇટલીમા મને આ અનુભવ ફરીફરીને થયો હતો

મે વરસ પર હ અમેરિકા ગયેલો ત્યાં દક્ષિણના એક સરથાનમા ધોરી રસ્તા પર આવેલી હબસીઓ માટેની એક પ્રાથમિક શાળામા હું અચાનક જઈ ચક્યો આચાર્યે મને બાળકો આગળ હિંદુસ્તાન વિષે કંઈક બોલવાનું કહ્યું હું ક્યાંથી આવ્યો વગેરે મારે કહેવું પડ્યું એ બાળકોને સમજાય એવું શું કહેવું એની મને મૂઝવણ થઈ પડી મારે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે મેં પાત્ર મિનિટમા તો પૂરું કરી નાખ્યું પછી આચાર્યે કહ્યું કે બાળકોને હિંદુસ્તાન વિષે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હોય તે પૂછે જાપલા વર્ગની એક છોકરીએ એકદમ જાભી થઈને પૂછ્યું "મિ ગાંધીને વિષે અમને કંઈક કહો" હિંદુસ્તાનથી આવેલે દૂર આવેલી એક નિશાળની વિદ્યાર્થીનીએ આવો સરાવ પૂછ્યો એ જોઈ મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં આખી દુનિયામા ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનના મોટામા મોટા માણસ, સ્વદેશની સ્વતંત્રતાના અગ્ર ને અણનમ એના ઉપાસક, અને હિંદુસ્તાનની પ્રતિભા ને ભાવનાની સર્વશ્રેષ્ઠ મૂર્તિરૂપ માનવામા આવે છે, અને એ થોડા જ છે

ગાંધીજીએ આદિસાનુ જે પ્રતિપાદન પોતાના વચન અને આચરણ દ્વારા કર્યું છે તે સાવ મૌનિય છે તે દ્વારા તેમણે જતાની આખી છે કે કેવળ સ્વેચ્છાએ વહોરેલા ને ભોગવેના કષ્ટને જોરે ચવાવેના સામુદાયિક નૈતિક પ્રતિકાર યાને સત્યાગ્રહ દ્વારા આજે યુદ્ધની હિંસા પર નિજ્ય મેળવો પણ શક્ય છે દક્ષિણ આફ્રિકામા તેમને આ ક્ષેત્રમા નિજ્ય મળ્યો હતો તેમણે સત્યાગ્રહીઓની 'ચીથરેલાન ફ્રેન્ચ'ને મોખરે રહી ડેક-સર્ગના પહાડ ઓગાયા અને સરકારી મનાઈહુકમ તોડી ટ્રાન્સવાલની હદમા પ્રવેશ કર્યો તે પછી જનરલ સ્મટ્સે તેમની સર્વ શરતો સ્વીકારી લીધી જનરલ સ્મટ્સે

કમ્પૂન કર્યું કે હિંસાના હથિયારો વિના ચનાવેની આવી નૈતિક વ્યવસ્થા સામે ટક્કર ઝીંપી અશક્ય છે

ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનની ખીણ એક મોળી સેવા કરી છે તેને સાર હિંદુસ્તાનને આહવાર સહુ સ્ત્રીપુરુષ તેમના સદાના નાણાં થયેના છે એ સેવા તે અસ્પૃશ્યતા સામેની તેમની ઝુમેશ અને હરિજનોની સેવા જૂતકાગમા અનેકવેળા ધર્મસુધારકોએ નાતજાતના ભેદ પર પ્રહારો કર્યા હતા પણ અસ્પૃશ્યતા પરત્વે હિંદના વિચારશીલ સ્ત્રીપુરુષોના વિચારમાં જેવો ધરમૂળનો પનટો ગાંધીજી કરાવી શક્યા છે તેવો ખીજા કોઈએ કરાવ્યો ન હતો. હિંદુસ્તાનનો એ વહેતો જખમ હજુ વહે છે ને રુઝાયો નથી એ આપણને શરમાવનારી વાત છે એ કુરિવાજ રદિગત હિંદુ ધર્મનું અગ ગણાય છે તેને લીધે દૂર થતો નથી પણ હિંદુ સમાજનો અન્તઃસત્તા જાગૃત થયો છે નાતજાતના કોન્ટ્રાસ્ટના પાયા હાની ગયા છે, અને એ ગદ જમીનદોસ્ત થવાને થોડા વખતની જ વાર છે એ કુરિવાજ પર પ્રહાર કરવામાં ગાંધીજીએ જે રીતે કામ લીધું છે તેને વિષે મતભેદ સહન કરી શકે છે પણ અસ્પૃશ્ય વર્ગના સવાન પ્રયેનું હિંદુસ્તાનનું વનણુ ગયા પીસ વરસમાં — અરે, એ વરસમાં — બદનાયું છે એ નિશક વાત છે, અને એ પરિણામ લાવવામાં ગાંધીજીનો ફાળો નાનોસત્તો નથી એ પણ કમ્પૂન કર્યું છૂટકો છે

આપણે આજે એમને અભિનન્દન આપીએ છીએ આપણે ધિન્દીએ ઝીએ કે તેઓ હજુ ધણા વરસ લગી આપણી પ્રિયતમ ભારતભૂમિનું નેરૂપ ભોગવે ને તેની સેવા કરે

૫. ગાંધીજી — સેતુ અને શાન્તિસ્થાપક અનેસ્થ બાર્કર

ગાંધીજી સાથેના બે પ્રસંગો મને યાદ છે પહેલો પ્રસંગ ૧૯૩૧ ના નરંમરનો છે તે વેળા તેઓ ગોળમેજી પરિષદ માટે નિનાયત આવ્યા હતા ને તે દરમ્યાન કૅબિન આવ્યા ત્યારે મારે ફેર ઊભર્યા હતા ખીજો પ્રસંગ ૧૯૩૦ ના હિંસાજ્વળી અવસ્થાની એક ખુલ્લુખા સ્થળેનો છે તે વખતે ગાંધીજી મુમુક્ષી ઉત્તરે થોડેક દૂર દરિયાકાંઠે એક જગતમાં, ઊંચા તાડવૃક્ષના

મર્મરધ્વનિની નીચે, તમિયત સુધારવા રહ્યા હતા, ત્યાં તેમને મળવા માટે એક હિંદી મિત્ર મને મોડરમા બેસાડીને લઈ ગયેના

કેમ્બ્રિજની ગાંધીજીની મુનાકાતનો પ્રસંગ મને આમેદાશ્ય યાદ છે તેમના ઓગ્રામાં તેમની અને કુમારી સ્લેડ (મીરામહેન)ની સાથે પ્રાર્થનામાં હું સામેલ થયો હતો. પછી ગાંધીજી અમારી બેઠકની ઓરડીમાં આવ્યા, અને રૅટિયો ચલાવના ચલાવના અમારી સાથે વાતો કરી. કેટલીક વાતચીત તો સાન સાદી વસ્તુઓ વિશે હતી અને યાદ છે કે નિવાસતના જીવનમાં ફૂટબોલ કે રુઝ્યાન ધરાવે છે એની વાત મેં કરી તે તેમણે રસપૂર્વક સાલળી હતી પણ અમારી વાતો મુખ્યત્વે તો ગંભીર વિષયોને લગતી હતી એમાંનો એક વિષય તે પ્લેટો હતો. મારો એવો ખ્યાલ બધાએ કે પ્લેટોની પેઠે ગાંધીજી પણ એમ માને છે કે જે લોકો ન્ય ડર છે તે દેશનો કારભાર ચલાવે છે તેમણે સાદાર્મમાં રહેવું જોઈએ, જોનાની તક મળી એટલાથી સન્તોષ માનવો જોઈએ, અને મોટા ઇનામ બાની આશા ન રાખવી જોઈએ હું સામે એની દલીલ કરવા ગયો કે પોતાનો મોબો ને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જળવડાવવા જોઈએ ને તે માટે તેની તસ અમુક દબદબો ને દેખાવ પણ હોવા જોઈએ પણ મને તે જ વખતે ગેટ્સ કે હું નીચની પાથરીએ બિતરીને વાત કરી રહ્યો છું બીજો એક વિષય અચ્ચિનો અને યાદ રહ્યો છે તે હિંદુસ્તાનના રક્ષણનો મેં કહ્યું દેશમાં શાન્તિ તો જળવાની જ જોઈએ, ચોરડાકુની ટોળાઓ દેશ પર ચડાઈ કરે એની જે ખીક રહે છે તેને પહોંચી વળવું જોઈએ, તેને માટે ગદાક સૈન્ય પણ જોઈએ, હાથ દુરત એ રક્ષક સૈન્યનું ખરચ લરપાઈ કરનાની બાંહેધરી દેશે આપવી જોઈએ અને એ ખરચને માટે હિંદી ધારાસભાના મત પર — તેની હા કે ના પર — આધાર ન રાખી શકાય ગાંધીજીએ જવાબમાં એક કપક વાપર્યું તેમણે કહ્યું “માનો કે એક ગામનું છે તેના પર જળવડાવવા જળવડાવે દુમ ના કર્યો કરે છે ગામના જનમનાની ચનામતી માટે કોઈ પરગણું સત્તા ગામની આસપાસ દિવાન ચણાની આપવાનું કહે છે પણ ગામનો મોજુએ છે કે દિવાનના ખગચને સાર ધણો જ ભારે કર આપવો પડે, અને તેને કીધે તેમની જિંદગી એવી કમન થઈ જશે કે પછી જીવવામાં કરેલા રમ કે ચાર નહીં રહે તો શું એ લોકો એમ નહીં કહે કે ‘આવી ગરીબાઈ અમાગથી સડી શકાય એમ નથી. એના કમના તો જુદાટ ને જોખમ સા ।

એ કેવાં હોય એ અમે અનુભવે જાણીએ તો છીએ ' ૧ "

અમે જે એ વિષયોની વાતો કરી તે પરથી ગાંધીજીએ શીખવેલા જે બેઠકપાઠ હું સમજી શક્યો — એક પાઠ તો એમનો, એમપૂર્વક કરેલી સેવાનો, અને બીજો પાઠ અહિંસાનો.

ગાંધીજીના ગયા પછી હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે એમનામાં કયા બિન લિંગ તત્ત્વોનો સયોગ થયેલો છે સાદી ગરીબાઈ અને જીવમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ તથા મેળ રાખવાના વ્રતવાળા સત જ્ઞાન્તિસનો અશ પણ એમનામાં છે બીજી કોટિની દલીલો કરી શકનાર અને સક્ષમ ને અટપટા વિચારો સમજી શકનાર વિચારક અને ફિલસૂફ સત ટોમસ એક્વીનાસનો અશ પણ એમનામાં છે તેઓ વ્યવહારકુશળ પુરુષ છે તેમના વ્યવહારજ્ઞાનને કાષ્ઠાના જ્ઞાનનો ટેકો છે પહોડના શિખર પર વસનાર કોઈ માણસ જેમ ખીણની વસ્તીને સાણપણની સમાહ આપી તેને સન્માર્ગે દોરે એના જેવી ગાંધીજીની સ્થિતિ છે.

ગાંધીજીમાં સત જ્ઞાન્તિસ અને સત ટોમસ એક્વીનાસની સાથે વ્યવહાર કુશળ અને વકીલી આવડતવાળા પુરુષનો સયોગ થયેલો છે એમ હું ઉપર કહી ગયો. ખરું જોતાં મારે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે લક્ષિત અને જ્ઞાનમાર્ગ વાળા હિંદી ધર્મપ્રણાલિકાનો અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રના નાગરિક ને રાજકીય સ્વાનત્યની પશ્ચિમી પ્રણાલિકાનો સયોગ ગાંધીજીમાં થયેલો છે એ વર્ણન વધારે સાચું ને બધખેસતું છે એ તત્ત્વોના સયોગને લીધે ગાંધીજી એક મહાન મેટુરેશન બન્યા છે તેઓ તેમના દેશમન્દુઓની આગળ રાજકારણને ધર્મરૂપે રજૂ કરી શક્યા છે, અને અંગ્રેજ પ્રજાની આગળ પોતાને તથા સ્વદેસની લડતને રાજકીય ચળવળિયા કે રાજકીય ધાધનના કરતા કંઈક બિચા રૂપમાં રજૂ કરી શક્યા છે વળી તેઓ માત્ર પોતાના દેશભાઈઓ અથવા અંગ્રેજ પ્રજાની સમક્ષ જ સેતુ અને શાન્તિસ્થાપક રૂપે રજૂ થયા છે એવું નથી તેમણે પશ્ચિમની માર્ગ પ્રજાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તેમને હિંદુસ્તાનના પ્રજામાં રસ લેતી કરી છે જે પુરુષ ધર્મ અને રાજકારણનો યોગ સાધી શકે, અને જતાં બેમાથી એકેયને ક્ષતિ ન પહોંચ્યા હે, તે આજના યુગની મહાન અને આકર્ષક વ્યક્તિ બન્યા વિના રહે જ નહીં.

આ ઉપરાંત, તેમણે પોતાના દેશની ધરગથ્થુ ને અતિ આવશ્યક

જરિયાતો જાતે સમજી લઈને ખીજાને સમજાવી છે, એ પણ હું બૂની શકતો નથી એમનો રૈયો એમની એ સમજનું પ્રતીક છે હિંદના કોઈ પણ ગામડામાં જાઓ, તો એમ દેખાઈ આવે કે ત્યાંના લોકોને વધારે સુખી ને સુડ છત્ત, અને પોતાની શક્તિઓનો આજના કરતા અધિક સદુપયોગ કરવાની તક એ બંનેની વચ્ચે જ જરૂર છે ઉદ્યોગ માત્ર મુખ્યની કાપડની મિલોમાં અને કચકતાની શણની મિલોમાં જ પુરતું ન રહેતા ગામડામાં લઈ જવામાં આવે, તો ગામડાનો ઉદ્ધાર થાય, અને ગામડાં એ હિંદનો ધણો જ મોટો ભાગ છે, એટલે ગામડાનો ઉદ્ધાર થવાથી હિંદનો પણ આર્થિક ઉદ્ધાર થાય ગાંધીજીએ એ ઉદ્ધારને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે એ એમની એ મોટામાં મોટી સેના ગણાશે

ગાંધીજીએ તેમના દેશમન્દુઓને ત્રણ વાતો શીખવી છે, અને જગતને શીખવવામાં મદદ કરી છે—ગ્રેમપૂર્વક અને ગ્રેમને ખાતર કામ કરવું, હિંસા વિના કામ કરવું, અને જેમાં મનુષ્યની શક્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ થાય એવું અમૃદ છત્ત અથવા માટે માન મગજથી જ નહીં, હાથથી પણ કામ કરવું

૬. ગાંધીજીની જય !

લૉરેન્સ બિનિયન

હું હિંદુસ્તાન વિશે જે કંઈ જાણુ છું તે તેની કળા મારફતે જ જાણુ છું તે સિવાય એ દેશ વિશે મને બહુ જ ઓછી માહિતી છે હું માનુ છું કે મોઈ પણ દેશમાં જાતે જઈને તેના રાજકીય પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કર્યા વિના તેની ગૂંચો ને આગીઓ વિશે કોઈ ઉપયોગી અભિપ્રાય બાધવો અશક્ય હોય છે તેથી ગાંધીજીની રાજકીય કારકિર્દી વિશે કંઈ પણ કહેવાનું સાદસ મારાથી થઈ શકે એમ નથી એમની રાજનીતિની વીગતો હું કદાચ સમજી ન શકુ એ સાંધું પણ જે યુગ માનવજાતિને માટે શરમલરેયો હતો એમ ધતિહાસ નોધશે, તે યુગમાં મારો અભિપ્રાય દાડે દહાડે પાકે થતો જાય છે કે આ હાલી ગયેની ને દુખી દુનિયામાં આત્માને વગતી વસ્તુઓ, ને તેમાંથી નીપજતી પ્રતિષ્ઠા, એ જ બીજી કોઈ પણ વસ્તુના કરતા અધિક અગત્યની છે હું માનુ છું કે ગાંધીજી આ મધ્યવર્તી ને સ્થાયી વસ્તુઓને ખાતર જીવે છે એટલે જ હું કહું છું કે ગાંધીજીની જય હો !

૭. એક જીવનપથ

પર્વ બક

ગાંધીજીના જીવતાં જ તેમનું નામ એક વ્યક્તિનું નામ મરી ગયું છે, અને ગાંધી એટલે વર્તમાન દુઃખી જગતમાં એક અનોખા પ્રકારનો જીવનપથ, એવો અર્થ પ્રચલિત થયો છે. જગતમાં ચોમેર નિરંકુશ અને ખૂશ પશુખંડનું પ્રાપ્ત્ય જામ્યું છે, એવે વખતે તેમણે એ જીવનપથનો પુનઃપ્રચાર કર્યો છે એને હું સૌથી અગત્યની વસ્તુ ગણું છું. ગાંધીજીએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા આ માર્ગ પર તેઓ અડગપણે ટકી રહ્યા છે. તેને લીધે, જગતમાં વધતા જતા જુલમની સામે મોટામાં મોટા શસ્ત્રથી — એટલે કે અજ્ઞેય, અડગ નિશ્ચયથી — પ્રતિકાર કરવાની હિમ્મત કરોડો માણસોની પેઠે મારામાં પણ આવી છે, એમ અહીં કહી શકું છું તેથી મને આનંદ થાય છે. હું ગાંધીજીનો આભાર માનું છું, અને મારો સંપૂર્ણ પ્રસંસાનો ભાવ પ્રદર્શિત કરુ છું.

૮. ગાંધીજી સાથે બે મુલાકાત

લાયોનલ કર્ટિસ

ગાંધીજી સાથે મારી પહેલી મુલાકાત ૧૯૦૩ માં થઈ હતી. એ પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં જડાઈ ગયેલો છે. હું તે વખતે એક જુવાન અમલદાર હતો. હું જે ખાતામાં કામ કરતો હતો તેના હાથમાં હિંદી ગિરમિટિયાઓનો અટપટે ને અથરો સવાલ સોંપાયેલો હતો. સારપંચી હું ઘણા હિંદી ને ચીની મિત્રો મેળવવાને લાઅશાળી થયો છું. પણ હું માનું છું કે મને મળનાર પૂર્વના પ્રથમ સંજ્ઞન તે ગાંધીજી હતા. તેમણે યુરોપિયન પોશાક પહેરેલો હતો. માથે માત્ર હિંદી ઘાટની પાઘડી હતી તેઓ બહુ જ કુશળ અને સમર્થ જુવાન વકીલ છે એવી છાપ તે વેળા તેમણે મારા પર પાડેલી. તેમના દેશનંધુઓના આરિત્રમાં જે સારા અંશો હતા તેને વિષે — તેમનો ઉદ્ભવ, તેમની કરકસર, ધીરજ વગેરે વિષે — મારી ખાતરી કરી આપવાના પ્રયત્નથી તેમણે વાતચીતની શરૂઆત કરી. મને યાદ છે કે એમની વાત સાંભળી લીધા પછી મેં કહ્યું: “મિ. ગાંધી, હું તો પહેલેથી માનું છું કે તમે કહો છો એ બધી વાત સાચી

છે, એટલે મારે મત બદલાવવાપણું તો રહેતું જ નથી. આ દેશના ગોરા લોકો હિંદીઓના દુર્ગુણોથી નથી ડરતા, તેમના સહગુણોથી ડરે છે. ” ગાંધીજી સાથે મારે પાછળથી ઘણીવાર કામ પડ્યું. એ અસંગોમાં મારા પર વધારેમાં વધારે છાપ પડી એમના દૃઢ નિશ્ચયની. સારથી હું માનતો થયો છું કે જગતમાં દૃઢ નિશ્ચયથી ચડી જાય એવા ગુણો બહુ ઓછા હશે.

વરસો પછી, ૧૯૧૬ ની નાતાલમાં, હું ગાંધીજીને ફરી મળ્યો. લખનઉ મહાસભાની જાવણીમાં. ટ્રાન્સવાલમાં મેં જોહાનિસબર્ગના જે જુવાન ને ચાલાક વકીલને જોયેલા તેના કરતાં સાચુ ગુદુ જ એમનું રૂપ મેં અહીં જોયું. એ જે વચ્ચેનો ભેદ હું કદી બૂલવાનો નથી. લખનઉમાં તેમણે ગરીબ હિંદીના જેવો પોશાક પહેર્યો હતો. એમની મુખમુદ્રા પર હિમરની સાથે તપસ્યાનાં પશુ ચિહ્ન હતાં. સવારનો વખત હતો. ટાઢ સખત હતી. સગડી પર હાથ તપાવતાં તપાવતાં તેઓ બોલતા હતા. સગડી પાસે બેસીને અમે વાતો કરી. વર્ણવ્યવસ્થાનું રહસ્ય હિંદી માનસને કેવું સમજાય છે તે મને સમજાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો.

મારી પેઢીના બહુ ઓછા માણસોએ ગાંધીજીના જેટલા અનુયાયીઓ મેળવ્યા હશે, ઘટનાઓને પ્રવાહ એમના જેટલો બદલાવ્યો હશે, અને અનેક ખંડોની વિચારસરણી પર એમના જેટલી અસર પાડી હશે. ૧૯૦૩ માં હું જે અખરાક જુવાન વકીલને મળેલો તેનામાં આટલું બધું આત્મબળ છુપાયેલું પડ્યું હશે એવું અનુમાન હું તે વેળા કરી શક્યો નહોતો, એ મારે નમ્રતાપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ.

૬. ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા

બાપુ ભગવાનદાસ

ઈસવી સનની વીસમી સદીના પહેલા ચાર દાયકાઓનો, વાવંટોળ ને વાવાઝોડાંથી ભરેલો, ઇતિહાસ વીસેક નામોની આસપાસ લખાયેલો છે. એ નામો ધારણ કરનાર પુરુષોમાંથી અડધાથીએ ઓછા આજે જીવે છે. મહાત્મા ગાંધી માત્ર એમાંના એક નથી; એ બધામાં પશુ અદ્વિતીય છે. કેમકે તેઓ રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રમાં અહિંસક આધ્યાત્મિકતાના એકમાત્ર પુરસ્કર્તા

છે હિંદના ઇતિહાસમા શુદ્ધ પત્રી એમના કરતા મોટી કે એમના જેવડી પણ નૈતિક શક્તિ બીજી કોઈ નીપજી નથી ભરિખમા કદાચ ગાંધીજીની હારમા મૂડી શકાય એવા નામ ઇતિહાસકાર આપી શકે, પણ આજે તો માનીજીવુ વ્યક્તિત્વ અદ્વિતીય છે, તેનો જોડો જગતમા મળે એમ નથી

એટલે સ્વાભાવિકપણે મારા મનમા એમને વિષે અત્યંત ઊંડી પ્રશસનો ભાવ છે પ્રાચીન ભારતવર્ષમા, તેમજ મધ્યયુગીન ખ્રિસ્તી ધર્મમા તથા પાછળના ઈસ્લામ ધર્મમા, જે સાત્ત્વિક તપની પ્રજ્વાલિકા છે તેના જેવું તપ એમણે કર્યું છે તેને માટે મને અતિશય પૂજ્યભાવ છે, કેમકે એ તપ વડે પ્રાપ્ત કરેલુ આત્મમગ્ન, એકાગ્રપણે ભારતવર્ષની ઉન્નતિમા વપરાવાને બીધે, ઉદ્ધાત, શુદ્ધિયુક્ત અને પરિવ્રજ બની ગયું છે

એટલે મહાત્મા ગાંધીના અદ્વિતીય રાજકીય નેતૃત્વનો હું ભારે પ્રશસક છું તેમની તથોમય પરિવ્રતા અને 'સર્વભૂતહિત'ની તેમની ભાવનાને વિષે મારા મનમા ઊંડા આદર છે એમના અજબ આત્મનિગ્રહ વિષે મારા મનમા આદર અને પ્રશસા બનેનો ભાવ છે એમના અચૂક ગૌરવ અને સૌજન્ય આત્માની સ્વસ્થતા, પોતાના અતરંગાદ અનુસાર ભારતવર્ષની સેવાને કાળે મન અને શરીરની અનિશ્રાન્ત પ્રવૃત્તિ — એ ગુણોને લીધે એમના મોળામા મોળા વિરોધીઓ એમના પ્રશસક બન્યા છે, અને ધણીયાર એમની ઈચ્છા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર થયા છે

મારી આવી લાગણી હોવાથી, મને લાગે છે કે મારે આ પ્રસંગે માત્ર થોડાજ સ્તુતિસુમનો ધરીને સતોષ ન માનવો જોઈએ એવી પુષ્ટદિયી ગાંધીજી અભાર લગીમા કદાચ કદાચી મયા હશે તેથી હું તેમના મહાકાર્યને અંગે કેટલાક ટીકાના વચનો લખવા ઈચ્છુ છું એ ટીકા અને તે ઉપરાંત કેટલીક સૂચનાઓ મેં ગાંધીજી અને હિંદી પ્રજાની સમક્ષ મયા પંદરેક વરસ દરમ્યાન અનેકવાર રજૂ કરી છે

૧૯૩૯ ના માર્ચ માસમા ગાંધીજીએ નવી દિરીમા એક અમેરિકન અખબારનવીસને મુનાકાત આપેલી તેમા તેમને એક મનાન એ પૂજામા આવેલો કે “ હિંદુસ્તાન આપને ગમે એવી રીતે પ્રતિ કરી રહ્યું છે ? ” ગાંધીજી વિચારમા પડી ગયા, અને તેમણે કહ્યું “ હા, કરી રહ્યું છે ”

કેટલીકનાર ડરી જાઉં છું, પણ મળમા પ્રગતિ થઈ રહી છે, અને એ પ્રગતિ સગીન છે મોળમા મોળી મુસીમત હિંદુ-મુસ્લિમ કુસપની છે એ એક ભારે અન્તરામરૂપ છે એ બામતમા જોઈ શકાય એની પ્રગતિ છે એમ હું કહી શકતો નથી પણ એ મુસીમતનો ઉકેન આપોઆપ આજ્યે પૂટકો છે જનસમૂહનું દિવ સાબૂત છે, કેમકે તે નિસ્વાર્થ છે અને કામની રાજકીય હાડમારીઓ એક જ પ્રકારની છે, આર્થિક મુમીમતોનું પણ એવું જ છે

એ કામની હાડમારીઓ એક જ પ્રકારની છે એ વાત સાન સાચી છે તો પછી ગાંધીજી એ વાત મને કામને કેમ સમજાવી શક્યા નથી ને તેમનું એકન કેમ સાધી શક્યા નથી? આ મુમીમતનો ઉકેલ આપોઆપ શાન્તિથી આવે એ સંભવિત નથી અમને કેળવાકને લાગે છે કે સર્વ ધર્મોના સમાન આનંદ તરવોનો, અને સાચી સમાજવ્યવસ્થાના મૂળબૂત સિદ્ધાન્તોનો, પ્રત્યક્ષ પ્રચાર કરવામા આવે તો જ કોમી સનાતનો નિરડો આની શકે

મહાસભાની રાજકીય ને આર્થિક લડતમા શારીરિક અહિંસા મોટે ભાગે જળનાઈ છે ખરી, પણ માનસિક અહિંસાને રિંગે એમ ન જી શકાય મહાસભામા જાતજાતના દગાફટકા ચાલે છે મહાસભાના તત્ત્વમા હોદ્દાઓની ન્યૂટણીઓ વખતે મતપત્રોની પેગીઓ લગઈ છે, બગાઈ છે ને બપડી ગઈ છે કેટલીક જગ્યાએ લાવી ચાલી છે ને મારામારી થઈ છે એકમે જગ્યાએ એકાદ માણસનો છૂન પણ ગયો છે માન એ ચિત્રની બિજાળી બાજુ એ છે કે દેશનો મોટો વિસ્તાર અને મતદારોની હજારોની સખ્યા જોના અને આ 'પ્રથમ પ્રયોગો' હતા એ હકીકતનો વિચાર કરતા, આના દુ ખર્ચ બનાવો આથી વધારે બનના પામ્યા નથી

જનસમૂહનું માનમ જાગૃત કરવાને જે સુદર પ્રયાસો થયા તે એકફરે, અને તે સમયના સન્નેગો જોના, બની શકે એટલા ઉત્તમ હતા એ તો એ જાગૃતિ લાવવામા મોળી અજમ સફળતા પરથી દેખાઈ આવે છે પણ મહા મા ગાંધીના એ પ્રયાસો થયા જોઈતા હતા તેવા અર્થ કેમ ન થયા? એટલે આગેવાનમા દુર્ઘટ ગંભીર જીલુપ હોવી જોઈએ અહીં પુ દરીનાર કહી લઉં કે અહિંસામક અસહકાર કે સતિય ભગ, કે તેને બીજું જે નામ આપો તે, હિંદુસ્તાનના નર્મમાન સન્નેગોમા સારામા સારી રીત છે એ રિં

લવલેશ શંકા નથી એ રીત-વડે ગાંધીજી હિંદી પ્રજાને સકલ્પમળ, અને તે ઉપરાંત એક જબરદસ્ત હથિયાર, આપી શક્યા છે એ રીત પ્રજાની પ્રાચીન ભાવના અને પ્રજાલોકોને અનુરૂપ છે ધારણા, પ્રાયોગવેશન, ઉપવાસ, આરા જગ, દેશભાગ, રાજભાગ, રાજની નિર્મલણા (રાજા તત્ત્વ વિગ્રહિત) વગેરેનો — સત્તાના દુરુપયોગનો સામનો કરવાના કેટલાક અહિંસક ઉપાયોનો — ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં કરેલો છે જોકે એમાં તે, શાન્તિમય ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી, ખાસ મળેગોમાં, શસ્ત્રયુદ્ધ કરવાની પરવાનગી જ નહીં, આરા પછી, આપેથી છે

આ બધા શુભ પ્રયાસોનું ધાર્યું પરિણામ ન આવ્યું તેનું કારણ બીજા કશાકની ખામી હોય જોઈએ એકાદ આવશ્યક દ્રવ્યના અભાવને લીધે એ ઉપચારથી રોગ હજી સુધી દૂર નથી થઈ શક્યો, એટલું જ નહીં પણ તેમાં રાહત પણ નથી મળી મહાત્મા ગાંધી અને કાર્યવાહક સમિતિએ એવી કોઈ યોજનાની રૂપરેખા આપી નહીં, જેને અનુસરીને મહાસભાના પ્રધાનમંડળે બધા મળીને લોકકલ્યાણને સારું કાયદા ધડે ભરિખમાં લોકસભા (કન્વેન્શન) એસેમ્બલી) રચાશે ત્યારે તે આની યોજના ધડી આપશે એવી ગણતરી તેમણે રાખી મહાસભાના પ્રધાનમંડળે ધણી સખત મહેનત કરે છે દારૂની બંધી કરવાના, અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના, ખેડૂતોનું દેવું ઓછું કરવાના, સ્થાનિક ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપનાના, સફાઈ સુધારનાના, એવી રોગો સામે લડવાના મહાપ્રયત્નો તેઓ કરી રહ્યા છે તેમને જોઈએ એવી સફળતા નથી મળતી તેનું એક કારણ એ પણ છે કે ‘સ્વરાજ’ શબ્દનો અર્થ પ્રજાને પૂરતો સમજાવવામાં આવ્યો નથી

‘સ્વરાજ’ શબ્દનો અર્થ શો એ પ્રજાને સમજાવનાનો પ્રયત્ન મહાત્મા ગાંધીએ કે મહાસભાના બીજા કોઈ પ્રસિદ્ધ નેતાએ કદી કર્યો નથી ૧૯૩૬ કે ૧૯૩૭ સુધી, જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે, મહાત્મા ગાંધી કહેતા કે એમને મન સ્વરાજનો અર્થ વસાહતી સ્વરાજ (કુમિનિયન સ્ટેટ્સ) છે ઉપર જે તાજેતરની મુનાકાતનો ઉત્તેજ કર્યો છે તેમાં તેમણે કહેયું “એ બાબતમાં હું કયા જામેયો છું એ હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી ” કેવળ સંભવતઃના પ્રકાર કરતા વધારે અગત્યની વસ્તુ તે સામાજિક વ્યવસ્થા છે હિંદુસ્તાનને કેવા રીતની સામાજિક વ્યવસ્થા જોઈએ તે વિષે મહાત્મા ગાંધીએ એમનો મન

પ્રગટ કર્યો નથી. “ હું લવિષ્યમાં બનનારી ઘટનાઓ અગાઉથી જોઈ શકતો નથી, ” “ હું મારી આસપાસ અંધકાર જોઈ છું, ” “ મારામાં જે આત્મ-વિશ્વાસ પહેલાં હતો તે હવે રહ્યો નથી, ” “ મારી પાસે સ્વરાજની યોજના તૈયાર હોય તો હું તરત જ પ્રગળે બતાવી દઉં, ” “ પ્રગળે ચૂંટેલી ભાવિ લોકસભા (કન્સ્ટીટ્યુઅન્ટ એસેમ્બલી) એ એનો નિર્ણય કરવો રહ્યો, ” વગેરે ઉદ્ગારો તેમણે ફરીફરીને, સ્પષ્ટપણે કાઢેલા છે. એવું હોય તો, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ મળવું જોઈ એ કે નહીં એનો નિર્ણય પણ ભાવિ લોકસભાને કરવા દોને ! ગાંધીજીના આ વિષયને લગતા વિચારો તેમના ‘ હિંદ સ્વરાજ ’ માં પૂરેપૂરા આપેલા છે. એ બધાનો સાર એ છે કે જેટલી જેટલી વસ્તુઓ આધુનિક સુધારાની ખાસિયતરૂપ છે કે તેની સાથે સંગ્રંથ ધરાવે છે તે બધી — યન્ત્રો, રેલવે, આગબોટ, વિમાન, વીજળીની બત્તી, મોટર, ટપાલ, તાર, જાપખાનાં, ધડિયાળ, ઇસ્પતાલો, શિક્ષણની પદ્ધતિ અને સંસ્થાઓ, વૈદ્યકની પદ્ધતિઓ — ખૂરી છે; તેને માત્ર સુધારીને વ્યવસ્થિત બનાવ્યે નહીં ચાલે; તેનો સદંતર ભાગ જ કરવો જોઈએ. વળી એ લખાણ પરથી એવો પણ ખ્યાલ બધાય છે કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના પણ ધણા અંશે — મોટાં ને વિશાળ મંદિરો, સુંદર કોતરેલા પથ્થરના ઘાટો અને મહેલો, લલિત કલાઓ, શાલ અને કિનખાખ, વિવિધ પ્રકારનાં વિદ્યા અને સાહિત્ય, જીવનને ‘ ભવ ’ બનાવનાર સર્વ ચીજો — ચોખ્ખ હસ્તક્ષેપ કરીને ફૂંકી દેવા જોઈએ; અને અતિપ્રાચીન કાળના કૃષિજીવનનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ, કેમકે ધર્મિયે અને કુદરતે માનવગતિને માટે એ જ સ્થિતિ નિર્મેલી હતી. પણ ખરું જોઈએ તો સંસ્કૃતિ અને તેની કલાઓ ને વિદ્યાઓ પણ કુદરતની જ કૃતિઓ છે. સ્વરાજ એટલે રામરાજ એમ મહાત્મા ગાંધીએ ધણીવાર કહ્યું છે; તેમાં પણ ચોક્કસ બાખ્યા આપી નથી. પણ રામરાજનો જે ચિતાર વાસ્તવીકિએ આપ્યો છે તે ખરો માનીએ, તો એ રાજ એકલી ખેતી પર જ ચાલતું નહોતું. તે મોટે ભાગે ખેતીપ્રધાન હતું ખરું; પણ તેમાં એકલાં ગામડાં જ નહોતાં; મોટાં શહેર પણ હતાં. રાવલપી સોનેરી નગરી લંકામાં યન્ત્રોનો વાપર ઘણો થતો. તેનું જે વર્ણન વાસ્તવીકિએ આપ્યું છે લખણ તેજ કહેલું જ લખકલું, માન સહેજ વધારે શાન્તરસવાળું, વર્ણન તેમણે રામની અયોધ્યાનું આપેલું છે.

હિંદુસ્તાનની અભ્યારની આન્તરિક કવહોવાળી રિયનિમાં ધણા સુશિક્ષિત

જુવાનોની નજર રશિયા અને તેના સામ્યવાદ કે સમાજવાદ કે બોનશેવિઝમ પર ચોટીતી છે, જોકે ત્યાં અનારનવાર ચાલતી ખુનામરકીથી તેઓ ડરે છે પણ ખરા બીજા બાજુ મહાસભાની અદરના તેમજ બહારના જૂની પેઢીના માણસો ગુનામી માનસની ઝટકણી કાઢે છે છતાં, ચિંતન યા તેની વસાહતો, અને અમેરિકા ને કદાચ ફ્રાન્સ ની હમના લોકશાસન તરફ મીટ માડી રહ્યા છે નાઝીનાદ — ફાસીનાદની ખુનમખુલ્યા તરફેલુમા હિંદનું કોઈ માણસ હોય એમ દેખાતું નથી અમને ડેટ્યાકને તો લાગે છે કે આ વાદો જો તેમની અતિશયતા છોડી દે, અને થોડો સાચો આધ્યાત્મિક ધર્મ તથા માનસશાસ્ત્રના થોડાક સિદ્ધાન્તો ગ્રહણ કરે, તો તેઓ એકબીજાની સાથે હાથ દનાવના લાગે એટલું જ નહીં પણ એકબીજાને ભેગી પણ પડે આ બધા વાદોએ ધણું પરાક્રમે કયો છે એ ખરું તેમના ઉધારપાસામા મોળા મોટા ગુના પડેલા છે એ પણ ખરું તેમનો એકાગ્રી વિચાર કરનાર મતામહીઓ જ તેમને એકબીજાની સામે ધુરકાવે છે, અને તેમની પ્રજાઓની શક્તિ શાન્તિને માટે સગમ કરવાને બદલે યુદ્ધનું સગમ કરવામા વપરાવે છે

પશ્ચિમની સરકૃતિની દુર્દશાના દબા આવા છે તેણે નમજી પ્રજાઓની સામે જે મહાપાપ કયો છે તેના ફગ હવે તેને પોતાને ભોગવવા વારો આવ્યો છે તેનું નસીમ સતરને તાતણે લગ્ગી રહ્યું છે એ જોઈને આપણા ‘લોકશાસનવાદી’ ને ‘સમાજવાદી’ નેતાઓની પશ્ચિમના વિવિધ ‘વાદો’ પરની ભોળી શ્રદ્ધા સાન દૂર ન થાય તોયે ઓગી તો થવી જ જોઈએ એ ‘વાદો’ને ખુદ એ પશ્ચિમના જ અગ્રેસર વૈજ્ઞાનિકો ને વિચારકો સખત રીતે વખોડી ગયા છે પશ્ચિમની આ અનદશા જોઈને આપણા દેશના પ્રાચીન અને કાળે કરી જોયેના સમાજવ્યવસ્થાના સિદ્ધાન્તો તરફ ગભીરપણે ધ્યાન અપાવું જોઈએ ને તેને વિશે વિચાર થવો જોઈએ કેટલાક પૂછે છે એ સિદ્ધાન્તો જો આપણા બધા સારા હતા, તો હિંદુસ્તાનની અધોગતિ કેમ થના પામી ? એનો ઉત્તર આ છે એ સિદ્ધાન્તોના હનાનદરોનું ચારિત્ર અધોગતિ પામ્યું તેમની ભાવના બદલાઈ, મગજ અનગુ ચાલ્યું, સાગ સિદ્ધાન્તોનું અનુશીલન થયું નહીં, તેના પ્રત્યે દુર્વૃદ્ધ થયું એટલું જ નહીં પણ તેની જગાએ બૂ. સિદ્ધાન્તોને સ્થાપનામા આવ્યા હિંદુ ધર્મમા ‘ધર્મ’ના રક્ષકો તપ અને જ્ઞાન અને ગુમાની બેઠા હવ્ય અને મગજનો સયોગ સામૂત ને અગમ ન હોય તે

એણે કે પરગજુ, તપસ્વી ને તત્ત્વદર્શી પુરુષોનો એક વર્ગ ન હોય તો, માર્ક પણ રાષ્ટ્ર, કોઈ પણ પ્રજા, કોઈ પણ સંસ્કૃતિ ફલીફલી ન શકે જે રાષ્ટ્ર, જે પ્રજા હૃદય અને મગજનો આવો સંયોગ સાધી ને ટકાવી ન થકે તે અધોગતિ પામીને અકાળ મૃત્યુથી, કે હિસડ "અકસ્માત"થી મરી જવાના અથવા ગુનામ બની પારકાની દયા પર જીવનાના આ છેવટની દશા હિંદુસ્તાનની થઈ છે પણ હજુ તેનામા ઘણી જીવનશક્તિ બાકી છે, અને જે મહાત્મા ગાંધીના તપમા આસ્થિક પિંછાનો ઉમેરો જનામા આવે તો તેને નવું આનંદ પ્રાપ્ત થનાનો પૂરેપૂરો સભન છે

મહાત્મા ગાંધી, જેઓ આજે આપણુ મોટામા મોટું નીતિમગ છે આપણુ મોટામા મોટું તપોમગ છે, તેમણે એ બગમા માત્ર આપણી પ્રાચીન વિદ્યા સમાજવ્યવસ્થાને વિષે જે શિક્ષણ આપે છે તેનુ શુદ્ધિમગ ઉમેરુ રહ્યું છે તો તેઓ હિંદુસ્તાનને ઉગારી શકશે અને તેને પશ્ચિમનુ માપુ ને વિકૃત પ્રતિબિંબ બનાવનાને બદલે પશ્ચિમને નકલ કરના યોગ્ય જીવનત ઉદાહરણરૂપ બનાવી શકશે

૧૦. ગાંધીજીનું રાજકારણ

આલખર્ટ આઈનસ્ટાઈન

ગાંધીજીનું સ્થાન જાનના રાજકીય ઇતિહાસમા અનોખું છે પીડિત પ્રજાની સ્વાતંત્ર્યની લડતને માટે તેમણે સાવ નની ને મનુષ્યને જાજે એવી રીત શોધી કાઢી છે, અને ભારેમા ભારે સ્ફૂર્તિ ને એકનિષ્ઠાપૂર્વક તેને અમનમા પણ ઉતારી છે તેમણે સુધરેલી દુનિયાના સિચારશીન લોકો પર જે નૈતિક અમર પાડી છે તે આપણા, પશુમગના પ્રામવ્યસાગા, યુગમા સહનિત દેખાય એના કરતા વધારે લામો કાળ ટકી રહેશે કેમકે રાજકાજમા પડેલા મુત્સદ્દીઓ જેટલે અશે પોતાના અગત ઉદાહરણથી અને લોકો પર પ્રભાવ પાડીને પોતાની પ્રજાના નીતિમગને ગ્રહીત અને સગણિત કરે તેટલે અશે જ એ મુત્સદ્દીઓનુ કાર્ય ચિરગ્યાથી રહી શકે

આના તેજસ્વી—ભવિષ્યની પેઢીઓને દીનાદીરીપ થઈ પડે એના — પુર નિધાતાએ આપણા જમાનાને આપ્યા છે એ આપણુ મહલાન્ય છે, અને તેને માટે આપણે કૃતજ રહેવુ ઘટે છે

૧૧. સમાજવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક અને શોધક

રીચર્ડ ગ્રેગ

ચન્ડો વિષેના ગાંધીજીના વિચારો સખન્ધી ઘણી ગેરસમજ ફેલાયેલી છે તેને લીધે પશ્ચિમમાં લગભગ એમ મનાય છે કે ગાંધીજીનું માનસ વૈજ્ઞાનિકતા માનસથી સાવ ઊંચું છે પણ આમ માનવું એ ભૂન છે

ગાંધીજી સમાજવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક છે, કેમકે તેઓ નિરીક્ષણ, સ્વપર્યાપ્તિ, બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા વડે ઉપગ્રહવેલી કલ્પનાઓ, અને પ્રયોગાત્મક પરીક્ષા, એ ચતુર્વિધ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વડે સામાજિક સત્યને શોધે છે તે અનુસરે છે તેમણે એકવાર મને કહેયું કે 'હું પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોને પૂરેપૂરા પાવરધા નથી માનતો, કેમકે તેમના ઘણા પોતાની કલ્પનાઓનો પોતાના પર પ્રયોગ કરવાને રાજી નથી હોતા' ગાંધીજી તો પોતાની કાંઈ પણ નવી કલ્પનાને પહેલા પોતાની જાત પર અજમાવી જુએ છે, ને પછી જ બીજા કાંઈને તે અજમાવવાનું કહે છે એ કલ્પના આકાર, સફાઈ, રેડિયો, સમાજસુધારો કે સલામત એમાંથી ગમે તે વિષયને લગતી હોય, તોપણ તેમની કામ લેવાની રીત તો એ જ છે તેમણે પોતાની આત્મકથાને નામ આપ્યું છે 'સત્યના પ્રયોગો'

તેઓ કેવળ વૈજ્ઞાનિક નથી, સામાજિક સત્યના ક્ષેત્રમાં મહાન વૈજ્ઞાનિક છે તેઓ જે સવાલોની પસંદગી કરે છે, તેના ઉકેલ માટે જે રીતો અજમાવે છે, તેના સશોધનમાં જે ખત, ઉદ્વેગ અને એકાગ્રતા રાખે છે, અને માનવ હૃદયનું જે ઊંડું જ્ઞાન ધરાવે છે તે બધાને લીધે તેઓ મહાન છે પ્રજાના સરકાર, પ્રિયાર અને ભાનના, તથા તેમની આર્થિક ને માનવિક સાધનસામગ્રી એ સડું વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લઈ તેની સાથે બધે બેસે એવું રૂપ તેઓ પોતાની ડાર્યપદ્ધતિને આપે છે, એ સામાજિક શોધક તરીકેની તેમની મહત્તા બતાવે છે કઈ વસ્તુઓ તજવાનો ને કઈ સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એની પસંદગીમાં તેઓ જે વિવેક રાખે છે તે પરથી પણ તેમની મહત્તા દેખાઈ આવે છે વળી તેઓ જે વેગથી પોતાના સુધારાઓને અમરમાં મૂકે છે ને આગળ ધપાવે છે તે પણ તેમની મહત્તાની નિશાની છે તેઓ જાણે છે કે કાંઈ પણ સમાજમાં અમુક કાળે અમુક વેગથી જ પરિવર્તન થવું શક્ય છે

તેઓ જાણે છે કે કેટલાક ફેરફારો જે લાગ્યા વખતથી ગભીર સ્થાપના હોય છે તે એકાએક જન્મ પામે છે, જ્યારે ખીજા ફેરફારોની આગતમાં પૂરેપૂરો ફેરફાર થતા, જૂની પેઢીકિતાર ટેવા ને મનોવૃત્તિઓ ખરી પડતા, અને નવી ટેવા ને મનોવૃત્તિઓ પૂરેપૂરી કેળવણી રહેતા તથા પેઢી જેટલો વખત પણ કદાચ લાગી જાય સામાજિક શોધની આગતમાં તેમની મહત્તાનું ખીજું એક ચિહ્ન એ છે કે તેઓ જ્યારે જ્યારે કઈક સમાજસુધારો સૂચવે છે ત્યારે તેને પાર પાડવા માટે કાર્યસાધક સંસ્થા પણ જીભી કરે છે સગદન અને કારભાર બંનેની બધી વીગતોનું અસાધારણ જ્ઞાન તેઓ ધરાવે છે અને ક્ષેત્રોમાં તેમના કાર્યના પરિણામે અસાર લગીમાં તેમની અસાધારણ મહત્તા સિદ્ધ કરી છે, અને હું માનું છું કે જે ક્ષેત્રોમાં તેમનું કામ હજુ હમણા જ શરૂ થયું છે તેમાં ઇતિહાસ તેમની મહત્તા સિદ્ધ કરી બતાવશે

જે વિશાળ અને વિવિધ સામાજિક પ્રશ્નોને વિશે તેમણે ખાસ કામ કર્યું છે તે પ્રશ્નો આ પ્રમાણે છે (૧) ગરીબાઈ, (૨) બેકારી, (૩) વ્યક્તિઓ, સમૂહો તથા રાષ્ટ્રો વચ્ચેની હિંસા, (૪) સામાજિક સમૂહો વચ્ચેના કુસંપ અને ધર્મણ, (૫) કેળવણી, (૬) એ બધાથી સહેજ ઓછે અંશે, સફાઈ અને પ્રજાકીય આરોગ્ય, આહાર અને ખેતી એ સર્વમાં સુધારા આ પ્રશ્નો મોટા છે એ સહુ કમૂચ કરશે હું એની ચર્ચા બિનગ ક્રમમાં કરના ઇચ્છું છું

મફાઈ અને પ્રજાકીય આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં ગાંધીજી સમજે છે કે જ્યાં સુધી પ્રજાની ગરીબાઈ ઓછી થાય નહીં ત્યાં સુધી સફાઈ અને આરોગ્યને લગતા ધણા પ્રશ્નોના નિવેદો આવી શકે એમ નથી જતા તેમણે પેનાના આશ્રમોમાં સફાઈની એવી ધણી સાદી રીતો અજમારી ને દાખલ કરી છે જે દેશના મોટા ભાગની ખેડત વસ્તીથી અમનમાં મૂખી શકાય એવી છે તેમણે ધણા કાર્યક્રમોને એ રીતોનું શિક્ષણ આપીને તૈયાર કર્યા છે, અને એ રીતો ધીરેધીરે અનેક જગ્યાએ દાખલ થઈ રહી છે

એકબીજાથી વિખૂટા પડેલા સામાજિક ચમત્કારોને તેમના ઝેરવેર દૂર કરી મેળ કરના સમન્વયસાની બાબતમાં ગાંધીજીએ ધણી પ્રાપ્તિ આપી છે અગ્રણીઓના સારણ અને હિંજીનેની ઉત્તરિ એ એનું ખામ ઉત્તરણ છે સામાજિક એકતાની ઐતિહાસિક અને તેથી સાચી (આત્મિક તેમજ બાહ્ય)

હિંદુઓને જોડી મોટી આ વિષયમાં થઈ છે તેટલી મોટી હિંદુઓ પીળા કાંઈ દેશમાં થયેલી મારી જાણમાં નથી હિંદુ-મુસ્લીમ ધર્મો મોટે ભાગે બહારના રાજકીય સંબંધોને આધારી છે, ને એ સંબંધો પર ગાંધીજી કે પીળા કાંઈ હિંદી અકુશ ધરાવી શકે એમ નથી જતા હિંદુસ્તાન જ્યારે આઝાદી મેળવશે ત્યારે એ સવાલનો નિવેડો આવશે, અને એ નિવેડામાં ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ ધણી કામ આવશે

પ્રજાના પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ થોડા વખત પર એક નવી યોજના શરૂ કરી છે એ યોજના અનુસાર વિદ્યાર્થીઓને મર્યાદા શિક્ષણ કાંઈ ને કાંઈ હાથકિલોમ વાટે આપવામાં આવશે, જેટલું જ્ઞાન આપવા યોગ્ય હશે તે બધાનું સીધી યા આડકતરી રીતે અનુસંધાન અમુક અમુક હાથકિલોમની ક્રિયાઓ સાથે કરવામાં આવશે આપણું સહુને માથે આર્થિક આફતો આવી પડવાનો ભય ઝૂંમી રહ્યો છે, એવી સ્થિતિમાં આ યોજના સારી કામ આવશે એવી આશા રહે છે એથી વિદ્યાર્થીઓ ભણતા ભણતા જ કમાણી કરશે, અને એ રીતે એકાદામાં એકી સરકારી મદદથી શિક્ષણ મેળવે જનસમુદાયને માટે સુવલ બની જશે તે ઉપરાંત શિક્ષણમાંથી ઘણી નફામી વસુલાગી નીકળી જશે, અને શિક્ષણ જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે એવું બનશે. વળી, અનુબંધના આખા વિકાસ દરમિયાન મન હાથ અને આખ પર આધાર રાખતું આવ્યું છે, એ હમીકતની સાથે પણ શિક્ષણની જા નવી યોજનાનો મેળ લેમે છે

હિંમ્મનો પ્રશ્ન અને તેનો ઉકેલ આણવાની ગાંધીજીની રીત એની ચર્ચા મેં 'અહિંસાનો પ્રશ્ન' (The Power of Non-violence) નામના મારા પુસ્તકમાં કરી છે, તેથી એની વધારે ચર્ચા અહીં નથી કરતો એમની કાર્યપદ્ધતિએ હિંદુસ્તાનને હજુ અરાજક અપાવ્યું નથી એ સાચું, પણ તેણે દેશને ઘણો વ્યાગળ વધાર્યો છે, અને લગભગ આખી પ્રજાનું રાજકીય ને સામાજિક માનસ બદલી નાખ્યું છે પોતે કંઈક હવેકા દરમિયાન છે એવો જે જ્ઞાન એમના ધણાપણના મનમાં અગાઉ હતો તે નીકળી ગયો છે તેની જગ્યાએ આશા, આત્મવિશ્વાસ અને રાજકીય સ્ફૂર્તિ તથા વિસ્તાર આવ્યા છે, ને પોતાનામાં એક નવા પ્રકારની શક્તિ આવ્યાનું જ્ઞાન પ્રવંને થયું છે મને વિશ્વાસ છે કે ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ હિંદુસ્તાનને આઝાદી અપાવશે, એટલું જ નહીં પણ આખી દુનિયાનો કાલાપતો કરાવશે

ગરીમાઈ અને બેકારીના પ્રશ્નનો ગાંધીજીએ સચવેલો ઉદ્ધેન એ છે કે કાપડના હાથપીંજણ, હાથગાંઠણ ને હાથચણાટનો ઉદ્યોગ સજીવન કરવો, અને ખીંજ હાથઉદ્યોગ ફરી ખીંજના આ યોજનાની યોગ્યતા આમે પશ્ચિમમાં એટલો બહોળો ને ઊંડો પ્રિરોધ થાય છે, અને હિંદુસ્તાનમાં પણ પશ્ચિમની ને શહેરી દમે શિક્ષણ પામેના હિંદીઓ તેનો એવો પ્રિરોધ કરે છે, કે એ યોજના ફરી સગીન છે તેની ચર્ચા પશ્ચિમની પરિભ્રમણ ગાંધીજીને અટી કરવા હું ધાર છું.

એક વાત હિંદુસ્તાનમાં તો સારી પેઠે જણીતી છે પણ ખીંજે જણીતી નથી હિંદની આમોહનામાં થોડાક જ મહિના સામંતો વરસાદ પડે છે, ને ઘણો લાભો વખત તાપ અને સૂકી હવા દોય છે તેને લીધે આખા દેશમાં ત્રણથી છ મહિના જેટલો વખત એવો આવે છે જ્યારે ખેડૂતોને કંઈ જ કામ રહેતું નથી ઉનાળાનો સખતમાં સખત તાપ પડતો દોય ત્યારે તેઓ કંઈ જ જમીન ખેડી શકતા નથી, તેમ પાક વાની કે લણી પણ શકતા નથી હિંદુસ્તાનમાં ખેતર ને જગમમાં જાતે મજૂરી કરનાર લગભગ ૧૨ કરોડ માણસો છે, તેથી દર વરસે ગામડામાં અમુક મોસમમાં જે બેકારી આવે છે તેનો વિસ્તાર — બેકારોની સખ્યા, અને દેશની કુલ વસ્તીમાં તેમનું પ્રમાણ, એ બંને જોતા — મહુ જ મોટો હોય છે એથી આર્થિક હાનિ પાર પિનાતી થાય છે એનાથી જે માનસિક ને નૈતિક અનનતિ અને હ્રાસ થાય છે તે લખાનક છે પશ્ચિમમાંથી મિનકાપડ આપણે થયું તે પહેલાં ખેડૂતો આ બેકારીનો સમય પોતાને માટે ગાંઠીનણી લેનામાં ને ખીંજ ગોણું હાથઉદ્યોગો ચલાવનામાં ગાંઠતા આજે પણ હિંદમાં વપરાતા કાપડનો આશરે ત્રીજો ભાગ હાથસાગ પર વણાય છે કપાસ હિંદના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં પાકે છે આ કામને માટે હાથે ચલાવવાના જે ઓળંગે જોઈએ તે દૂધી આનકનાળા ખેડૂતો ખરીદી શકે એટલા સખ્તા હોય છે હાથઉદ્યોગની પરંપરાનો હુજી છેક નાશ નથી થઈ ગયો હાથે બનાવેના કાપડનો બખરલાન મિનકાપડની કિંમત કરતા ઘણો વધારે નથી હોતો જેઓ જાતે સૂતર કાતી લે છે તેમને તો હાથે ચણેલું કાપડ મળતું પડે છે દેશની રસ્તીના મોટા ભાગનું કાપડનું ખરચ જીવનના કુલ ખરચના પાંચમાં કે છઠ્ઠા ભાગ જેટલું હોય છે જે થોડા માડ માડ જીવે છે ને મહાકળે શુભરો દે છે તેમને માટે તો આ રીતે પિનાચડચણે જીવનના કુલ ખરચના

હસમા ભાગ જેટલી રકમ બચી જાય તે બહુ મોટી વાત કહેવાય આવે હાથઉઘોગ કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ જ કીમતી નથી લાખા વખતની બેકારી ને ગરીબાઈથી માણસોમા આશા, હિત્સાહ, સ્વમાન ને સ્વાસ્થ્ય નષ્ટપાત્ર થઈ ગયેના હોય છે તેને તે સક્ષમ પણ સખગ રીતે ફરી બચ્ત કરે છે હાથઉઘોગમા રોગ મગડવાની આ શક્તિ છે એમ આતુ જમાનાના મનોબ્યાધિના ચિકિત્સકો કબૂલ કરે છે, અને હાથઉઘોગનો મનના રોગમા, ખાસ કરીને ગમગીનીથી આની ગયેના ગાડપણમા, ઉપચાર તરીકે બહોળા પ્રમાણમા ઉપયોગ થાય છે એટલે હિંદની બેકારીના ધનાજ તરીકે આ ઉઘોગને સજીવન કરવાની યોજના ઉપરઉપરથી બેતા લાગે છે તેટલી હાસીપાત્ર ખરેખત નથી

છતાં પણ ધણા લોકો એ વિચારને હસી કાઢે છે, તેને તુચ્છકારે છે, અને કહે છે કે એ તો આગળ જવાને બદલે પાછા પડવાની વાત છે, આ જમાનામા એ જરીપુરાણી વાત ચાલી ન શકે, એથી તો પ્રગતિના કાળ પાછળ પડે છે, અમરિભાગના અતિશય ફળદાયી સિદ્ધાન્તનો લાગ થાય છે, યન્ત્રો અને નિરાનની અગણણા કરવામા આવે છે

કાઈ પણ ઉઘોગપદ્ધતિનું પ્રયોજન તેને અધીન રહેનારા સમગ્ર જન સમૂહને લાભ પહોંચાવવાનું છે અમુક ઉઘોગપદ્ધતિથી મોટી લઘુમતીને લાભ ન થતો હોય, અને જો એ લઘુમતી પોતાની આર્થિક સ્થિતિ ખરેખર સુધારતારી બીજી કાઈ ઉઘોગપદ્ધતિ સીકારે, તો તેણે બેનફી કરી એમ ન કહી શકાય અમુક ઉઘોગપદ્ધતિ કંચોડા માણસોને થોડી પૂરી પાડતી ન હોય, તો એ પદ્ધતિ તેમને માટે અધારી ગતી સમાન ગણાય, અને તેઓ જો પાછા ફરીને ખરેખરો—પોતાના કાબૂમા રહે એવો—રસ્તો શોધી ન કરે, તો તેઓ મૂરખ ગણાય એમને માટે તો આર્થિક ધડિયાળ બધ પડી ગયું છે તેમને બને ગમે તેટલા વેગથી પણ તેમના જીવનની એક મોટી જરૂરિયાત પૂરી પાડે એવી ઉઘોગપદ્ધતિ તેઓ સ્વીકારે, તો તેથી એ ધડિયાળના કાળ પાછા પડતા નથી, પણ બધ પડેલું ધડિયાળ ફરી ચાલતું થાય છે પ્રગતિના કાળ હાથથી આ નતા યન્ત્રોના સીમરથી પાછા પડ્યો એના કરતા વધારે તો આધુનિક યુદ્ધને લીધે પાછા પડવાના છે છતાં જનના મુત્સદ્દીઓ ને રાજપુરોહો યુદ્ધની પાછા વધારે ને વધારે પૈસા ખરચના જાય છે, અને ધણાખરા છિન્નરો ને બીજા 'સુશિક્ષિત' લોકો તેમા સમાનિ આવે છે

ન્યારે હાથઉઘોગો જનરી હતા ત્યારે શરીરશ્રમને સમાજની વ્યવસ્થામાં જે સ્થાન હતું તે તેની જે ઉપયોગિતા હતી તે જનેમા આધુનિક યન્ત્રોધોગે ધગડો ફોર્સ છે, અને શરીરશ્રમનો દરજ્જો અગાઉના કરતા હવેકો ઘણો નીચો છે. હાથઉઘોગનો સ્વીકાર કરવાથી શ્રમરિભાગના સિદ્ધાન્તનો લાગુ થવાનો નથી. યન્ત્રો આપોઆપ અથવા લગભગ આપોઆપ ચાલતા થવાથી શ્રમરિભાગનો સિદ્ધાન્ત કેટલેક અંશે ખોટો પડ્યો છે. વળી અગાઉ યન્ત્રોથી પેના થયેના માનને માટે મોટા જગરો ખુલ્યા હતા, તે હવે નાના થઈ ગયા છે, અને મજૂરો, વ્યવસ્થાપકો ને મીલીસો વચ્ચે જે સહકાર, પરસ્પરાશ્રય ને મેળ હોવા જોઈએ તે ધગી ગયા છે, તેને લીધે પણ શ્રમરિભાગના સિદ્ધાન્તનો સંપોટ અમન હવે થતો નથી. શ્રમરિભાગનો સિદ્ધાન્ત અમુક દંડ સુધી જ લાભદાયી નીવડે છે, અને એ દંડ હમણા હમણા સાકડી જની ગઈ છે.

ગાંધીજીની યોજનામાં યન્ત્રો કે વિજ્ઞાનનો લાગુ નથી, તેમ તેની અમલગણના પણ નથી. એકાગ્ર લોકોની જે માનવશક્તિનો લગભગ અત્યારે અનાવરુ પડ્યો છે તેને વાપરના માટે એ યોજના સાદા યન્ત્રોની મદદ લે છે એટલું જ તે અમુક પ્રકારના યન્ત્રો ખર્ચ કરે છે તે એના માટે કે એ યન્ત્રોનો જનસમુદના આર્થિક ને સામાજિક અંગેનો સાથ મેળ ખાય છે, અને તે ઉપગમ, અત્યારે ન્યારે મુશ્કેલીઓના મોગ પડ્યા આવી પડેના છે તે વખતે એ માદા યન્ત્રોના વાપરથી નવા અધગ સામાજિક ને આર્થિક પ્રશ્નો ઠાપા થવાના નથી.

અત્યારે સર્વ દેશોમાં વરકરી આધનમામત્રી ને પ્રગતિ પામી વધવાના સરકારી નાણાની ઝકમ, અને કુલ ખર્ચને મુકામને તેજ પ્રમાણે મોં ઉતારેલો વધવા જતા છે. તેને લીધે લોકોની જાતની હાજતો પર કાપ મુકાનો નવ્ય છે, અને શિક્ષા પ્રવૃત્તિઓ આરંભ વગેરે જોએવાના રિસ્કો પાળવા થતા ખર્ચમાં ધગડો થતો જતા છે. પશ્ચિમમાં તો એકધારી સામાજિક અસ્તિત્વ ને અસ્તિગ્નિતાના જગ્ન ચાલી રહી છે, ને તેની નિશાનીરૂપે ગાંધીજી આપરાત ને ગુનાના પ્રમત્રીમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. જે બીજું રિસ્કયુદ્ધ થશે તો માનવશક્તિને હાથઉઘોગથી ઉપચારની જરૂર મેળ પ્રમાણમાં પડશે ખરી. અને સર્વ પ્રકારના હાથઉઘોગો દેગર લેકે ને — અર્થિક દૃષ્ટિએ તેમજ ઉપચાર તરીકે અને રીતે — અધિક ઉપયોગી થઈ પડશે.

વળી આપણે એ પણ બૂઝવું ઘટવું નથી કે મોટા યન્ત્રોદ્યોગોના સર્વ દેશોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઝપાટાબેર ઘટવું જાય છે. પશ્ચિમના અનેક અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ પુરાવા આપીને એ હકીકત સાબિત કરી બતાવી છે. ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં આ જ વસ્તીનો ઘટાડો થઈ રહ્યો છે તેનાં આર્થિક ને સામાજિક પરિણામ અનિશ્ચય વસમાં આવશે, ને તેની અસર આખી દુનિયા ઉપર પડશે. એ કારણસર પણ હાથઉઘોગની — ખાસ કરીને ખાદીની — પ્રવૃત્તિ અતિશય મદદગાર થઈ પડશે.

ખીજાં અનેક કારણોની સાથે આ કારણોનો પણ વિચાર કરતાં મારી તો પાકી ખાતરી થઈ છે કે ગાંધીજી સમાજવિદ્યાના મહાન વૈજ્ઞાનિક અને મહાન સામાજિક શોધક છે. તેમણે કરેલાં કામો જોઈને મને તો પેલી જૂની સંસ્કૃત કહેવત યાદ આવે છે: ‘માણસને ચમત્કારી શક્તિઓ અધરાં કામો કરવાથી નથી મળતી, પણ શુદ્ધ હૃદય વડે કામ કરવાથી મળે છે.’ એટલે કે ઉચ્ચ આશય રાખીને, એકાગ્ર ચિત્તે, ને સંપૂર્ણ એકનિષ્ઠ વડે કામ કરવાથી ચમત્કારો કરી શકાય છે. ઈશ્વરે આપણને ગાંધીજી આપ્યા છે તેને માટે આપણે તેનો પાઠ માનવો ઘટે છે.

૧૨. યુગપુરુષ

જિરાફ હડ

ધનવાન યવું એટલે સંસ્કારી યવું એમ માનવાનું પાશ્ચાત્ય જગતે ઘડે કર્યું ત્યારે તેણે એમ માની લીધું હતું કે તેની પોતાની યત્રો વાપરવાની કુશળતા ઉત્તરોત્તર વધતી જ જશે, પોતાનું કન્યાણુ પણ એટલા જ પ્રમાણમાં વધતું જશે, પોતાની આબાદી કાયમ ટકશે, માણુમમાવતે પાર વિનાનો માપ સરખે દિરખે મળવાથી તેઓ સહુ સરખા જની રહેશે, અને હમેશાં આગળ વધવાનું જ રહેશે, અટકવા કે પાછા ફરવા વારો કદી આવશે જ નહીં.

પશ્ચિમની આ કલ્પના દલે ઓટી ને અલ્પજીવી નીવડી છે, ને બંધાની લાયક છે, એટલે દલે આપણે એકાગ્રજીએ કહી રાહીએ છીએ કે માણુમમાવ અરખા નથી; કુદગતે સનુને એકીવતી અલ્પમસક્તિ આપેલી હોય, જગતમાં ફેટલાક મદામાઓ છે ને ફેટલાક અલ્પમાઓ છે. વળી સંસ્કૃતિનો પ્રભ

હમેશા આગળ જ વધે છે ને વધવો જોઈએ એવું નથી તે સાન થઈ જવાનો સહન પણ મહે છે તેમજ કોઈ એક સજ્જનશીલ માનસની પ્રેરણાથી તેમાં એકાએક રૂપાંતરો પણ થતા પામે છે

આ જાણ આપણને બહુ વેગાસર થઈ છે પાશ્ચાત્ય જગત એમ માની મેકુ હતું કે પોતે ભરિધ્વમાં અપાર મુખ્યત્વે, એશઆરામ અને વૈભવ ભોગનાની તૈયારી કરી રહ્યું છે પણ વસ્તુતઃ તો તે પોતાનો મુખ્ય પ્રશ્ન પણ ઉકેલી શકતું નહોતું એટલું જ નહીં પણ એ પ્રશ્નને ઝપાટાબેર વધારે ને વધારે નિર્વ્યથનારી રહ્યું હતું એ પ્રશ્ન આ હતો જગતમાં કાલ્પને ને સુનેદશાન્તિ શી રીતે જાગી રખાય ને તેનો ભગ થતો શી રીતે અગ્રકાયાય ? અને હિંસા એ જો શાંતિ અને ન્યાયની રક્ષા કરનારો એકમાત્ર ઉપાય હોય, તો એ રીતે શાંતિ અને ન્યાયની રક્ષા કરનારો માણસ જ તેનો ભક્ષક નહીં નીનડે ને અશાંતિ ને અન્યાય નહીં મચાવે એની શી ખાતરી ? આ પ્રશ્નનો વિચાર સહુ મોગ મુધાગડે ને મરવો પડ્યો હતો ઇસુએ તનનાર હાથમાં લેવાની ના પાડી હતી પણ તેમના અનુયાયીઓએ પોતાના હાથમાં રાજસજ્જા આનતા જ તનનાર ઉગામી હતી હઝરત મહમદે પણ સમજાવ્યું વડે ધર્મોપદેશ કરનાથી શરૂઆત કરી હતી, પણ પછી જુલમને ત્વરિતમાં ત્વરિત પ્રચાર કાર્યના સાધન તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો જતા યુદ્ધથી ધારેતું કામ સફળ થતું નથી યુદ્ધ કદી પ્રુખ્યમય હોઈ શકે કે કેમ એ સવાલ તો જુદો છે યાત્રિક ગાંધી જેમ જેમ ગંધતી જન છે તેમ તેમ શસ્ત્રાત્મક અયોદ્યાપ્રતિ સાધન બનતા જતા છે, ન તાકેના નિગાન પર ધા કરનારો અધિમાધિક અસમર્થ બનતા જતા છે પરાણે, બગાડમરીથી, શસ્ત્રાત્મક ઉપયોગ વડે, ઝાઈનો મન ખરેખર મનનાની શમતો નથી એ સાત તો છેજ પણ તે ઉપરાંત યુદ્ધમાં આખી ભીંચીને ફોગોગિયો ધા કરવામાં આવે છે તેથી, જેમને પડેના મગ લગાઈ જોડે દરો વેચારો નહોતી તેઓ ધાવન થાય છે, અને તેઓ મના મરનારના વિરોધી દગમાં ભળે છે શસ્ત્રયુદ્ધ એ રાજનીતિનું એક સાધન નથી તે અમાનતો એક વ્યાધિ છે

એટલે અનન્ય વિચાર કરનાર કશા મા ભોંભે ચોંતાનો ધાર્યો તેવું પાગ પાના માટે એક માન પે । મરનારો પ્રવચન આપ્યો છે, અને તેને આજ

એક સમય 'સૈન્ય' તૈયાર કર્યું છે. ઇંગ્લેન્ડના લોકોનાં સ્થાપેલી 'સોસાયટી ઓફ જસ્ટિસ' આ પ્રકારનો એક મોટો પ્રયાસ હતો. એ સંઘમાં અમુક સુનદા માણસોને જ ધાખત કરવામાં આવતા. તેમની કુદિનો વિકાસ તો સાધવામાં આવતો જ, પણ તે ઉપરાંત તેમને મનોનિયંત્રણ તાલીમ પણ આપવામાં આવી. નિયમપાલન અને ઉપરીઓની આજ્ઞાનું પાલન એ બે બાબતોમાં એ સંઘની વ્યવસ્થા લક્ષ્મી જેવે કરવામાં આવેલી. ધરખાર, બૈરી બાળક, મિનકન કે હોલો એ કશાનું સુખ સંઘના માણસોને ન મળતું. માણસોને આવી રીતે તાલીમ આપીને તૈયાર કર્યા પછી, તેમને સવના સેના પતિના આદેશ અનુસાર દુનિયામાં મોકલી દેવામાં આવતા. ખ્રિસ્તી ધર્મ સુધારાના પહેલા સપ્તાહમાં રોમન કેથેલિક સર્વે જે સખ્યાનાં ગુમા પુ હતા તે ફરી મેળવવું — એટલે કે કેથેલિક સમુદાય છોડી ગયેના માણસોને તેમાં પાલ લાવવા — એ કામ તેમને કરવાનું હતું.

તે પછી નવા નિઃશસ્ત્ર બળનો એક બીજો મોટો પ્રયોગ થયો. તેમાં ધર્મની પુનઃસ્થાપના માટે સંઘ રચવામાં નહોતો આવ્યો. પણ કેટલાક પ્રશ્નો નિવેડે જે હિંસાના પ્રયોગથી લાગી શકતો નહોતો તે નિઃશસ્ત્ર બળના પ્રયોગથી લાવી શકાયો. ગાંધી માણસોનું ગાંડપણ મળડવા માટે નવી માનસિક પ્રક્રિયા વપરાવા લાગી. એ અહિંસાનો નાનકડો છતાં ચોક્કસ ને અણધાર્યો નિજ્ય હતો. આ નવી પદ્ધતિથી ગાંધી માણસોનું ગાંડપણ મળવા લાગ્યું. એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં અગાઉના કરતાં આજ માણસો ગાંધી થતા લાગ્યા. એ માણસોને મારપીટ કરવાની જે જૂની, લૂનલરેવી, રૂઢ પદ્ધતિ હતી તેનાથી આવું પરિણામ કદી આવ્યું ન હતું. તે પછી, પછાત પ્રજાઓ જેને સર્પક સાધવામાં, જમણી જાનવરોને કેળવવામાં, અને ગુનેગારોને કેળવી પાછા સમાજમાં ભેળવી શકાય એવા સજ્જન બનાવવામાં પણ આ અહિંસક પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. આમ એ પ્રયોગનું ક્ષેત્ર અગાઉના કરતાં ઘણું વિસ્તાર્યું.

હિંસાને વશ ન થાય એના માણસો ને જાનવરોના અમુક સમૂહો જેને કામ લેવામાં આ નવી પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવાથી આના ઘણા આશ્ચર્યકારક પરિણામો આવ્યા. પશ્ચિમમાં પણ કવેકર લોકો જેવા ધર્મનિષ્ઠ માણસોએ અગાઉ કેટલાક વ્યક્તિગત પ્રસંગોમાં એવા પરિણામો આણી બતાવ્યા હતા.

પણ આ નના મળેના પરિણામો એ છૂટીઝાઈ શોધો હતી એ એટલી બધી છૂટીઝાઈ હતી કે ખુદ એ પદ્ધતિએ કામ કરનાર લોકોને પણ એવો ખ્યાન આપ્યો નહોતો કે એમની શોધ, કાર્યપદ્ધતિ અને સફળતાને યુદ્ધ અને શાંતિ, સામાન્ય સમાજવ્યવસ્થા, તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સમ્બંધોની સાથે કરેલા સમઘ છે, અથવા તો એને લગતા પ્રશ્નોમા આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરી શકાય એમ છે

દરમ્યાન યુદ્ધના શસ્ત્રાસ્ત્રો તો ઢગનામધ ખડકાયે જ જતા હતા આખરે તેની સહારશક્તિ એટલી હદે પહોંચી કે મનુષ્યને હાથે કોઈ પણ શસ્ત્રાસ્ત્રો વડે આટલો સહાર થઈ શકે એવી કલ્પના સુદ્ધા કોઈએ કરી નહોતી જેમ જેમ એ શસ્ત્રાસ્ત્રોની લીધણુતા ને વ્યર્થતા વધતી ગઈ, માણસો પોતાના મનમાંથી એના ગાડપણને કાઢવા અશક્ત બનતા ગયા, તેમ તેમ — મનુષ્યના વહેનારમાં ધણીનાર બને છે એમ — એ શસ્ત્રાસ્ત્રો સાધન મૂળે સાધ્ય બનતા ગયા અગાઉ, એ શસ્ત્રાસ્ત્રો વિજયને માટે જરૂરી હોઈ એના વિના ચાલી ન શકે, એમ કહી એનો બચાવ કરનારો આવતો હવે માણસો એમ કહેવા લાગ્યા કે એ એક લીધણુ દેવતા છે, એની પૂજા કરવી જ જોઈએ, અને શસ્ત્રાસ્ત્રો નના નના બનાવે જવા ને તેના ખડકલા કરવા એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે

આમ એક તરફ સ્વતંત્ર માણસો ખુનરેજી કરનાર યન્ત્રોની શક્તિને વગરનિચારે તામે થયા ખીજી તરફ માનવસમૂહોની મૂખાઈ જોર કરના લાગી એ મૂખાઈ પેના સહારક યન્ત્રોના જોટવી જ આંધળી, ને તેના કમ્તાયે અધિક વિનાશક, હતી આમ બે ગાડપણુ બેગા થયા એનો સામનો કરનાર એક એવા પુરુષની જરૂર હતી જે સહારના રાક્ષસી શસ્ત્રોના રોધકો જોટવો જ હુદ્દિશાળી હોય, અને પ્રજાઓને એકબીજાની ક્તન કરવા હડસેરી મૂંઝારા આમુરી નેતાઓના જોટલી જ કાર્યશક્તિ ને ઝડપનાગો હોય

મોહનદાસ ગાંધી તે આ પુરુષ છે એમ દત્તિદાસકારો કલા વિના રહેવાના નથી, એ નિર્વિનાદ છે જે કાળે યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકા, અગાઉ કદી ન ખંચાયા હોય એની રીતે, એક ત્રિપક્ષી, અનિચારી ને આધગા મર્વામાં ખંચાઈ રહ્યા હતા, તે કાળે ભારતમાં આફ્રિકાને આ પુરુષની બેઠ કરી, કે જેથી તેઓ ત્યાં યુરોપની સામે પોતાનો પહેલો મહાપ્રયોગ કરે અથવા, એ પ્રયોગ યુરોપની સાથે રહીને કરવાનો હતો એમ કહેવું વધારે સાચુ ગણાવ

માટે તો એ એક જ માર્ગે જવું લાજમ છે, અને એ માર્ગ આજે ખુલ્યો છે એનું શ્રેય, ખીમ્મ કાઢના કરતા અધિક અશે, તે પુરુષને છે જેઓ આજે પોતાના જીવનના અને પોતે ડરેની માન-સ્મેરના શિખર પર ઊભેલા છે

હવે પત્રી આનનારા વરસો દુ ખ અને અધકારથી ભરેના નીવડાનો સભર છે, છતાં તે પ્રકાશ અને આનન્દથી ભરેના પણ હશે આ લેખનો લેખક આભાર સાથે કબૂલ કરે છે કે તેની આખો ચાળામેક વરસ પર લીઓ ટોચ-ટોચના હૃદયસ્પર્શી વચનોથી ઊડેલી તે પરથી તેણે અચકાતે અચકાતે ઐનિશ્ચ ગરીમાઈ અને યુદ્ધપ્રેરણના પ્રયોગો કર્યા, ને આખરે એને લીધે તેને કેદખાનાની કાડીનો પણ હીકગીક લામો અનુભવ લેવો પડ્યો ત્યાં પત્રીના તેના પ્રયત્નો વધારે અનિરત ને એકધારા ચાલ્યા હોત તો સારુ થાત એમ તેને લાગે છે ખરું છતાં, રશિયાના એ મહર્ષિનું સ્થાન આજે જેમણે લીધું છે તે ભારતના નરિનરને ચરણે આ શ્રદ્ધાજ્વલિ અર્પણની તક તેને મળી છે તેને સારુ તે ક્તમ છે

નગરી છે, અને જે નગરીના સ્વપ્ના અમે મેલી ગયા છીએ, તે જ નગરીમા અમારી આંધે તેઓ પાણુ વાસ કરે છે

૧૩. મુક્તિ અને સંસારસેવા

વિલિયમ ઍર્નેસ્ટ હોર્ડિંગ

આજે દરેક માણુમની આગળ એક કાલકો આવી પડેલા છે તે સ્વદેશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવા માગે અને સમાજના સર્વ સમન્ધો સાચવીને તેને લગતા કર્તવ્યો કરના માગે, તો પછી તે ઘણેઘણો વર્તી કે વિચારી શકતો નથી. પોતાની અતનતા પર આવો કાપ મુકતો જોઈ તે મૂઝાય છે ગાંધીજીએ આપણને જેમ બીજા ધણા રિષયમા રસ્તો બતાવ્યો છે તેમ આ કાલકોનો ઉકેલ કેમ લનાય તે પણ શીખવ્યું છે

આપણે આપણી ધાર્મિક, રાજકીય ને સામાજિક મસ્થાઓ વિરે રિચાર કરવા બેસીએ તો સૌથી પહેલું તો આપણને તેની ખાતીઓનુ ભાન થાય છે આપણા પશ્ચિમના સમાજમા સુશિક્ષિત માણુસને કોઈ પણ ખ્રિસ્તી સમ્રાપના મધમા રહેલું મુશ્કેલ લાગે છે, કેમકે કોઈ પણ સમ્રાપના સિદ્ધાંતો આજે છે તેના રૂપમા તે સ્વીકારી શકતો નથી તેને કોઈ પણ રાજકીય પક્ષના સભ્ય થવું અઘરુ લાગે છે, કેમકે એ સર્વ પક્ષો અનુદ્ધિ ને સ્વાર્થથી કુતુરિન થયેલા હોય છે ફિયસફીને અભ્યાસ માણુમને આ અધનોમાયી, તેમજ કુટુબ અને દેશની સાકડી મર્યાદઓમાયી, છૂટી જ્યાં પ્રેરે છે ફિનમ્ફે પક્ષપક્ષીમા ન પડવું જોઈએ, તેણે પક્ષો વચ્ચેની સામ્રારીથી અગમા રહેવું જોઈએ આત્મજ્ઞાન એ તરરથના ને અનામકિતને એક ઝમકું આગળ લઈ જાય છે પરમાત્મા સાથે અમેદનો સાક્ષાન્કાર થાય ત્યાં જોઈએ રનો લય વર્તનય છે, અને મનુષ્ય પરમા મા સાથે તાદાન્ય સાથે છે ૫૧ તેની સાથે તેવો મનુષ્ય અમારને માટે નકમો ને નિરર્થક જગુ થઈ પડે છે આની વિધિનિ પક્ષ વખતથી ચાલતી આવી છે

ત્કાર કરવા મથે છે જે લોકોની રાજનીતિ ને જેમનો સ્વાર્થ ગાંધીજીની નીતિ ને તેમના દેશબધુઓના સ્વાર્થથી સાવ ભિન્ન છે તેમની સાથે પણ તેઓ વાતચીત કરે શકે છે છતાં તેઓ એક પક્ષના નેતા છે એમ પણ કહી શકાય કે તેઓ પોતે જ એક પક્ષ છે તેઓ નની નની સમસ્યાઓ ચોક્કસ રૂપમાં રજૂ કરે છે, ચોક્કસ માગણીઓ કરે છે, અને એ યોજનાઓ ને માગણીઓ વિષે ‘હરિજન’ તથા ખીજા પત્રોમાં દલીલો પણ કરે છે તેઓ કોઈ પણ રીતે નકામા ને નિરર્થક નથી

દૂકામાં કહીએ તો, સન્યાસીની અનાસક્તિ મુત્સદ્દીની કાર્યશક્તિમાં કેની રીતે વધારો કરી શકે તે તેમણે બતાવ્યું છે માણસ સ્વદેશની સેવા કરે અને અનેક સંસ્થાઓનો સભ્ય રહે છતાં વધારેમાં વધારે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય કેની રીતે ભોગવી શકે, એ તેમણે દેખાડી આપ્યું છે પોતાને જે વસ્તુ કરની વધારેમાં વધારે ગમે છે ને જે કરતા પોતાને વધારેમાં વધારે આનંદ આવે છે તે તેઓ અતિદિન કરે છે એ બાબતમાં જોટલી સ્વતંત્રતા તેઓ ભોગવે છે તેની ભોગવતા મેં બીજા કોઈ પુરુષને જોયા નથી

એમને મન તો એ સાવ સાદીસુતરી વાત છે અને છતાં જગતમાં જે દુઃખ અને અધાધૂંધી ચાલે છે તેમાંના મોટા ભાગનું કારણ એ છે કે માણસોના મનમાં આ એક જ વસ્તુ વિષે સ્પષ્ટ ખ્યાન નથી હોતો અમારા અમેરિકામાં જ એના અનેક માણસો છે જેઓ મુક્તિ મેળવવાને સારુ સસાર અને કર્તવ્યોમાંથી નાસી છૂટવા માગે છે, તેમણે જે કૌટુંબિક બંધનો ને જવાબ દારીઓ અગાઉ સ્વીકાર્યા છે તેને ફગાવી દેવા માગે છે, રાજકોજની ધર્માચકડીમાંથી નીકળી જવા ઇચ્છે છે, ધર્મના સત્ત્વ કે જમાતનો લાગ કરવા મથે છે, અને છેવટે સસારને જ તજી દેવા માગે છે

લોકશાસનવાળું રાજ્યતંત્ર ધર્મધોકાર ચાલવાને બદલે સાન દગ્ગમગ્ગ આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે જે લોકો તેનું નાન સારામાં સારુ ચલાવી શકે એના, તેનો મોજો વહી શકે એના, હોય છે તેઓ વિચાર અને ચિન્તનમાં પડી જાય છે, અને પછી જ્યાં-ત્યાંથી ઉદ્ધાવવાને બદલે તે ફગાવી દે છે, અને તેથી તેમની સેના લોકશાસનને મળી શકતી નથી અપૂર્ણ ને અધૂરી વસ્તુઓમાં પણ જે ભચ્ચતા રહેતી છે તેની ખૂબી આપણે હજી ઓળખતી બાબ છે

અને જે માણસ કુદુમ, ગામ, દેશ આદિની નાની મર્યાદાઓ છોડી દઈને મુક્તિ મેળવના ઈચ્છે છે તેને સસારનો જ સાગ કરના વારો આવે છે, કેમકે સસાર આના નાના નાના સમન્વેષ પર જ રચાયેલો છે

ગાંધીજી આપણને શીખવે છે કે પોતાના સમાજમાં રહીને મેળવેલી મહત્તા સિવાય બીજી કોઈ મહત્તા નથી, પોતાના માત્ર કે દેશમાં રહીને તેની સેવા કરતા કરતા કેળવેલુ વિશ્વમન્દુત્વ એ જ સાચુ વિશ્વમન્દુત્વ છે, સસારથી સરસા રહીને મેળવેલી મુક્તિ તે જ સાચી મુક્તિ છે

૧૪. ગાંધીજીનો મહિમા

જોન હેન્સ હોમ્સ

આજથી વીસેક વરસ પહેલાં મેં અમેરિકાની પ્રજા આગળ કહેતું કે “ગાંધીજી એ જગતના સર્વોત્તમ પુરુષ છે” મારા દેશભાઈઓને તે વેળા ગાંધીજીને વિશે ખબર નહોતી તેમનું નામ પશ્ચિમના દેશોમાં યાત્રુ જાણીતું નહોતું થયું. પણ સારપંછી તેમનું નામ બીજા કોઈ પણ જીવતા માણસના જેટલું જ પ્રસિદ્ધ થયું છે અને અમેરિકાનો હવે જાણો છે કે મેં તેમને ‘સર્વોત્તમ’ કહેવા એ વર્ણન સાચું હતું

ગાંધીજીને આ યુગમાં અમૂલ્ય મળેલું છે તે સામાન્યપણે પ્રતિભા કે કીર્તિમાં ગણાય એની કોઈ વસ્તુને લીધે નથી તેઓ કોઈ સૈન્યના મેનાપતિ નથી કે મુનક જીતતા નથી તેઓ જીએ હોદ્દે બેસી અનેક પ્રજાઓ પર અમન અનામતાર મુત્સદ્દી કે રાજપુરુષ નથી તેઓ ફિરમૂદ કે સાદાર નથી તેમણે મોળ પુત્રકે કે કાન્યો લાખ્યા નથી જેને લીધે માણસ, કઈ નદી તો અનાધી જોતા, પ્રભાસશાળી લોકનેતા જેવો લાગે તેના ઝમઝદાર ને પ્રનાધી બામિલના લક્ષણો પણ તેમનામાં નથી તેમની પ્રતિભા તો આત્માના દોરમાં ઝળકે છે એ ક્ષેત્રમાં જ ઝળકે એ એમને ગમે પણ ખરું એમના આ મનને જ એમને આપૂર્ણ ને અદ્વિતીય પ્રભાસ અને નેતૃત્વ અપાયા છે એ આ મનને વીધે તેઓ જે કામો કરી શક્યા છે, તે કરવાનું જગતના દનિદાસમાં આગળીને મેઠે ગાંધી શકાય એવો મોળમાં મોળ પુરુષોને બાદ કરતા બીજાઓનું તે મનુ જ નથી, બીજાઓ તો એની વાતી શા પગ બગી શકે એમ નથી હોતું

હિંદુસ્તાનને બ્યારે આખરે આઝાદી મળશે ત્યારે તેનો યશ ખીળ કોઈ પણ હિંદીના કરતાં વધારે ગાંધીજીને અપાશે. ગાંધીજીએ એમના દેશમન્દુઓના સ્વદેશી સંસ્કાર ફરી જાગૃત કર્યા, તેમનામાં આત્મગૌરવ અને સ્વમાનની જ્વલિત સનેજ કરી, તેમનાં હૃદય અને મનને આત્મસંયમની કેળવણી આપી. અને એમ કરીને એ દેશમન્દુઓને જેમ સ્વરાજ લેવાને સમર્થ બનાવ્યા તેમ તે ભોગવવાને લાયક પણ બનાવ્યા; અને તેમને રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથે આત્માની વિમુક્તિ પણ અપાવી — આવું ભગીરથ કામ કપાનિ યશ પણ તેમને અપાશે ને તે માટે તેમનાં સ્તુતિગાન ગવાશે. આ ઉપરાંત તેમણે અસ્પૃશ્ય વર્ગના લોકોને દુઃખ અને દાસ્યમાંથી છોડ્યા છે, જગતના ઇતિહાસમાં થઈ ગયેલા માનવમુક્તિના મદાનમાં મદાન કાર્ય તરીકે તેમનું આ કામ ચિરમરણીય થઈ જશે. છેવટે આવે છે ગાંધીજીનું સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્ય. તેમણે ‘અહિંસક પ્રતિકાર’નો સિદ્ધાંત લઈ તેને જાનમાં સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય અને શાંતિની સ્થાપનાનું સાધન બનાવ્યો છે. જે વસ્તુને ખીળઓએ વ્યક્તિઓએ પાળવાના સિદ્ધાંત તરીકે ઉપદેશી હતી તેને ગાંધીજીએ વિશ્વોદ્ધારના સામાજિક કાર્યક્રમનું રૂપ આપી દીધું છે.

કઠોર પણ યર્ધ શકે છે તેમનું સકલપનજ અદ્વિત્ય છે તેમની હિંમત પાસ જોની અડગ છે મન વચન કર્મની તેમની એકરૂપતા નરી આખે બેઠક શકાય એટલી પારદર્શક છે તેમની સત્યની ઉપાસના અવિચળ છે તેમને કશું ખોવાનું છે નહીં, એટલે તેમની સ્થિતિ એની છે કે તેના પર હુમલો કરીને તેને ઉથલાવી શકાતી નથી તેમણે સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો હોઈ તેઓ બીજાઓને ગમે તેટલો ત્યાગ કરવાનું કહી શકે છે પૈસાદકાનો વિચાર, દુન્યવી ચિંતા ને લોનુપના તેમના જીવનમાથી ક્યારના અનોખ ધર્મગ્યા છે સત્ય અને પ્રેમરૂપે પિરાજતા પરમાત્માએ તેમના જીવન પર સપૂર્ણ સ્વામિત્વ જમાવ્યું છે ગાંધીજી કહે છે ‘ ઈશ્વરની અને તેથી જગતની સેના એ મારો ધર્મ છે અને સેના એટલે શુદ્ધ પ્રેમ ’

૧૫. દક્ષિણ આફ્રિકાની એક શ્રદ્ધાંજલિ

આલફ્રેડ હર્નલ્ડ

ગાંધીજીની ભાવના અને તેમના આદર્શોને જે સ્તુતિરૂપી પુષ્પોપહાર આપ્યા જગતમાથી ચડી રહ્યો છે તેમા ઓઝમા ઓછું એક પુષ્પ દક્ષિણ આફ્રિકાના એક ગોરાએ પાઠવેલું હોય એ ઉચિત છે

કેમકે દક્ષિણ આફ્રિકામા જ, છેક ૧૮૯૩ મા, ગાંધીજી હિન્દી કામના નેતા બન્યા હતા હું જોહાનીસબર્ગમા દરરોજ મારી વિદ્યાપીઠમા જતા જે કિલ્લાને ઘસાર્ધને ગઈ છું તે જ કિલ્લામા પાછળથી તેમને ને તેમના અનુયાયીઓને સખત કેદની સજા આપી કેદમા રાખવામા આવેના ટ્રાન્સવાનને સ્વરાજ મળના પડી જનરલ સ્મટ્સ વસાહત ખાતાના મંત્રી થયેના તેમની સાથે જ ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામા વસના હિન્દીઓના ભાવિ વિશે વાગાધાટો ચલાવેની દક્ષિણ આફ્રિકામા રગદેવથી ભરેના જે કાયદાઓ થયા હતા તેની સામેની લડતમા તેમણે પોતાની કામની આગેવાની લીધી હતી અને એ લ તમા જ તેમના ‘ સત્યાગ્રહ ’ શરૂકો પહેલવહેલો પ્રયોગ કરેલો દક્ષિણ આફ્રિકામા ઘણા હિન્દીઓના ધરમા, તથા હિન્દી કામની માતિજીના સંઘના મંદિરોમા, મદદતાઓની ખમિ માનમર્યું ગ્યાન બોમવે છે દક્ષિણ આફ્રિકામા હજુ ગોરા તેમજ હિન્દી એવા ધણા અધુરુ ન હોય

ગાંધીજીને પણ રહીને લગ્ન ચનાવેલી ને ઝંઘો વેરેના તેમના એક પુત્ર દમિયુ આફ્રિકામાં જ ગઈ ગયા છે, ને પિતાએ શરૂ કરેલું 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' સાપ્તાહિક ચનાવે છે એ પત્ર જે દિનિમ્મ આશ્રમમાંથી પ્રગટ થાય છે તે આશ્રમ પણ ગાંધીજીએ ગથાપેનો પોતાની પ્રગતિની પ્રગતિ સાધરાનું જે અપ્નું તેમના મનમાં રમી રહ્યું હતું તેને સિદ્ધ કરના સારુ જ તેમણે એ આશ્રમની સ્થાપના કરેલી ગાંધીજી પોતાની જન્મભૂમિની ને પોતાના દેશમન્દુઓની મેનામાં પોતાની આધ્યાત્મિક ને રાજનીય નેતૃત્વની શક્તિ અર્પણ કરના સ્વદેશ ગયા તે પહેલા તેમણે દમિયુ આફ્રિકાના દનિદાસમાં અપિરમન્દીય સ્થાન મેળવી લીધું હતું

ગાંધીજીના એક ગોગ મિત્ર ને અદાયક વેરઃ જ્ઞેમેફ ડેક, જે જ્ઞેદા નીમમર્ગમાં મેપગિગ સપ્રાપના પાઠગી હના, તેમણે ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર વખ્યું છે, તેમાં ગાંધીજીના દિગ્ગ્વિજય આફ્રિકાના નિમોનું જ્ઞતાન્ત આપ્યું છે એ પુસ્તકનું નામ છે M. K. Gandhi An Indian Patriot in South Africa ('મોદનનામ ગાંધી દિગ્ગ્વિજય આફ્રિકાના એક દિન્દી દેગમકા') એ પુસ્તક મે વાચ્યું છે ગાંધીજીનો તેમના દેગભાઈઓ પગ આપ્તો બધો પ્રભાવ કેમ હનો, અને ધન્યા ગેગ પ્રતિપદીઓ ઉપગ પગ તેમણે આપી બધી ડાટી અમગ કેમ પાટી હતી, એનું સદમ્ય એ પુસ્તકમાંથી ઉકેલનો પ્રાન્ત મે કયો તો મને એમની નિગેલાગ્યે નીચેની વચ્ચુઓ જ્ઞાપાઈ

એમની સામે નિર્દયતા નિર્દય હુમલો તેમનો વિરોધ કરનાર તેમના જ દેશભાઈઓ તરફથી થયેલો તેઓ લોહીનુહાણ થઈને અમદાવાદ દશામા પાયા હતા ત્યારે પણ તેમણે પોલીસને પિનહણી કરેલી કે એ હુમલો કરનારને સજા કરાવવી નહીં તેમણે કહ્યું “એમણે તો માનેશુ કે તેઓ જે કરે છે તે ખરું જ કરે છે એમના પર કામ ચલાવવાની મારી જરાયે ઈચ્છા નથી” આ પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેઓ ખીજા પર જે પ્રભાવ ધનવે છે તેની એક ચાવી એ છે કે તેઓ પોતાની જાત પર અકુશ રાખી શકે છે

તે પછીની ખીજા વિશેષતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ સામે જે કાયદા થતા હતા તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે હિંદીઓને ગોરા સમાજથી અળગા કાઢી મૂકવા, તેમને અમૃત્યુ ને દુરિત ગણવા, તેમને પરદેશી ગણવા, દેશમાંથી હાકી ન કઢાય તો તેમની હાજરી માડ સાખી લેવી, પણ તેમના પર કડક પ્રતિબંધો મૂકવા, અને તેમને નાગરિક તરીકેના હકો ન મળે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો. આના કાયદાઓની સામે ધના માટે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને સિસકાર્યા ને સગણિત કર્યા તે વેળા, હિંદીઓને હક મળવા જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત કબૂલ રખાવાની માગણી કરીને જ સન્તોષ ન માન્યો. તેમને મન એથી વધારે મહત્વની વસ્તુ તો એ હતી કે પોતાના દેશભાઈઓના મનમાં સ્વમાનની ભાવના જાગૃત કરવી તેમણે જોયું કે એ લોકો હતારા ને નાસીપાસ થઈ ગયા હતા, ને પોતાની દનિત દશા મને મોટે સ્વીકારી લેના હતા. ગાંધીજીએ તેમનામાં મનુષ્યત્વનું ભાન જાગૃત કર્યું અને તેમને સમજાવ્યું કે ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરા આપણને ગરવા માનવી ગણીને આપણા સ્વમાન અને ગૌરવ સચરાય એવી રીતે વર્તે, એવી માગણી આપણે તો જ કરી શકીએ ને આપણે પોતે આપણા મનુષ્યત્વનું ગૌરવ સમજતા હોઈએ’ હિંદી કામના ભારિને વિષે ગાંધીજીએ જે સ્વપ્ન સેવેલું તેને દિરે તેમના ચક્રિયકાર રેનરડ ડોક કહે છે “દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી હિંદી ઓમ સમજે કે હિંદી માત્રના દિત અને આદર્શો એક જ છે, એ ઔદ્યમ્યથીથી કામ બધાયેરી રહે તે સુશિક્ષિત અને નીતિનિયમને અનુમરીને ચાલે, જે પ્રાચીન મરુત્તિની પોતે વારસ છે તે સસ્કૃતિને જ જે એવું આચરણ રાખે પોતાનું હિંદીપણ ખસૂચ જાળવે, જતા એની રીતે ખર્ચે કે દક્ષિણ આફ્રિકા છેવટે તેના હિંદી રિકાને માટે ચર્ચા લેવું થાય, અને જે હકો દરેક બિંદિશ પ્રજાજનને મળવા

તેઓ તે આ હિંદીઓને પણ આપે — આતુ રાખ ગાંધીજીના મનમાં રમી ગયું હતું ”

તેમનો ત્રીજો નિર્દેશ ગુણ એ કે નેતૃત્વની સાથે નમ્રતાનો સુયોગ ધ્રમ સાધવો એ ગાંધીજી જાણતા હતા. ધનિક હિંદીઓને તેમણે દેશસેવાનો દાખવ્યો એસાજો તેઓ જે ઝઠકમાતા તે છૂટે હાથે કામની સેવામાં વાપરી નાખતા. ગરીબોમાં તે ગરીબ બનીને ફરતા. અદ્દેશમાં તેમના પિતાએ દીનાનંદ બોગચું હતું તેમના કુટુંબે પ્રતિનિ, હામ્મદ, સત્તા ને સરકાર માણ્યા હતા. તેમણે પોતે નિનાયતમાં પારિશ્કરિત શિક્ષણ લઈ તેની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. સરકારી ગોરાઓને તેઓ સમાનભાવે મળી શકતા હતા. છતાં તેમણે કદી એની માગણી ન કરી કે તેમને બીજા હિંદીઓ કરતા ઝઠકે ઊંચા દરજ્જાના ગણી નિર્દેશ હક આપનામાં આવે. બીજા કોઈ પણ હિંદીના જેટલા જ હક પોતાને મળે એ એમણે ઝઠારે પસંદ કર્યું. તમામ હિંદીઓએ એજબાણ માટે હાથના આગમની છાપ આપની એવો કાયદો ન્યારે થયો. ત્યારે તેઓ અપનાદરે પોતાને માટે તેમાંથી મુક્તિ માગી શકતા હતા, છતાં તેમણે તો ચીન્ટ રાખીને સૌથી પહેલી આગમની છાપ આપી, અને બાકીના દેશભાઈઓને દાખવો એસાજો.

હોત તો, જોહાનીસમર્ગમા ૧૯૦૪ મા ફાળી નીકળેની મરફીએ લીધા તેના કરતા ધણા જ વધારે જીવોનો ભોગ લીધો હોત

જે પુરુષે રગભેદ અને કોમી સર્વના સન્નિગેશમા 'સત્યાગ્રહ'નું શબ્દ પહેલવહેલું વાપર્યું તેમનું ચારિત્ર ને તેમનો સ્વભાવ ઉપર વર્ણવ્યા તેના હતા તેમના શબ્દો વાપરીને કહીએ તો, જે કાયદો હિંદીઓના અંતરને ડખતો હતો તેને તામે યનાની તેમણે ના પાડેલી, છતાં, રાજ્યની કાયદાયાનક પ્રજા તરીકે, એ કાયદાના ભગ કે અનાદર માટે હૃદયવામા આવેલી સખ ભોગવી ચીકી હતી તેમની લડત માટે તે વખતે 'પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ' શબ્દ વપરાતો હતો તેને વિષે તેમણે કહેલું કે એથી એ આદર્શનું અધૂરું વર્ણન થાય છે " એ શબ્દમા મારા મનનો પૂરો અર્થ આની જતો નથી એ એક કાર્યપદનિર્ણય વર્ણન કરે છે ખરો, પણ એ પદ્ધતિ જે નિશાન સિદ્ધાન્તના માર્ગ એક અસરપ છે તે સિદ્ધાન્ત વિષે એ પરથી કશું મૂલ્યન થતું નથી ખરી ખૂબી તો ખૂરાની સામે લડતુ કરનામા, અનુગ્રહ કેડે ગુણ કરનામા, રહેલી છે એ જ મારું ધ્યેય છે " આ પ્રકારની એમના મનની ભાવના હતી એટલે એમણે કહેનું કે શત્રુ પ્રત્યે પ્રેમ — અવેર રાખવાનો, અને આપણો દ્વેષ કરનાર ને આપણા પર હુલમ કરનારનું લડતુ કરનાનો, જે આદેશ ઈસુ ખ્રિસ્તે આપેનો છે, તે ભારતના ધર્મ અને તત્ત્વદર્શનમા રહેના ઉપદેશમા ઉપદેશ જાનની સાથે પૂરેપૂરો મેળ આવે એવો છે

'સત્યાગ્રહ'ના આ 'શબ્દ' વિષે મારા થોડાક વિચારો ઉપસદારરૂપે આપી દઉં ?

અને મદ્દપમગના અસાધારણ સવ્યની જરૂર રહે છે એ શસ્ત્રની અસર પડે છે તે આ રીતે જેમની સામે એનો પ્રયોગ થતો હોય તે માણસોના અતરાત્મા જાગૃત થાય છે, પોતાનો જ કક્ષો સાચો છે એવો જે આત્મ વિશ્વાસ તેમનામાં અગાઉ હોય છે તે ડગી જાય છે, તેમનું શરીરમગ અને શસ્ત્રમગ નકામું થઈ પડે છે, અને તેઓ સત્યાગ્રહીઓ પર જે નામ વર્તાવે છે તે તેમને દુ ખ દે છે તેને માટે તેમનું અતર તેમને ડબે છે, એટલે તેમનો નિશ્ચય ડગમગના લાગે છે

પણ જે વિરોધીઓને અતરાત્મા જેવી વસ્તુ જ નથી તેમની સામે આ શસ્ત્ર સચોટ નીડડે કે કેમ એ વિષે મને શકા છે ખરી ગાંધીજીએ જર્મનીના યહૂદીઓને પોતાના બચાવ માટે નિશ્ચય પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કરનાની સલાહ આપી હતી યહૂદીઓ જો એવો પ્રયોગ કરે તો એ પરથી માત્ર એટલું જ દેખાઈ આવે કે નાઝી સોલજરો ને તેમના નેતાઓને અતરાત્મા જ નથી પછી આના નૈતિક દગાણની અસર પડે શાની ઉપર ?

વળી, સત્યાગ્રહ એ નૈતિક શસ્ત્ર છે, એટલે તેને માટે માણસોમાં નિસ્વાર્થતા ને એકનિષ્ઠા જોઈએ એની સ્થિતિ હોય તો જ માણસના સ્વભાવમાં રહેલા સહજ લડાઈખોરી, ક્રોધ અને રોષનું પરિવર્તન ધીરજ, ક્ષમા અને પ્રેમમાં થઈ શકે સત્યાગ્રહ એ એવો માર્ગ નથી જેનું અનુશીલન તેના મૂળમાં રહેલા નિશાળ સિદ્ધાન્તના પાલન વિના કરી શકાય શત્રુ પ્રત્યે પણ પ્રેમ રાખવો, અને બૂરાઈનો બદલો લનાઈથી વાગવો એ સિદ્ધાન્તનું અનુશીલન કર્યા વિના સત્યાગ્રહનો અમલ અશક્ય છે

મનુષ્યોના એક આખા સમુદાયને જો આટલી ઊંચાઈએ પહોંચાડવો હોય તો તેને માટે નેતા પણ અસાધારણ જોઈએ ઈર્ષ પણ સામુદાયિક કાર્યને માટે જેવો નેતા જોઈએ છે તેના કરતા પણ આ નેતા વિશેષ ગુણ અને યોગ્યતાવાળો જોઈએ નહીં એ નેતા આનંદક ધૈર્ય, મનોમગ અને હિંમતની છત્રતીજગતી મૂર્તિ હોવો જોઈએ એ ગુણોને આચરણ તેમજ ઉપદેશ બંને વડે પોતાના અનુયાયીઓમાં ઉતારવાની તેની શક્તિ જોઈએ તેને માટે તેને ડગા લારે પ્રચાગ્ની તતખીર કે સોનજરોના દંડ ને સગીનોની મદદની જરૂર ન હોવી જોઈએ એના નેતાઓ વિરલ હોય છે ગાંધીજી

જેવા પુરુષો એક પેઢીમાં એકાદ પણ પાકતા નથી

દક્ષિણ આફ્રિકા એ 'ગોરાઓનો દેશ' અને અને રહે તે માટે એ દેશના મૂળ વતનીઓને હિન્દીના કરતા પણ નપાનટ સ્થિતિમાં રાખવામાં આવતા, તે હજુ પણ આવે છે એ મૂળ વતનીઓ રખેને હિન્દીઓનું અનુકરણ કરીને સત્યાગ્રહ કરે, એની ફક્ત દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને હતી તેથી તેઓ તે વેળા ગાંધીજીની પીકા કરતા એ મને યાદ છે ગાંધીજી એમની રીતે જ્યાંમ દેતા કે રમખાણ હિંસા અને ખુનામરફીના કરતા તો નૈતિક હથિયાર સારુ જ ગણાય, લડત ચલાવનારાઓ નૈતિક હથિયાર વાપરે છે એ જ બતાવે છે કે તેમની લડત સાચી છે આફ્રિકાના અસહી વતનીઓની માગણીઓ જો વાજબી હોય, અને તેઓ સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કરવા જોટના મરકારી હોય, તો એટલા પરથી જ તેઓ મત આપનારા હકને વાચક ગણાય તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકાના અનેક કેમોનાળા તત્ત્વમાં તેમનું સ્થાન નક્કી થવામાં બોલવાનો હક પ્રાપ્ત કરવાને તેઓ લાયક છે એમ પણ ગણાય

એ વાતને તો ત્રીસ વરસ થઈ ગયા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વમના હિંદીઓ ગાંધીજીની આગેવાનીને હજુ યાદ કરે છે, પણ ગાંધીજી હિંદુસ્તાન ગયા પંડી આ હિંદીઓએ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર એક પણ પ્રસંગે વાપર્યું નથી દેશના મૂળ વતનીઓનો વિકાસ સર્વ પ્રકારના વિદ્યો નજા છતાં ધણો થયો છે ખરો પણ સત્યાગ્રહ જેવું શસ્ત્ર, જેના પ્રયોગ કરનારમાં અસાધારણ મુશ્કેલી હોવા જોઈએ, તે શસ્ત્ર વાપરવાને તેઓ ક્યારે વાચક થઈ રહેશે એની આગાહી વિશ્વાસપૂર્વક કોઈ કરી શકે એમ નથી તેઓ શસ્ત્રહીન છે, માહોમાહે લડે છે, ને અમદાવાદ છે, એટલે એમની આખરી આશા તો આ શસ્ત્ર ઉપર જ છે છતાં એ લોકોમાં કોઈ ગાંધી નીપજો એવો સમય હજુ નથી આવ્યો એ સમય કદાચ કદી પણ ન આવે પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ, જેમની સખ્યા દેશની કુલ વસ્તીમાં ધણી ઓછી છે, તેઓ પોતાની રાજકી, સામાજિક અને આર્થિક મતા તે શિરજેરી સત્યાગ્રહ ટકાવી રાખવાના જે સનન પ્રવૃત્તિ કરી ગયા છે, તેને લીધે મલમ છે કે ઈતર સર્વ વર્ગો બેગા મળીને ગોરાઓની આમે થાય એમ બને તો, અમમ છે કે હિંદી કોમ — તેની પામે ગાંધીજીનું દર્શન હોઈ — ગોમ સિવાયની મર્મ પ્રવૃત્તિઓના મધુકા મન્યાગ્રહની આગેવાની લેન ર આફ્રિકાને ને નાના દેશમાંથી જ નિપજાવે

૧૬. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી

જાન. એચ. હોફમાયર

અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પાદરી જે નેન મોટ ચોડા વખત પર મદ્રાસની પામે આવેના તામરમમા ભરાયેલી ખ્રિસ્તીઓની મહાસભામાં હાજરી આપવાને હિંદુસ્તાન ગયા હતા હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેઓ સેનાગ્રામ જઈને મહાત્મા ગાંધીને મળ્યા હતા એમણે મહાત્માજીને એક સવાન આપીને ‘આપના જીવન પર જેની વધારેમાં વધારે અસર થઈ હોય તે જોશે જીવનના યત્નમાં વધારેમાં વધારે ફાળો આપ્યો હોય એવા કયા કયા અનુભવો આપને થયા છે ?’ મહાત્માજીનો જવાબ અહીં આપવા જેવો છે

“એના અનુભવો તો વધુ છે પણ તમે મને સવાન પૂછના છતાં, ત્યાં જેનાથી માગ જીવનનો પ્રસાદ બદલાયેનો એવો એક અનુભવ મને ખાત્ર થઈ આવ્યો. હું દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યો તે પછી સાત દિવસે મને એ અનુભવ થયેનો. હું કેન્યા કમાણી કરાના સ્વાર્થી વિચારથી જ ત્યાં ગયેનો. હું તે રેળા તાળે વિનાયનથી આવેનો, ચોવીસ વરસનો જીવાન હતો, ને મારે મે પૈસા કમાના હતા જે અસીને મને ત્યાં બોનાઓ હતો તેમણે એકએક મને ડરમનથી ડિગરિયા જવાનું કહ્યું એ મુઆફરી નટેની નટેલી આ સંગઠિન સુધી રેનવેમાં, ને સાથી જોડાનીસમર્ગ સુધી ટપ્પામાં, જવાનું હતું રેનગાડીમાં મારી પામે પેના વર્ગની ટિકિટ હતી, પણ રાતે ગાડીમાં મૂના મારે જે ખાત્ર ટિકિટ જોઈએ તે નટેલી એરિડ્જર્ગમાં પધારીઓ આપવામાં આવી ત્યારે ગોંડ મારી પાસે આવી મને ગાડીમાંથી હાંમેની કાઢ્યો, ને મને માનના ડગામાં જવાનું કહ્યું. હું તે ડગામાં ન ગયો, ને ગાડી મને રોડાન પર ટાંકે કકડતો મૂકીને આવી ગઈ તે પછી જે અનુભવ મને થયો તેણે મારું જીવન પનગી નાખ્યું મને ખીક પેરી ગઈ કે મારું મને મારી નાખશે તો ? હું અધાગી વેદગિંગ રમમાં પેરો રમમાં એક ગોરો હતો મને તેની ખીક લાગી મેં માગ મનને પૂછ્યું ‘મારું કર્તવ્ય શું ? મારે હિંદુસ્તાન પાછા જવું ? કે ઈશ્વરને મારો સદાયક ગળીને આગળ વધવું ને જે દુખ વેના નિમિત્તના દોષ તે વેગી લેના ?’ મેં ત્યાં જ રહીને હું બે વેગાનો નિમિત્ત કર્યો મારી સક્રિય અર્થિયા તે દિવસથી શરૂ થઈ.”

આ અનુભવ યાદ કરતા દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપ્સ ગોરાને આનંદ થાય એમ નથી જતા, ગાંધીજીની જીવનકથામાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તે આ પ્રસંગ પરથી બહુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તનો જન્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ થયો. અહિંસક પ્રતિકારનું શસ્ત્ર ત્યાં જ ધણીયું. ઇતિહાસની ધુનાઓમાં ધણીયાર ન્યાય રહેલો હોય છે હિંદુસ્તાને, ભને જાણીબૂજીને નહીં જતાં, દક્ષિણ આફ્રિકાને એક માણુમાં કંઈક કાયડો હિંદુવાનો આપ્યો હતો. બદલામાં આફ્રિકાએ, ભને જાણીબૂજીને નહીં જતાં, હિંદુસ્તાનને સવિનય ભગની ડાપના બેઠું ધરી.

હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકા આવેના તેજુ કારણ એ હતું કે તેઓ આવે એથી ત્યાં વસેના ગોરા લોકોનો સ્વાર્થ સંધાતો હતો. ગિરમિગિયા મજૂરો વિના નાતાનનો દરિયાકાંઠો મદેશ સારી રીતે ખીનવલો અત્યુચ્છ લાગતો હતો એટલે હિંદીઓ આવ્યા — અને તેમની મહેનતથી નાતાલે આબાદી મેળવી તેમનાં બધાં ત્યાં જ રહી ગયા. તેમની મહેનતથી દેશની આબાદી વધે એ ગોરાઓને લાવતી વાત હતી પછી તો ખીન હિંદીઓ — સ્વતંત્ર તેમજ ગિરમિગિયા બંને — પણ આવવા લાગ્યા. હિંદીઓની રહેણી સાદી ને ઓછી ખર્ચાળ એટલે જે ધંધા અગાઉ એકલા ગોરાઓના હાથમાં હતા તેમાં હિંદીઓ દાખલ થયા, ને ગોરાઓને તેમાંથી નીકળી જવું પડે એવો ભય પે. થયો. આ વસ્તુ રંગરોપ જાગૃત કરવાને પૂરતી હતી. એટલે હિંદીઓ, લોર્ડ મિનનરના શબ્દમાં કહીએ તો, “ જે કામ તેમને આનંદ આપવાને નારાજ હતી તેને ત્યાં પરાણે ધૂસી જનાર પગલા ” ગણાવા લાગ્યા. આ રંગરોપ અને સંગત દર્શન તે રાતે જીવાન ગાંધીને એરિડ્જર્જના રહેશન પર થયું. તેના ઇશિમજીએ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો.

મહાત્માજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના જીવન અને કાર્યની કથા અહીં આપવાની જરૂર નથી. લગત લાખી ચાલી આજે જગતની એક અનિપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ થઈ પડ્યા છે તે જનરન મદસ એ વડતમાં ગાંધીજીના મુખ્ય પ્રતિપક્ષી હતા. એ જે પુણ્યમાં ધણી સમાન અરોડ હતા કેનાક વરસ પર હું એક મોટા સરકારી અમનદારની જોડે જોડાનીમર્મ શહેરની બહાર આવેલી હિંદી અને ‘ નેની ’ જોડાઓ માટેની ‘ રેફર્મરી ’ જોડા ગયો હતો. એ જગા એક કાગે જેવ તરીકે વપરાતી ત્યાં ત્રીસ વરસ પર ગાંધીજીને જે

કોટડીમાં રાખેના તે મારા સાથીએ મને બતાવી, ને તે પ્રસંગ યાદ કર્યો તે પોતે તે વેળા નાના મેજિસ્ટ્રેટ હતા, અને ગાંધીજીને ફિનસફીની કેટલીક ચોપડીઓ આપી આવેના એ એમના ઉપરી પ્રધાન જનરલ રમટ્સે બેટ મોકલેલી હતી સદ્દલાએ એ પુરગો વચ્ચે બધાયેલી પરસ્પર આદર અને મિત્રાચારીની ગાદ, ઉચ્ચ લગત આનન્દ ઝૂતા, ટકી રહી, અને આજે પણ જેવી ને તેવી કાયમ છે

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કયું કાર્ય સાધ્યું? નના હિંદીઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવતા નષ કરી દેવાનો જનરલ રમટ્સને જે મુખ્ય આશય હતો તો કૃણામૂલ થતો તો તેઓ ન રોકી શક્યા પણ પરદેશથી આવીને વસનાટ કરનારાઓને લગતા કાયદામાં અગાઉ હિંદીઓનો જે ખાસ નામનિર્દેશ કરનામાં આવેનો, એ કદાચ તેઓ હિંદી કોમને એ અપમાનમાથી ઉગારી શક્યા જે હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કાયમી વસવાટ કરી ચૂક્યા હતા તેમની ધણી નાની નાની હાડમારીઓ પણ તેઓ દૂર કરાવી શક્યા દક્ષિણ આફ્રિકા છોડતી વખતે તેમણે એની આશા અવશ્ય રાખેલી કે રમટ્સની ને પોતાની વચ્ચે થયેના ઝરાને પરિણામે એશિયાનાસીઓ સામેની ગોરાઓની સૂઝ સાન નીકળી જરો પણ એ વાતમાં તેમને નિરાશા મળવી નિમિષિની હતી દક્ષિણ આફ્રિકામાં આજે પણ એ સૂઝ ધણી તીવ્ર છે, અને તેના કેટલાક પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકાને શોભા આપે એના નથી

છતા ગાંધીજીની આગેવાની દક્ષિણ આફ્રિકામાં વમતી કોમ પર કાયમની અમર મૂકી ગઈ છે એ કોમમાં મોટે ભાગે હવે ગણ્યતા વળેગી હતો, છતા એ ઉચ્ચનીચના બેભાનને બુનાની ગાંધીજી આખી કોમ પામેથી કામ લઈ શક્યા તેમણે એ કોમને જે આત્મગૌરવની ભાવના શીખવી તે એ લોકોના મનમાથી હજુ બૂસાઈ નથી અપમાનભરેના કાયદાઓની આમે ગાંધીજીના નેત્ર નીચે પડીને એ કોમ જેટલી દરનાથી વડી હતી તેમની જ દરનાથી તે આજે પણ ગગબેદ અને આભરેલા મનનો સામનો કરાને તૈયાર છે પણ સૌથી અગત્યની દખીલ તો એ છે કે જે વરસોમાં ગાંધીજી કાયદાનો અનાદર કરતા હતા, કાયદા આગળની છાપ આપ્યા વિના એક પ્રાનની દફ એ ગળીને ખીખ પ્રાનમાં વળતા હતા, જેમાં વર્ષને પાંચ બાર નીખતા હતા, તે વરસોમાં તેઓ વસ્તુન ત્યાગ અને આત્મનિઃસદના પેતાના

સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડી રહ્યા હતા; તેને ઘૂંટીઘૂંટીને જીવનમાં ઉતારી રહ્યા હતા; અને રાષ્ટ્ર તરીકેની તેની શક્તિ ને સમોદતાનું પારખું લઈ રહ્યા હતા.

એટલે એમ કહી શકાય કે જે પુરુષ કેવળ ભારતવર્ષના મહાત્મા જ નહીં, પણ જગતના એક મહાનમાં મહાન આધ્યાત્મિક નેતા, બનવાના હતા તેમના ધડનરમાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે; જોકે એ ધડતર જે ખાસ સંજોગોમાં થયું તે સંજોગો યાદ કરતાં એ દેશના મોટા રાજ્યકર્તાઓ ભાગ્યે જ સંતોષ લઈ શકે એમ છે.

૧૭. ગાંધીજી અને અહિંસાનું ભાવિ

લોરેન્સ હોઉસમેન

મહાત્મા ગાંધી સફળ અહિંસાના મોટામાં મોટા જીવના પુરસ્કર્તા છે. સક્રિય અહિંસા એ જગતના રાજકારણમાં એક પ્રબળ શક્તિ બની શકે છે એમ તેમણે બતાવી આપ્યું છે. રાજ્યનંતના સંચાલન માટે બળજબરી ને જુલમ કરતાં અહિંસા અધિક સખળ અને કાર્યસાધક નીવડી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીને પૂરેપૂરી ફતેહ મળી હતી. હિંદુસ્તાનમાં ઘણી મોટી ફતેહ મળી છે; અને તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા જો છે તેના કરતાં મોટી હોત, અને એ લોકોએ જો એકધારી અહિંસા બળવી હોત, તો એમની અહિંસાના સાધનને પૂરો વિજય ક્યારેના મળ્યો હોત.

‘વહેવાર રાજકારણ’ ના ક્ષેત્રમાં અહિંસાની સક્તિનું આવું પ્રદર્શન અલગ્યોત છે; અને લવિવ્યમાં સ્વતંત્રતા મેળવવા મથતી સર્વ પ્રજાઓ ને કેમોને પંચ ઉત્તર છે.

સાધારણ માણસો સામાન્યપણે જે સાધનોથી કામ લે છે તેના કરતાં અહિંસા એ સાવ ટુટી જ જવનું સાધન છે; અને જે જુગજૂતી પ્રધાને વગ ચર્ધ માણસો અવરો રસ્તે ચળા છે ને તેમણે દિસાને અન્યાયનિવારણના સાધનરૂપે સ્વીકારી છે તેમાં ને અહિંસામાં જમીન આસમાનનો ફરક છે. એટલે તો વળી અહિંસાને મળેતો વિજય ધણો અધિક આશ્ચર્યકારક હોવાય. દિસાની ઉપાસનાની એ જૂની પ્રજાવિકા જગતમાં ચાલી આવી હતી, તે

છતાં ગાંધીજી આટલુ મોટુ, ને એકદરે આટલુ વફાદાર, અનુયાયીદળ ભેગુ કરી શક્યા, ને તેને મહાકષ્ટો વેશવાની તાલીમ આપી શક્યા એ પરથી, મારા મન અનુસાર, એમ સાબિત થાય છે કે તેઓ જે કંઈ શીખવે છે તે મનુષ્યમ્યભારની જગમાં રહેલુ એક મૂલભૂત સત્ય છે, અને સાધારણ સ્ત્રીપુરુષોની આગળ જ્યારે એ જાતનુ દર્શાંત ઊભુ કરવામા આવ્યુ હોય ત્યારે, તેમને એ સમજતુ અશક્ય નથી; તેમજ તેનો સ્વીકાર કરી મોટાં કામો પાર પાડવાના સાધન તરીકે તેનો પ્રયોગ કરવો એ તેમના ગજ બહારની વસ્તુ નથી.

આ બધા કારણસર હું માનુ છુ કે આજના જમાનામાં મહાત્મા ગાંધીનુ જીવન અતિશય કીમતી છે. તેમની સિતેમી જયતીને પ્રસંગે તેમને અભિનંદન આપતાં મને મનમાં એમ થાય છે કે તેઓ હજુ જુવાન હોત તો કેવુ સારુ થાત ! તો તેમનું નૈત્ય હજુ ઘણા ઘાંઘા કાળ લગી મેળવવાની સકારણુ આશા જગત રાખી શકત

૧૮. ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ અને ઇસુનો જીવનપથ

જોન હોયલેડ

૧૯૩૮ ના આખર ભાગમાં મદ્રાસમાં દુનિયાના તમામ ભાગમાથી — પણ ખાસ કરીને આફ્રિકા અને પૂર્વના દેસોમાથી — આવેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓની એક પરિષદ ભરાઈ હતી આધુનિક જગનના પ્રશ્નોનો ઇસુ ખ્રિસ્તના સંદેશની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો એ પરિષદનો આશય હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મના ધનિક અને હાકમાવાળા સમ્રાટોના કેટલાક પાદરીઓ, જેઓ આખા જગનમા વિખ્યાત થયેલા છે, તેઓ પણ તેમાં હતા. પરિષદ ભરાતા પહેલાં એક અપૂર્વ ઘટના બનવા પામી. આમાંના કેટલાક પ્રમિદ્ધ ખ્રિસ્તી નેતાઓ હિંદુ નેતા ગાંધીજીના દર્શન કરવા ને તેમને ચરણે બેસવા ખાસ ઘાંઘી મુમાફરી કરીને ગયા. ઇસુ ખ્રિસ્તનુ અનુકરણ વધારે સારી રીતે કેમ કરી શકાય એ વિષે ગાંધીજીની અવાદ લેવાનો તેમનો દરોહો હતો. ખ્રિસ્તીઓની આી ધર્મપરિષદે અગાઉ ધાંડીસા થઈ છે, પણ તેના નેતાઓએ આવું પગલું કદી ભર્યું નહોતુ. હવે ભર્યું છે એ પરથી બે વસ્તુ દેખાઈ આવે છે : એક તો એ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ,

મોટે ભાગે આધુનિક ઉદ્યોગવાદ અને આધુનિક સામ્રાજ્યવાદની જોડે માડવાન કરી હોવાને કારણે અણે માર્ગે ચડી ગયો છે, એવી ઊંડી પ્રતીતિ ધણા લોકોને થઈ છે બીજુ, ભારતવર્ષના આ મહર્ષિ ઈસુ ખ્રિસ્તનું માનસ આપણા કરતા ધણા વધારે પ્રમાણમાં સમજી શક્યા છે, ને ઈસુ ખ્રિસ્તને પગને આપણા કરતા વધારે આત્મી રહ્યા છે — એ વિચાર પણ ધણા લોકોના મનમાં બહુ ઊંડા બેસી રહ્યો છે

આ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ સાથેની વાતચીતમાં ગાંધીજીએ સૌથી પહેલે પ્રશ્ન પૈસાને લગતો છે. તેમણે કહ્યું

“ મને હમેશા એમ લાગ્યું છે કે જ્યારે કોઈ પણ ધાર્મિક સંસ્થાની પાસે જરૂર કરતા વધારે પૈસો થાય છે ત્યારે તે સંસ્થા ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા ગુમાવી મેંમે અને પૈસાને પૂજતી થઈ જાય એવું જોખમ રહે છે પૈસાના સદુપયોગ કે દુરુપયોગ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી આપણે એના પર આધાર રાખતા મની જણુ જોઈએ

“ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં મલામહની કૂચ સર કરી ત્યારે મારા ગજવામાં ગતી પાઈ નહોતી પણ મારા મનમાં એનો જરાય ઉચ્ચા નહોતો મારે ત્રણ હજાર માણસના કાફરાનો નજાવ કરવાનો હતો મેં મનમાં કહ્યું ‘ કશી ફિકર નથી લગવાનની મરજી હશે તો તે મેં પાર ઉતારશે ’ પછી તો હિંદુસ્તાનથી પૈસાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો મારે સામી ના કહાદરી પડી કેમકે પૈસા આવ્યા તેની સાથે મારી આપણ શરૂ થઈ પહેલા માણસો રોગીના દુકાને ખાડી સતો માનતા તેને બદલે હવે તેઓ ભાતભાતની વાતોમાં મામલા લાગ્યા ખરી વાત એ કે જે કોણે પૈસા વિશે સનામતી ને નિશ્ચિન્તના આવી તે કાણે જ આધ્યાત્મિક દેશનું નીમળી જવાનું ”

આ છે ત્રા કથનમાં ગાંધીજીનો આદર્શવાદ અને ૨૫૮૩૫માં દેખાઈ આવે છે તેઓ ફરીફરી આશ્વર્યપૂર્ણ કહેતા આવ્યા છે કે કોઈ પણ દિવસ ૫ ચનાનારા પાસે જાગે મૂંઝા જોડવી મની બેગી થઈ, કે જરૂર પડતા પૈસા મળી રહેવાની જોગવાઈ થઈ ગઈ, કે પછી એ દિવસનામાં પ્રભુ કે શરૂ

જોન હોયલેડ

રહેનાના જ નહીં જે લોકો અગાઉ સ્વેચ્છાએ સેના કરતા ને આપભોગ આપતા તેઓ લાચિયા બની જાય છે, ને હિલચાલમાંથી જે કંઈ હાથ લાગે તે મેળવી લેના તેમા દાખન થાય છે બીજી બાજુ, જે લોકો અગાઉ એમાંથી મદદ મેળવતા ને પોતાની ઉન્નતિ સાધતા તેઓ કુમાન ને મક્તિયુ ખાનાર બની જાય છે પત્રી એ હિલચાલ ને તેના નાણા દુઝણી ગાય બની જાય છે, અને બીજાના કરતા પોતે એનું દૂધ વધારે ચતુરાઈથી ને વધારે પ્રમાણમા કેમ દોહી શકે એ તરફ જ દરેક જણની નજર રહે છે આમ પૈસા ઉચાપત થવા લાગે છે ને અનનતિ શરૂ થાય છે દરેક પ્રકારના દલ અને અચલને ઉત્તેજન મળે છે આ લેખકને અનેક દેશમા મરકી, દુકાન ને લગાર પછી થતી સકટનિવારણ કંડની વહુંચણીનો કંઈક અનુભવ છે તે પરથી તેની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ છે કે ગાંધીજીની વાત સાચી છે ખરેખરા આત્મમગ્નતા પાયા પર જીભી થયેલી ને જીવંતીજીવંતી કોઈ પણ હિલચાલ બને એટલે અશે પૈસા નિના ચનારી વેશે, ને એમ ચનારી લેનાથી તેના બાપમા અનતગણો વધારો જ થશે

આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ બીજો અને અતિ તાકીદનો જે પ્રશ્ન ચર્ચ્યો તે એ હતો કે 'લગાર' પ્રગળ્યોનું શું કરવું ? અહીં એટલું કહી લઉં કે આપણે અમેને ન્યારે આના પ્રશ્નો ચર્ચ્યાએ સારે આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે જગતની ઘણી પ્રગળ્યો આપણી ગણતરી પણ લગાર પ્રગળા જ કરે છે આપણે ૧૯૧૯ માં નવ નવા દેશો પર રાષ્ટ્રસત્તા સ્વીકારી ગળ્ય ચનાનાનો અધિકાર મેળવ્યો, એમ કરીને લૂનો માન પૂરેપૂરો બેગો કરી લીધો, અને સારપત્રી ધરાઈ ને શાન્ત થઈ બેઠી ગયા છીએ, એટલા પરથી આ બીજી પ્રગળ્યો એમ નથી માની લેતી કે જે પ્રગળ્યો હમણા હમણા જગતના દેશોની લૂ માટે પગપટ્ટી કરવા નીચળા છે એના કરતા આપણે કંઈ આજીવન કરીએ

આન્તરરાષ્ટ્રીય લૂટકાટ અને ગુંડાશાહીનો સામનો અહિંસા વડે કરી શકાય એમ છે, ને કરવો જોઈએ. તેમણે કહ્યું: “પશુખળ ગમે તેટલું સકારણ વાપરવામાં આવ્યું હોય તોપણ તે અન્તે તો આપણને હિંતલર અને મુસો-સિનીના પશુખળની પેઠે એવા જ ખાડામાં લઈ જઈને નાખવાનું. એ બેમાં કંઈક ઓછાવવાનો ફરક હશે એટલું જ. તમે ને હું જેઓ અહિંસા પર આસ્થા ધરાવીએ છીએ તેમણે અણીની ધડીએ એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ થોડી વાર પથ્થર પર પાણી જેવું લાગે તોપણ આખરે સોનેરી ટોળીવાળા લૂંટારાના દિવસ પર આપણે અસર પાડીશું, એવી આશા આપણે કદી છોડવી ન જોઈએ.”

***

તે પછી એમને પૂછવામાં આવ્યું કે “આપના જીવન પર જેની વધારેમાં વધારે અસર થઈ હોય, જેણે જીવનના ઘડતરમાં વધારેમાં વધારે ફાળો આપ્યો હોય, અને અન્યાયના નિવારણ માટે અહિંસાનો પ્રયોગ કરવામાં જીવન સમર્પણ કરવા આપને પ્રેર્યા હોય, એવા કયા અનુભવો આપને થયા છે?” ગાંધીજીએ મૅરિટ્ઝબર્ગના રેશન પરનો અનુભવ વર્ણવ્યો.* આ ઘટનામાં ગાંધીજીની બે સિદ્ધિઓ આપણે સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ. પહેલી સિદ્ધિ તે નિર્ભયતા. હિંદોના સામાન્ય માણસ ગોરાથી કેટલો ડરે છે—અથવા ખરું કહીએ તો ડરતો—તેના પશ્ચિમના દેશમાં, જ્યાં ધણુ મોટા ભાગની વસ્તી એકલા ગોરાઓની જ છે, ત્યાં રહેનારને લાગે જ ખ્યાલ આવે. ગાંધીજીએ એમના દેશભાઈઓને એક મોટામાં મોટો પાઠ એ શીખવ્યો કે ગોરાનો ડર છોડવો ને તેની સામે નીડરતાથી જિલા રહેવું. ગાંધીજીએ હિંદી-ઓને, અને ખાસ કરીને હિંદી ખેડૂતોને, શીખવ્યું છે કે ‘દરાર જિત્તા રહો. ડર્યા કે ગભરાયા વિના ગોરાઓની સામે છાતી કાઢીને જિલા રહો. અને તેના હુકમોથી આપણા દેશનું અકલ્યાણ યરો એમ લાગે તો જાણીજૂઠને એ હુકમોનો અનાદર કરો’ ભય એવી વસ્તુ છે. તેમ નિર્ભયતા પણ એવી છે. ગાંધીજીમાં જે નિર્ભયતા છે તેના એપ બીજાઓને લગાડવાની અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં છે. સરકારી અમલદારો ગ્રાહ્યે તે કરે છતાં અન્યાયી મહેસુલ ભરવાની ના પાડવાની હિંમત હિંદી ખેડૂતોમાં તેમણે પેદા કરી છે.

મેડિટરેનિયન સ્ટેશન પગની એ વગના પરથી ખીજ એક વસ્તુ દેખાઈ આવે છે માણસ જાતે દુખ વેળે ખીજઓના ઉદ્ધાર કરી શકે છે, એ અદાને ગાંધીજીએ જીવનભર આચર્યું આ ઉનારી છે ગાંડે તેમને દ્રેનમાથી ઉનારી પાળ્યા, અને ગાંડીનાં તેમના પર દુખવો કર્યો, એ પ્રસંગ દેખીતો કદાચ નહોતો લાગે પણ એ પ્રસંગમાં એક ચથરતા ને લાગણીના ઊંડાઈ દિમનભેગ, ખીજ લોકોને કાળે, અપમાન ને દુખ વેળા હતા એ પ્રસંગે જ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ ચિદાન્તનો જન્મ થયો, એટલું જ નહીં પણ તેની લડતનું ખીજ પણ રોપાયું ત્રીસેક વરસ પછી, અરાજક લેવાને માટે, અદી વાખ હિંદી સ્ત્રીપુરુષો જે હતા અને ઉત્સાહભેગ જેવો જાનના દના તેનું ખીજ, એક અર્થમાં, નાતાનના એ રેનવે સ્ટેશન પર એ ઊંડાઈએ જતાવેની દિમનમાં રહેલું હતું જગનમાં એવું કોઈ દુખ કે અપમાન નથી જે ચોખ્ખા લાવે ત્રીસેક વેળા હોય તો તેનો આ ગીતે ખીજઓના બના માટે ઉપયોગ ન થઈ ને કેમકે સત્યાગ્રહ એ સ્ટેશને માટે આઝાદી ને એકતા મેળવનાની, યા તો નાસકાશાદી ને ગમ્યદ પર જીવ મેળવનાની, યા બહી સામાજિક ને આર્થિક

ભાઈએને અહિસક રહીને કષ્ટ સહેવાની સલામતની દિવચાપમા દોષો છે, તેમા તેમણે એક વિશ્વવ્યાપી ને જુગજૂના સિદ્ધાંતને જ ફરી પ્રકાશમા આણ્યો છે, ને એ રીતે પોતાની પ્રતિભાનું દર્શન કરાવ્યું છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની મ્યાર્થપરાયણતા, વિનાસપ્રિયતા ને નફાખોરીએ એ સિદ્ધાંતને આપણી આખંધી અળગો કરી નાખ્યો હતો. પશ્ચિમમા મોટા યન્ત્રો અને કારખાનાંના યુગ શરૂ થયો ત્યારપછીના દોઢસો વરસમા કર્મઃ ક્રિસ્તી ધર્મે ઈશ્વરના બનિદાનને વિરોધિતેશ તો ધણો આપ્યો છે. પણ જગનમા એમોર સ્વાર્થો ફરીફાઈની શક્તિ ફેલાયેલી હોવાથી વધસ્તબનો — એટલે કે ઐનિષ્ઠક કષ્ટમહન અને બનિદાનનો — સિદ્ધાંત ગોલુ બની ગયો છે. લોકો માન જીવિથી એ રીતમારે છે, અથવા તો એ કેનગ વ્યક્તિના જ મોક્ષનું સાધન બની શકે એમ માને છે. આપણી પેઢીને મોટું કામ એ કરનાનું છે કે એ સિદ્ધાંતને માત્ર જીવિથી રીકારેનો મત ન રહેના હોતા તેને જીવત અને સાશ્વત જીવનધર્મ બનાવવો, ને તેની મદદથી અન્યાય, સત્ત્રયુદ્ધ અને હિંસાને નામૂદ કરવાના પ્રયાસો કરા.

તે મનુષ્યને વિષે સદ્ભાવ ધરાવે છે, તેને શોધવા મથે છે, તેને પાપગર્ભમાં પડતો બચાવી લે છે, ને તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. એનો એ પ્રેમ અને સદ્ભાવ દુઃખે પીડાતા મનુષ્યને કાળે સ્વેચ્છાએ કષ્ટ, જોખમ અને મૃત્યુ વહોરી લે છે; અને દુઃખી દુનિયા આખી ઉદ્ધાર પામે સારે જ તે વિરમે છે. લડાઈ, ગરીબાઈ, અને માનવન્નતિ પર પડનારાં બીજાં દુઃખોનું નિવારણ આપણે કરવું હોય તો આપણે આ ઈશ્વરને માર્ગે, એની ઈચ્છા અનુસાર, ચાલવું જોઈએ. એને આપણા જીવનરથનો સારથિ બનાવવો જોઈએ.

આન્તરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં અસારે આપણે માથે યુદ્ધનાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યાં છે. લડાઈ શરૂ થાય તો દ્રોષ અને હિંસા પણ ઉગ્ર રૂપમાં ફાટી નીકળવાનાં એ આક્રમકતાથી માનવન્નતિને અને માનવ સંસ્કૃતિને કેમ બચાવી શકાય એ પ્રશ્નની ચર્ચા પણ ગાંધીજીએ મદ્રાસથી આવેલા બીજા કેટલાક ખ્રિસ્તી નેતાઓ સાથે કરી હતી. પશ્ચિમને ઇસુ ખ્રિસ્તનો સંદેશો મળ્યે બે હજાર વરસ થવા આવ્યાં. છતાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એ સંદેશાને કદી અનુસરી શકી નથી, અને તેથી અસારે આપણી નજર આગળ જ તેના ભૂકા ઊડી રહ્યા છે. અસારે જે કંઈ બની રહ્યું છે, અને ભવિષ્યમાં બનવાનો ભય ઝૂંમી રહ્યો છે, તેને વિષે પશ્ચિમમાં સર્વત્ર બેચેની ફેલાઈ ગઈ છે. એટલે, ઇસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશનું જે મુખ્ય તત્ત્વ — સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા, પ્રતિકાર ન કરનારા, ને ઉદ્ધારક એવા કષ્ટસહનનો જે સિદ્ધાંત ઇસુના શિક્ષણના સારરૂપ છે — તેને ફરી સજીવન કરવાનો પ્રયાસ જે પુરુષે આદર્યો છે ને તેને પોતાનું જીવન સમર્પ્યું છે, અને જે પ્રાચીન વિશ્વવ્યવસ્થા ધણી રીતે ધસાઈ ગઈ હતી તેમાં ફરી પ્રાણનું સિંચન કર્યું છે, તે પુરુષની પાસે આ ખ્રિસ્તી નેતાઓ ગયા એ ઉચિત જ હતું. એ પુરુષના પ્રયત્ન વડે ઇસુના બલિદાનનો સિદ્ધાંત જગતમાં ફરી વાજતોગાજતો, એક ઇતર ધર્મના વાતાવરણમાં, સજીવન થવા પામ્યો છે.

અહિંસા વિષે પોતાને જે અડમ્બ અવિચળ શ્રદ્ધા છે તેનું પ્રતિપાદન પણ ગાંધીજીએ કરી બનાવ્યું. અન્યાયનું — ચીન આગે જે જનનો અન્યાય સહી રહ્યું છે તેનું પણ — નિવારણ શસ્ત્રયુદ્ધ વડે કરવામાં મુસદ્દેલી એ છે કે તેમાં ખૂરાઈ વડે ખૂરાઈને — શેતાનની મદદ વડે શેતાનને — કાઢવાનો

પ્રપન્ન થાય છે. કેટલાક લોકો માલુસોને બાળે છે, ગોળાએ ઉડાવે છે, તેમના અગ છેદે છે, તેમને ત્રાસ આપે છે, તેમને મારી હરાવવાને માટે એના જ ઉપાયોનો પ્રયોગ એમાં કરવામાં આવે છે. જે દ્રેષ ને નિરસ્કારમાથી પહેલ વહેલો હુમલો થયો હોય છે તેનો અત આવા ઉપાયોથી કદી આવતો નથી એથી તે જલ્દી એ મૂળ દ્રેષની આગ વધારે લાભૂકે છે. વેરથી ને ખૂરાઈથી વેર ને ખૂરાઈ શમતાં નથી આક્રમણની શક્તિને શમાવી મિત્રભાવ પેદા નાવવા માટે સ્વેચ્છાએ કષ્ટ વહોરી લેનાર જે પ્રેમ અને સદ્ભાવ છે તે જ અન્યાયનું નિવારણ કરવાનો સાચો ઉપાય છે.

એ વિવેચન દરમ્યાન ગાંધીજીએ કહ્યું “હું અહિંસાનો પાઠ મારી પત્ની પાસેથી શીખ્યો. હું એને હમેશા મારી ધમ્મ આગળ નમાવવા મથતો એ એક તરફથી મારી ધમ્મનો નિશ્ચયપૂર્વક દંડપણે સામનો કરતી, અને ખીજ બાજુએથી હું મારી જડતાનો માર્યો એના ઉપર જે જે કંઈ નિતાકુ તે બધું શાંતિપૂર્વક બરદાસ કરતી એના આ શાંતિમય વિરોધે અતે મારી આખ ઉઘાડી, મને મારી શરમનું ભાન કરાવ્યું, અને હું એના પર ઘણીપણ અતાવવા સારું જાન્યો છું એ મૂર્ખાઈભર્યા મનોરોગમાથી સાજો થઈ ઊભી ગયો. આમ અતે એ મારી અહિંસા શીખવનાર ગુરુ બની મેં દર્શિયુ આદિકામાં જે કંઈ કરી બતાવ્યું તે કસ્તુરભાઈએ નામરજીપૂર્વક પણ પોતાની અગત વર્તણૂકમાં જે કંઈ કરી બતાવેલું તેનો વિસ્તાર માત્ર હતો.”

ગાંધીજીના એ વિવેચન પરથી સત્યાગ્રહને લગતો બીજો પણ એક અતિ અગત્યનો સિદ્ધાંત સમજાયો. સત્યાગ્રહની હિલચાલમાં સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોના જેટલો જ ભાગ લઈ શકે છે, એટલું જ નહીં પણ આજેનાં લેવાને સ્ત્રીઓ વિશેષ લાયક છે. સંકટો વરસ ત્યાં ધીરજપૂર્વક કષ્ટ સહેલું એ સ્ત્રીનું મોટામાં મોટું હથિયાર રહ્યું છે. તેની સાથે તેમનામાં હિંમત અને જુલમની સામે સ્પષ્ટપણે બોલવાની હિંમત પણ હોય છે હવે એ જ લાવના અને કાર્યપદ્ધતિ વાટે જગતનો ઉદ્ધાર સાધવાની હિલચાલમાં તેને આજેનાની લેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

સત્યાગ્રહના મૂળમાં રહેલી ચાર મુખ્ય કલ્પનાઓ આપણે યાદ કરીએ

(૧) જગતમા ખૂરાઈ ને અન્યાય પ્રવર્તે છે

(૨) એ ખૂરાઈ ને અન્યાયનું નિવારણ કરવું જોઈએ

(૩) ખૂરાઈ ને અન્યાયનું નિવારણ હિંસાથી કરી શકાય નથી હિંસાથી તો જિનદુ ખૂરાઈ ને અન્યાય કરનારી ઇચ્છા વધારે જાંડી ને મક્કમ બને છે એને ગમે તેની સખતાઈથી દગાવી દીધી હોય તોપણ એ કોઈકે દિવસ પાડી દસગણી હિંસાથી ફાંગી નીકળ્યા વિના રહેનારી નથી

(૪) ખૂરાઈ ને અન્યાયને ધીરજપૂર્વક કદ સહીને જ શમાવી શકાય. પ્રેમ અને સદ્ભાવપૂર્વક એવું કદ વહોરી લેનાર અન્યાય કરનારના ધા હસતે મોઢે ઝીને છે, અને નખત આપ્યે મોતની પાણી ભેટ કરે છે

આ ચારેય પાયાના આદર્શોની ખામતમા સ્ત્રી જગતના આદિકાગથી અસાગ્રહનું આચરણ કરતી આવી છે તેણે પે તે જે દુષ્ટો ને જુલમ વેચ્યા છે તેથી, જગતમા અન્યાય આવે છે એ વાત તો તેના મન પર દટપણે ઠૂમી ગઈ છે ધીમેધીમે તેના મનમા એ વાત પણ જિગતી ગઈ છે કે આ જુલમનો અત આણુવો જોઈએ એ વિષેનો તેનો નિશ્ચય ધીરેધીરે પાકા થતો ગયો કે એ અત તે હિંસાથી તો લાવી શકે એમ હોય નથી વળી એ સાધનના ઉપયોગથી સ્ત્રીપુરુષસખન્ધના કામકામો ઉકેલ આવી શકે એમ છે જ નહીં, એટલું જાણના જેટલી સમજ તેનામા છે એમ્હે તે ખીજે રસ્તે વળી છે, અને ધરમા તેમજ દેશના રાજકાજમા જુનમની સામે નીકરપણે પોકાર કરવા નાગી છે જુલમગાર ગમે તેના જુલમ વરસાવે, તેને તે શાન્તિથી અને ખીજાઓની ખાતર પોતે રવેચ્છાએ દુખ સહેવાની ભાવના મનમા ગપીને સડી લે છે સ્ત્રીઓની હિનયાનની આગેવાનો જ નહીં, પણ લાખો ગરુ અને અશાત સ્ત્રીઓ પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે ખાગકોનું જનન અને સગોપન કરનામા સ્ત્રીઓને સલાગ્રહના સિદ્ધાન્તનો કેમજી પરિચય જ નથી થતો, તેમને એ સિદ્ધાન્તનું ખરેખર આચરણ પણ કરવું પડે છે જનેતા એન્જાએ કદ સહે લારે જ ખાગક જન્મ પામે છે, અને ખીજને કાજે સર્વ પ્રકારના કદ ઉદ્ધારનાનો સ્વભાવ જે પ્રેમમા છે તેના પ્રેમ વડે જ માતા ખાગકને ઉઠેગી શકે છે

આપણે પુરુષો જગતમા છત્રીએ છીએ, એ હમી ત જ મતાવે છે કે

આપણી માતાઓએ સત્યાગ્રહ આચર્યો હતો તેઓ ઈસુ ખ્રિસ્તને—સ્વાર્પણ અને આપભોગને—રસ્તે ચાલી હતી આપણને જન્મ આપતા તેમણે જે પ્રસૂતિની પીડા વેગી એન્ધુ જ નહીં પણ આપણા બાળપણમાં હજારો પ્રસંગોમાં—જેનું આપણને સ્મરણ પણ નથી રહ્યું—તેમણે જે અપાર ક્ષમા રાખી, એ એમનો સત્યાગ્રહ હતો તેમણે આપણે માટે સ્વેચ્છાએ તે હાંમે દુખ વેશ્ય કેમકે તેમને આપણા અર્થે પ્રેમ હતો આજે આપણને જે હાકલ કરવામાં આવે છે તેનો અર્થ એ છે કે આપણે આખી માનવજાતના ઉદ્ધાર માટે એના જ હાંથી દુખો ઝીનવાની તૈયારી મનથી કરીને નીકળી પડવું આપણામાં જે જરા પણ અકબલ અને સમજ હોય તો આપણે પુરો સમજીએ કે આ કામમાં સ્ત્રીઓ આપણાથી ઘણી આગળ પહોંચી ચક્ર છે અને તેથી આપણને રસ્તો બતાવવાની ને પોરસ ચડાવવાની લાયકાત તેમનામાં છે એમની આગેવાની વિના આપણે નિષ્ફળ જ નીરડરાના છીએ

* *

એક પ્રશ્નકર્તાએ બીજાને એક કાચડો રજૂ કર્યો પશ્ચિમના સરમુખત્યારો —ક્રિસ્ટીયન—ને નીતિને નામે કંઈ પણ કહેવું નકામું છે કેમકે નીમિત્તી વાત તેઓ કાને ધરે એમ જ નથી એમની સામે અહિંસાનો પ્રયોગ નકામો ન નીરડો ? એમનો હુદયપનડો કેવી રીતે થાય ?

ગાધીજીએ કહ્યું ' આ દનીત કરતા તમે એમ માની લીધું છે કે આ સરમુખત્યારોનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે પણ અહિંસા વિધેની શ્રદ્ધાના મૂળમાં તો એવી કલ્પના રહેતી છે કે મનુષ્યસ્વભાવ મૂળે એક છે અને તેના પર પ્રેમના વર્તનનો પડવો પડ્યા વિના રહેતો નથી સંગઠિત અહિંસામય સામનાનો પ્રયોગ હજુ માણસે ક્યાંયે પૂરતા પ્રમાણમાં થયેનો જોયો નથી એમ કહી શકાય તેથી જ્યારે તે એવો પ્રયોગ જોશે ત્યારે તેનું ચક્રિયતાપણ કમ્પૂન કયા વિના નહીં રહે વળી મેં એક પ્રજાને સૂચવેલા અહિંસક પ્રયોગની સફળતા સરમુખત્યારોના સદ્ભાવ ઉપર અનન્યતા નથી કારણ સત્યાગ્રહી કેમળ પ્રભુબળે ઝૂઝનારો હોય છે અને અશક્ય દેખાતી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે એ ઈશ્વરશ્રદ્ધાને જોરે ટકી રહે છે તેની શ્રદ્ધા તેને અજોય બનાવે છે

અહિંસક પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહ એ જ સર્વ સન્નેઓમાં સર્વોત્તમ સાધન છે એમ સમજાવીને તેમણે કહ્યું

“ વળી હિટલર તથા મુસોલિની દુનિયાના લોકમતને સાર અવગણી શકે એમ પણ હું નથી માનતો. આજે તેઓ તેમ કરીને સન્તોષ માની શકે છે, કારણ કહેવાતા ‘મહારાજ્યો’માંથી કોઈના હાથ ચોખ્ખા નથી, દરેકની માથાવટી મેલી છે, અને એ મહારાજ્યોએ અગાઉ આ પ્રજાઓને કરેલા અન્યાયો તેમને ખટકે છે થોડા દિવસ પર એક સન્માન્ય અંગ્રેજ મિત્રે મારી પાસે કબૂલ કર્યું હતું કે ‘આજનું નાઝી જર્મની એ ઇંગ્લેન્ડનાં પાપનું ફળ છે, અને વર્સેલ્સની સધિએ જ હિટલરને પેદા કર્યો છે ’ ”

વર્સેલ્સની સન્ધિ પછી મિત્રરાજ્યોએ જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયા ફરતો ઘેરો વાલેનો, ને એ દેશોમાં માલ જતો બધ કરેલો એ દેશમાં લોકો અનાજને અભાવે ભૂખે મરવા લાગ્યા, સારે અમેરિકન પ્રજાજનોએ લાના બાળકોને ખોરાક પૂરો પાડવાની યોજનાઓ કરેલી એ યોજનાઓ પૂરેપૂરી અમલમાં આવી તે પહેલા, પ્રિયનાની ઈસ્પતાલોમાં બાળકો માટેના પારછેડા વિનાના વિભાગોમાં હુ ફરેલો એ પ્રસંગ મને આખેફળ યાદ છે. આપણે ધાલેના ઘેરાના, ને એને લીધે નીપજેલા ભયાનક રોગોના, ભોગ ચર્ષ પડેલા નાના નાના અગણિત છુપકાઓના વાકાચૂકા વળી ગયેના ને વેદનાથી પીડાઈ રહેના શરીરો મેં જોયા એક રાષ્ટ્રે બીજા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે કરેલા આ ધોરમાં ધોર અપરાધને પરિણામે જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયાના દરેક લાખ સ્ત્રીમાળકો મઠી ગયા હશે. મિસમાર્કે ૧૮૭૧ માં પારીસ લીધું ત્યારે તેણે પહેલી તકે ખોરાકની ચીજોની ટ્રેનો ભરીને એ ભૂખે મરતા શહેરમાં પહોંચાડી હતી. આપણે તો જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયાને યુદ્ધવિરામ પછી આઠ મહિના લગી જાણીમૂજીને ભૂખે માર્યા — એટલા માટે કે આપણે ઇચ્છતા હતા એ જાતની મુયેડની શરતો તેઓ કમ્પ્યુટ કરે. એ શરતો આપણને મળી તે ધરમૂલથી બૂરી હતી પણ એ શરતોમાં રહેના કોઈ પણ અપમાન કે અન્યાયમાં જેટલો અધર્મ નહોતો તેટલો હડહડતો અધર્મ એ શરતો મેળવવાને કરેના ઉપાયમાં — એમ્પે કે એ દેશોની આમપાસ ધાલેના ઘેરામાં — હતો. મને યાદ છે કે એ જિનાતા બાળકોને જોઈ મેં તે દિવસે મનમાં કહેલું “ આને માટે કોઈ દહાડો ત્યારે વળતર આપવું પડશે ” એ દિવસ હવે આવી પહોંચ્યો છે એ બાળકોમાંથી જે બચી ગયા તે આજે નાઝી સૈન્યોને મોખરે ઠમેના છે. નાઝી મિદાન્યોને આટલા બધા ઝૂલ્લી અનુયાયીઓ એ વર્ગમાંથી જ મળે છે આપણે મિત્રરાજ્યો

યુદ્ધ પછી ઈટલી જોડે જે રીતે વર્ત્યા તેમાથી મુસોલિનીનો ઉદ્દય થયો દાખલા તરીકે ખ્રિસ્તને ચોદ નવા દેશો પર રાષ્ટ્રસંઘની વતી રાજ્ય કરવાનો પરવાનો મેળવ્યો પણ ઈટલીને એકે દેશનું રાજ્ય મળ્યું નહીં જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયા પરના ઘેરા દરમ્યાન આપણે એ દેશ જોડે જે વર્તન કર્યું તેમાથી, અને વર્સેલસની સંધિમાથી હિટલરનો ઉદ્દય થયા પામ્યો એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે એવો મોટો અપરાધ કરે તો તેમાથી ભાવિ વિખવાદ અને ઝેરવેરના બીજા રોપાયા વિના ન જ રહે ઇતિહાસ જો કંઈ પણ પાઠ શીખવતો હોય, તો તે પાઠ આ છે

* * *

પછી એક પ્રશ્નકર્તાએ પૂછ્યું “ એક ખ્રિસ્તી તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય સુયેહના કાર્યમા હું કંઈ રીતે ફાળો આપી શકું ? આંતરરાષ્ટ્રીય અધાધૂધી શમાવીને શાંતિ સ્થાપવાના કામમા અહિંસા કેવી રીતે વ્યસરકારક નીવડી શકે ? પરાધીન પ્રજાઓને બાજુએ રાખીએ તોપણ મહારાજ્યોની અગ્રેસર પ્રજાઓ પાસે શસ્ત્રસંન્યાસ કંઈ રીતે કરાવી શકાય ? ”

ગાંધીજીએ કહ્યું “ ખ્રિસ્તી તરીકે તમે તમારો ફાળો અહિંસક સામનો કરીને ભરી શકો, પછી બને એવો સામનો કરવા જતા તમારે તમારું સર્વસ્વ હોમબુ પડે જ્યાં લગી મહારાજ્યો હિંમતપૂર્વક શસ્ત્રસંન્યાસ કરવાનો નિર્ણય નહીં કરે ત્યાં સુધી શાંતિ થવાની નથી મને લાગે છે કે છેલ્લા અનુભવો પછી આ વસ્તુ મહારાજ્યોને સ્પષ્ટ દેખાઈ હોવી જોઈએ અરધી સદીના સતત અનુભવ અને પ્રયોગ પછી મારા અંતરમા તો અગાહિ કદી નહોતો તેવો નિશ્વાસ આજે છે કે કેનડા અહિંસામા જ માનવજાતિનો ઉગારો છે બાઈબિનનું શિશુલું પણ હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે મુખ્યપણે એ જ છે ”

એ જ આખી વાતનો સાર છે ગાંધીજી અહિંસા યા સત્યાગ્રહની વાત કરે છે ત્યારે એમનો આશય ઈસુના બનિદાનની જ વાત કહેવાનો હોય છે આપણે ખ્રિસ્તીઓ આપણો પોતાનો ધર્મ શું કહેવા માગે છે તે ક્યારે સમજીશું ? આ મહાન હિંદુના વચનો — અને એ વચનો કરતાંયે વધારે પોતાના સિદ્ધાંતોનું તેમનું આચરણ — ખ્રિસ્તી સમાજની જાગૃતિનો દિવસ નજીક લાવે એવી આશા આપણે રાખીએ

* * *

આ જે ખ્રિસ્તી નેતાઓ ગાંધીજીને મળવા ગયા હતા તેમાંના કેટલાક જૂના વખતમાં કેવા વિચારો ધરાવતા હતા એ જાણવા જેવું છે. હું કેંપીઝમાં વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે તેમાંના એક પ્રસિદ્ધ નેતા ત્યાં આવેલા; અને તેમણે છટાદાર ભાષણ કરીને કહેલું કે આખા જગતને આ પેઠીમાં જ ખ્રિસ્તી બનાવવું જોઈએ. એની પાછળ ખ્યાલ એ હતો કે આપણને — પશ્ચિમના પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓને — સત્ય મળી જ ગયું છે. સત્યાલ માત્ર એટલો જ છે કે એ સત્ય બાકીની દુનિયાને કેમ આપી દેવાય. નહીં તો પૂર્વના દેશોમાં તો મોટી આફત આવી પડવાનો ભય છે; ને એ સત્ય ત્યાં વેળાસર પહોંચાડાય તો જ એ આફત ટળી શકે એમ છે.

તે પછી તો મહાયુદ્ધ આવ્યું, હવે પરિસ્થિતિ કેવી બદલાઈ ગઈ છે ! આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે જે પુરુષ પોતે હિંદુ હોવા માટે ગર્વ ધરાવે છે તેઓ હિંસુના — ને તેમના બક્ષિદાનના — સતથી આપણા કરતાં ઘણા જ વધારે નજીક છે. આપણા નેતાઓ — પેલા જૂના નેતાઓ જ — ખ્રિસ્તી ધર્મનું રહસ્ય જાણવા સમજવા માટે એ મહાપુરુષને ચરણે જઈને બેસા એ ચોખ્ખું છે; ને એમ કરવામાં એ નેતાઓએ ઝઘાપણ જ વાપર્યું છે.

૧૯. રાષ્ટ્રવિધાયક

સર મીરઝા ઇસ્માઈલ

મહાત્મા ગાંધી શિક્ષક અને નેતા બંને છે. એ મહાપુરુષની સાથે હું જે સંજોગોમાં નિકટ પરિચયમાં આવ્યો તે સંજોગોનું રમરણ કરતાં મને ધણો જ આનંદ થાય છે.

૧૯૨૭ની સાલમાં ગાંધીજીની તબિયત લયડી ગઈ હતી. તે વેળા તેમને હવાફેરની ધણી જરૂર હતી. તેને માટે તેઓ નંદીદુર્ગની દ્વીપ દવામાં અને બંગલોરની આરોગ્યપ્રદ આબોહવામાં ચારેક મહિના રહ્યા હતા. તે વેળા તેમના ગાંઠ સંસર્ગમાં આવવાની તક અને મળી હતી. એ દૃઢ સમય દરમિયાન તેઓ મૈસુર રાન્યના પ્રજાજનોનાં મનમાં અતિ સુખદ રમરણો મૂકી ગયા છે. એ દિવસોમાં હું મહાત્માજીને જેટલીયાર મળ્યાય એટલીયાર મળેતા. તે વેળા તેમને વિશે મારા મનમાં જે પૂન્યભાવ, પ્રેમ અને સ્નેહ હોયજેણ તેના

આધાર પર અમારી વચ્ચે મિનતા બધાઈ, તેને મેં સારથી મહાત્માની ગણીને ટકાવી રાખી છે

હિંદી ગોળમેજી પરિષદની બેઠકો દરમ્યાન મેં લડનમા જે સુખ-સમય ગાળ્યો તે યાદ કરતા મને ઘણો આનંદ થાય છે ખાસ કરીને પરિષદની બીજી બેઠકનું મને નિરોપ સુખદ અમરણ છે એ બેઠકમા રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ભાગ લીધેનો, અને મહાત્મા ગાંધી તેના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા હતા હિન્દી આપેલા સભ્યોમા તેઓ સૌથી વધારે પ્રતિગ્રિત અને વિખ્યાત હતા એ વિષે કશી શકા નથી પરિષદમા તેમણે જે સુદર ભારણે આપ્યા તેણે અમારા પર વીજળીના જેવી અસર પાડી હતી પરિષદની એ બીજી બેઠક મારે માટે નિરોપ રસપ્રદ થઈ પડી તેનું એક બીજું પથ કારણ હતું પરિષદે નીમેની સમૂહતંત્ર બધારણ સમિતિ આગળ મેં એક યોજના ઘડીને મૂકી હતી સમૂહતંત્રની વડી ધારાસભામા એક ઉપનો વિભાગ પથ હોય, તેને 'ફેડરેશ કાઉન્સિલ' કહેનામા આવે, અને જે પ્રાન્તો, રાજ્યો વગેરે સમૂહતંત્રમા સામેન થાય તેમની સરકારોએ નીમેના પ્રતિનિધિઓની એ કાઉન્સિલ અને એની એ યોજના હતી ઉપના નીચલા એવા એ વિભાગોનાળી ધારાસભાઓ સામે મહાત્માજીને મૂળથી જ વિરોધ હતો છતાં, મેં સૂચવેના ઉપના વિભાગને — એકરે કે ફેડરેશ કાઉન્સિલને — માત્ર સનાહકાર મડગ જ રાખવામા આવે, તો તેઓ પોતાનો આમદ છોડી મારી યોજના સ્વીકારવા તૈયાર થયા હતા તે પડીના બનાવો સુને જળખીતા છે પણ હિંદને માટે સગીન ગન્યવધારણ રચનાના પ્રયાસોમા મદદ કરવાની મહા માણની કૃષ્ણ કેટની લીધ હતી તેના ઉગ્રદગ્ધરૂપે મેં આ પ્રમથનું સમરણ કરાવ્યું છે

આ તો અગત્ય સમરણો થયા હવે આ મદાન ભારતપુનના જીવનનું તેમજ તેમના કાર્યનું કેવળ સ્વદેશ માટે જ નહીં પણ આખા જગતને માટે જે મદદ છે તેની વાત પર આવું ક્ષણિકા કહેવાય છે કે પોતાના સમકાલીન અમુ- માણ્યો અમર બની જશે એમ કહેતું બેખમમરેતું છે, કેમકે ભવિષ્યની પ્રજા પોતાને મનગમતા માણ્યોની કીર્તિને અમર બનાવશે પણ મહાત્મા ગાંધીનું નામ અમર રહેશે એ આગવી ભવિષ્યમા બેની પડવાને સમય બહુ એછો છે આજના જમાનાની પ્રજા એકમતે માને છે કે

હિંદુસ્તાનમાં જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે તેમની હાંમાં મહાત્મા ગાંધીનું નામ પણ ગણાશે, ને ગણાવું જોઈએ આજે જ્યારે હિંદીઓમાં તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એ નિર્વિવાદ છે એકાદ વચ્ચે પર મેં એક જાહેર ભાષણમાં કહેલું કે “બીજા દેશના કરતા વધારે અમે તેઓ ભારતવર્ષની ભાવનાના મૂર્તિમત અવતાર છે, ને તેમની વાણી દ્વારા ભારતવર્ષના હૃદયની ભાગની પ્રગટ થાય છે ” તેમણે પોતાની સર્વવ્યાપી અમીનજી વડે અને પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને અનુસરવાની ધગશ વડે પોતાના દેશગન્ધુઓના હૃદયને જીતી લીધેલા છે જે માણસોને સેવાની ભાવના સુએ છે તે મહુ ગાંધીજીને પૂજે છે તેઓ ખરેખર આજે જગતના અશ્રેયસ્તર પુરુષોમાંના એક છે હિંદુસ્તાનના ગૃહીય જીવનમાં તો તેઓ અનોખું ધ્યાન ધરાવે છે, અને એનો ઉપયોગ તેમણે માનવમિત્રના લાભને માટે કર્યો છે હિંદી પ્રજાના બહુ જ મોટા ભાગની ઉપર તેમનો જે અમાધારણ પ્રભાવ છે તેના પરથી કયામ બાધીએ, તો આજે ક્રિશ્ચિય આમાન્યમાં તેઓ આંધી વધારે પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે એમ કહી શકાય

પણ અગમ્ય રાખે વાપરે છે, 'સાદું જીવન અને ઊંચા વિચાર' એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. તેમણે પોતાની લાગણીઓ પર એવો અનન્ય અંકુશ મેળવ્યો છે કે કેવળ તેમનું આચરણ જ નહીં પણ તેમની મુખમુદ્રા સુધાં જોઈને નાના માણસો તેમની વાહવા કરે છે; અને સાથેસાથે, 'આપણે આટલે ઊંચે કદી પહોંચી શકવાના નથી' એમ જાણીને નિરાશ પણ થઈ જાય છે. ગાંધીજી માને છે કે આપણે પોતાની જાન પર અંકુશ રાખી શકીએ તો રાજકાજ ઉપર પણ અંકુશ મેળવી શકીએ. તેઓ પોતાના શરીરની દયા ખાઈને કશી છૂદછાટ મેળવતા નથી. તેમની અભિરુચિ તેમજ રહેણી અતિશય સાદી અને કડક છે. સત્ય અને અહિંસાથી ધ્રુવતારા પર નજર રાખીને તેઓ પોતાના જીવનની હોડતી હંકારે છે, અને એ ધ્રુવતારા પર લક્ષ રાખીને જ તેમણે હિન્દી રાજકારણના તોફાની સમુદ્ર પર મહાસાહસ અને રાષ્ટ્રનું નાવ ચલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

'ગાંધીજી હિંદી પ્રજાના નાયક, સૂત્રધાર, અને પૂજનપાત્ર બન્યા છે એનું ખરું કારણ શું?' એવો પ્રશ્ન મને યુગાય, તો હું મુસ્લિમી તરીકેની એમની કુનેહ અને કાર્યશક્તિને — એ અને એમનામાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં છે તોપણ — ઝાઝું મહત્ત્વ ન આપું; અથવા તો હિંદની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવામાં તેમણે યોગ્ય રીતોને જે સફળતા મળી છે તેને પણ પહેલો નંબર ન આપું. હિંદી પ્રજા શીલ, ચારિત્ર અને સતત પૂજનારી છે. તે નેતાની શુદ્ધિ કરતાં તેના સદાચારને વધારે નમે છે. ગાંધીજીમાં મન અને હૃદયની જે સ્ફટિકસમી, પારસ્પરિક નિર્ભળતા છે, તેમના આચારવિચારમાં જે વિશુદ્ધિ છે, તેમના ચારિત્રમાં જે અણીશુદ્ધ તેજ છે, તેને લીધે તેમણે પોતાના રાજકીય અનુયાયીઓના જ નહીં, પણ મહાસભા બહારના ધણા લોકોના પણ પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યા છે. એ બહારના લોકો તેમના બધા વિચાર પસંદ કરતા નથી કે તેમનાં રાજકીય સિદ્ધાન્તો ને રીતરસમોને કબૂલ રાખતા નથી, છતાં તેમનાં શીલ, ચારિત્ર ને સત્યનિષ્ઠા આગળ શિર ઝુકાવે છે.

પાંચેક વરસ પર મેં ગૈસુરની ધારાસભામાં ભાષણ આપતાં કહેલું :
"આપણી મુસીબતોનો ઉકેલ આણવામાં, ને સ્વરાજની તૈયારીરૂપે જે નવું ચારિત્ર આપણે ખીલવવું જોઈએ તે ખીલવવામાં, આપણને ખીન્ન કાઢના

કરતાં વધારે મદદ કરી શકે એવા એક પુરુષ છે તે બીજા સહુના કરતાં ઊંચી કોટિના છે. મહાત્મા ગાંધી રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લે એમ કેટલાક લોકો ધરે છે પણ મારી એવી ધ્વજ નથી હિંદુસ્તાનને કોઈ સાચા નેતાની આગેવાનીની જેટલી જરૂર આજે છે તેમની અગાઉ કોઈ કાળે નહોતી. મહાત્મા ગાંધી એક એવા નેતા આપણને મળ્યા છે જેઓ દેશમાં અનેક સ્થાન ધરાવે છે તેઓ ખરા જિગરથી શાન્તિને ચાહનારા છે ને ભારે ધગશવાળા દેશભક્ત છે, એમનું જ નહીં પણ દીર્ઘદષ્ટિ ને શાણપણવાળા મુસ્લમી પણ છે. દેશમાં એકબીજાનો વિરોધ કરનારા જે અનેક વર્ગો છે તેમની વચ્ચે શાન્તિ ને સદ્ભાવ રચાવવાની, અને એ સુને સ્વરાજને માર્ગે આગળ ધપવા સમર્થ વવાની, જે શક્તિ ને ચોખ્ખતા તેમનામાં છે તેટલી બીજા કોઈનામાં નથી. હિંદ અને ઐરોપ્શિયન વચ્ચે હેતુપ્રીતનો મનઃબાધનાતું જે સામર્થ્ય તેમનામાં છે તેટલું પણ બીજા કોઈમાં નથી. મારી પાકી ખાતરી છે કે તેઓ સરકારના સમર્થ સહાયક છે ને ઐરોપ્શિયનના સાચા મિત્ર છે તેઓ અસારે ગજકારણ માંથી નિવૃત્તિ લે તો ધણે ભાગે એ ક્ષેત્રનો કબજો એવા માણસોના હાથમાં આવી પડશે જેઓ શુરસાદાર ભાવણો કરીને લોકોને બહેકાવે છે, જેઓ નરી કલ્પનાઓના હનાઈ કિલ્યા બાધે છે, અને જેઓ અર્થ વિનાના સૂત્રો ને પોકારો જેડી કાઢી અન્યે માર્ગે ચડના ને દેશને અગ્રસ્ત મથી રહ્યા છે.

આ વચનો મેં ઉચ્ચાર્યા તે પછી તો ધણા પાણી વહી ગયા છે. છતાં એનું કશું બન્યું નથી જેનાથી મારા વિચારોમાં ફેરો ફરક પડવા પામ્યો હોય. ગાંધીજીનો પ્રભાવ હજી જેવો ને તેવો કાયમ છે તેમના વિના બીજા કોઈ એવી પ્રભાવશાળી બક્તિ દેશમાં નથી જેની પાસે આપણે આખરી સલાહ માટે જઈ શકીએ. મહાત્માજી, ખાસ કરીને રાજકારણમાં, લોકોને ઝહાપણ અને દુરૈયપણને રસ્તે દોરી જનારા છે. આજે તેમજ ભવિષ્યમાં આપણાથી નજર નાખી રાકાય ત્યાં લગી એમના વિના હિંદુસ્તાનને ચાલી શકે એમ નથી.

મહાત્માજી જેમ આપણને હિંદવાસીઓને મન આપતા બધા ઉપયોગી ને અલુભૂતા છે, તેમ તેમના જીવન અને કાર્ય બહારના જગતને માટે પણ ધણા કીમતી છે—એ જીવન આજે યુદ્ધોથી ને આત્મીય યુદ્ધોના ડરથી એકબીજાને લાયબીત થઈ રહેલું છે, એ વેળાએ તો વિશેષે કરીને તેમનું ગજકારણ અહિંસાના પાયા પર રચાયેલું છે તેમનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન સત્ય,

પ્રેમ, અને અહિંસાના ત્રિવિધ સત્ર અનુસાર ચાલે છે. એટલે, જે રાષ્ટ્રોના એકબીજા સાથેના સંબંધ ફૂટકપટ, દ્વેષ અને યુદ્ધને ધોરણે ધરાય છે તે ચાલે છે તે રાષ્ટ્રોને તો ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યમાંથી વિચારની ધણી સામગ્રી મળી રહે એમ છે.

મહાત્મા ગાંધીને તેમની સિત્તેરમી જયંતીને પ્રસંગે હું હાર્દિક અભિનંદન આપું છું. તેઓ હજુ ધણાં વરસ જીવે; તેઓ ધણું સુખ ભોગવે; અને તેમને હાથે ભારતવર્ષની તેમજ જગતની ધણી ધણી સેવા થાઓ !

૨૦. અનાસક્તિ અને નીતિબળનો પ્રભાવ

સી. ઈ. એમ. જોડ

ગાંધીજીનો જે પ્રભાવ છે તે તેમની અનાસક્તિને લીધે છે એમ મારું માનવું છે. એ અનાસક્તિનું બાહ્ય લક્ષણ જોઈએ તો તેમનો પોતાના શરીર પરનો કાબુ છે. અનાસક્ત માણસ પોતાના શરીર પર કાબુ રાખી શકે છે કેમકે તે શરીરને આત્માથી ભિન્ન માને છે, અને તેથી શરીરને આત્માની ધારણા પાર પાડવાના સાધન તરીકે વાપરે છે. એટલે ગાંધીજી ક્ષણવારમાં જીંઘી જઈ શકે છે ને ઇચ્છે તેટલો સમય નિદ્રા ભોગવીને જગી શકે છે, એ કંઈ આકસ્મિક વસ્તુ નથી. તેઓ આહારમાં ફેરફાર કર્યા વિના પોતાના યજનમાં વધારો કે ઘટાડો કરી શકે છે, એ પણ આકસ્મિક વસ્તુ નથી.

એ જ ગુણનું બીજું લક્ષણ એ છે કે માણસમાં સાધ્યને વિષે દૃઢ નિશ્ચય હોય તેની સાથે સાધનને વિષે અતિઆગ્રહ ન હોય, ને તે બાબતમાં સંજોગો અનુસાર ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ હોય. અનાસક્ત માણસ જહીં ઝંઝૂની નથી હોતો. પોતે લીધેલા માર્ગને વિષે તેને એવો મોહ કદી નથી હોતો કે એ માર્ગ છોડીને બીજો લેવાય જ નહીં. માત્ર સાધ્ય નજર આગળ સ્પષ્ટ રહેવું જોઈએ. એ આખરી મુકામે પહોંચવા માટે તો ઘટનાઓ ને સંજોગો અનુસાર ગમે તે રસ્તો લઈ શકાય, એમ તે માને છે. તેથી જ ગાંધીજીમાં મુત્સદ્દી અને સંત બેનો સંયોગ થયેલો છે. એમનામાં રાજકીય ચાતુર્ય અને કુનેહ છે, તેની સાથે બાળકના જેવી સરળતા પણ છે; જોકે ઘટનાઓ બની ગયા પછી પાછી નજર નાખીને જોઈએ તો આપણને દેખાઈ આવે છે કે અગાઉ એમની જે

બાળકસમી સરળતા દેખાતી હતી તે વસ્તુતઃ જીવમાં જીંદુ રાજકીય કહાપણ હતું. તે ઉપરાંત તેમનામાં બાધછોડ કરવાની આવડત પણ છે. આ બધાં લક્ષણો એવા માણસનાં છે જે પોતાના સાધ્યને વિશે દૃઢ નિશ્ચય ધરાવે છે પણ એ સાધ્યના સાધન પરત્વે નિર્મોહ અને અનાસક્ત રહી શકે છે. એટલે, રાજકીય હથિયાર તરીકે સવિનય ભગનો ઉપયોગ કરવા ભોકાને પ્રેરનાર ગાંધીજી જ્યારે જુઓ છે કે એ સફળ થવાનો સભ્ય દેખાતો નથી, તે ક્ષણે જ એ હિલચાલ મોકૂફ રાખતાં પણ તેમને સંકોચ થતો નથી એટલે, ગાંધીજી જેમ સતપુરુષ હોઈ આત્મકલ્યાણને સારુ અનશન કરે છે, તેમ અનશનને જોડે રાજકાજમાં સાદું કરવા અને રાજકાજમાં ધાર્યો હેતુ પાર પડે કે તરત ઉપવાસ તોડવા પણ તૈયાર થાય છે એટલે, ગાંધીજી જેઓ તમારા રાજ્યખંધારણના કદા વિરોધી છે, તેઓ અત્યારે એ જ અલુગમતા બધારણના અમમમાં સાથ આપવા તૈયાર થયા છે. એટલેજ, ગાંધીજી જેઓ હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજી અમલનો વિરોધ કરતા આવ્યા છે, તેઓ હિંદમાં અગ્રેજોના પરમ મિત્ર ગણાય છે. તેઓ અગ્રેજોના ખરેખરા મિત્ર છે. તેમની એકલાની સત્તા જ સવિનય ભગને ફરી જગતો રોકી શકે છે. પ્રશ્ન એ છે કે અત્યારે જે નાની નાની માગણીઓ થઈ રહી છે તે અગ્રેજો, વેળા વહી જાય તે પહેલાં, કબૂલ રાખશે ખરા ? તેઓ એ માગણીઓ સ્વેચ્છાએ ને હિંદરતાથી કબૂલશે ? કે અત્યારે જે માગણીઓથી હિંદને સંતોષ થાય એમ છે તેનો નકાર ભણવાની જાહેર ચડી હિંદુસ્તાનને ખીજી આપણે બનાવશે ?

પાછા અનાસક્તિની વાત પર આવીએ જે શક્તિને આપણે નીતિમજા કહીએ છીએ એ શક્તિ આપણે નજરે જોઈ શકીએ છીએ, પણ એની બાબત આપવી ઘણી અઘરી હોય છે. એ નીતિમજામાં જે જે તરવાની મેળવણી થયેલી હોય છે તેમાંનું એક સૌથી જલદ તત્ત્વ તે અનાસક્તિ છે.

શરીરબળ મા પશુબળ મા શસ્ત્રબળને અંગે કશા સવાલો કે કશી સમસ્યાઓ જાણાં થતાં જ નથી. કેઈ માણસ તમારા કરતાં શરીરે બળિયો હોય એટલે તમારી પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે — કાં તો સીધી રીતે પોતાના ચઢિયાતા શરીરબળનો પ્રયોગ કરીને તમને તે કામ કરવાની ફરજ પાડે છે; અથવા તો, તમે તેની મરજી વિરુદ્ધ વર્તો તો તે તમને દુઃખ દેશે ને સગ્ન કરશે એવો ડર બતાવીને, આડકતરી રીતે, ધાર્યું કામ કરાવી લે છે.

શરીરબળથી માણસને સત્તા મળે છે એ સત્તાનો અર્થ એ છે કે ધાક બતાવીને યા ધમકી આપીને બીજા લોકો પાસે તમારુ ધાર્યુ કામ તમે કરાવી શકો છો.

પણ નીતિમગની પાસે આવી સજ્જ કે મારપી કરવાની શક્તિ નથી હોતી હું નીતિમગનો સામનો કરુ તો મારે દુઃખ સહન કરવુ પડતુ નથી તો હું શા માટે તેને વશ થાઉં છુ ? એ કહેવુ મુશ્કેલ છે હું તેની સત્તા સ્વીકારુ છુ અને તેનો સામનો કરુ તોપણ હું જાણુ છુ કે એની વાત ખરી છે ને મારી ખોટી છે હું આ વસ્તુઓ જાણી ને સમજુ શકુ છુ કેમકે હું પોતે એક આત્મા છુ અને બીજા કોઈ માણસનો આત્મા મારા કરતા શ્રેષ્ઠ છે એમ કબૂલ કરુ છુ એમ્લે નીતિમગ સત્તા નથી ચનાવતુ પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે પ્રભાવનો અર્થ છે એક મનુષ્યે બીજા મનુષ્યના મન અને કાર્ય ઉપર પાડેલી અસર એ અસર તે સજ્જનો કર બતાવીને કે ધનામની આજ્ઞા આપીને નથી પાડતો પણ સામો માણસ તેની શ્રેષ્ઠતા આપોઆપ સમજીને જ તેનો બોન માથે ચડાવે છે

ગાંધીજીએ નીતિમગ વડે જ હજારો માણસોને જેલ તરફ બિનવા ને ત્યા જઈને 'અમને પડેડા જેનમા પૂરો એની માગણી કરના, સમજાવ્યા નીતિમગ વડે જ તેમણે લોકોને નવુ પાણી ચડા યુ અને સામો હાથ સરખો ઉગામ્યા વિના દડા લારી ગોળીના વરસાદ પોતાના શરીર પર ઝીનવાની શક્તિ તેમનામા પેદા કરી

નીતિમગની પ્રેરણા વડે ચાલતો સમિતય ભગનો આ પ્રયોગ પશ્ચિમના વર્તમાન જગતને માટે અપાર મહત્વનો છે આજે તો પશ્ચિમમા દેશદેશની પ્રગ્ન સહારકે શસ્ત્રાસ્ત્રોના સરજામથી સજ્જ થના પાછળ જ પોતાની બધી બચત હોમી દે છે એક દેશની સરકાર બ્યારે ઈન્દ્રો કે બીજા કોઈ દેશના લોકોનો સામરો કચ્ચરધાણુ કાઢી નાખવો ત્યારે પહેલા દેશની પ્રગ્ન એ શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાનુ કબૂન કરે છે આજના જમાનાના સમાજને જીવતા રહેનાનો આ એક જ રસ્તો છે શુ ? આ સિનાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી શુ ? વિરોધી પ્રગ્નના જેટલા માણસોને મારી સકાય તે નાને મારી નાખના એ સિનાય પોતાના પક્ષના સત્તા ને ન્યાય સિદ્ધ કરવાનો બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી શ ? આ પ્રશ્નો પશ્ચિમની દુનિયા પાસે આગ્રહપૂર્વક

પોત્ર કરીને જવામ માગી રહ્યા છે એ સનાયોના જે જવાબ અસાર લગી અપાતા આવ્યા છે તે સિવાય બીજો કોઈ જવાબ જે આપણી પેઢીના લોકો શોધી નહીં કાઢે, તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પિનાશ થવો નિમિષિનો છે

જે બીજા જવાબની વાત ઉપર કરી તે સૂચનવાની શુદ્ધિ ગાંધીજીમાં છે ને તે અનુસાર વર્તવાની હિંમત તેમણે બતાવી છે, એ એમને સર્વોચ્ચ યશના અધિકારી હરાવે છે તેમના કહેવાની મતનબ એ છે કે ખ્રિસ્ત અને બુદ્ધનો બતાવેનો રસ્તો સાચો છે લડનાને માટે બે જથ્થા જોઈએ અને તમે જે એ બેમાના એક થયાની ના પાડો તો કોઈ તમારી સાથે લડી કે કનિયો કરી ન શકે હિંસાથી પ્રતિકાર કરવાની ના પાડો એને તમે તમારો ધાર્યો હેતુ હિંસક પ્રતિારના કરતા વધારે સચોટ રીતે પાર પાડી શકશો, એટલું જ નહીં પણ હિંસાની નિરર્થકતા બતાવી આપી ખુદ હિંસાને જ હરાવી શકશો તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમ કહી શકાય કે જગતમાં મનુષ્ય જ્યારથી વિચાર કરતો થયો ત્યારથી અહિંસક પ્રતિકારની આ રીત શોધાયેલી છે ને તે વેળાથી આનતી આવે છે એને ગાંધીજીએ તાત્વિક સૂત્ર યા સિદ્ધાન્તરૂપે ન રહેવા દેતા મનુષ્યના વ્યવહારમાં તેનો અમન કરનાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેને માટે આપણે તેમના ધણા જ અહેસાનમદ છીએ એ જે પરમોચ્ચ કોટિનો સિદ્ધાન્ત હતો તેને સાચો માનીને આનમાં જે જોખમ રહેતું હતું તે જોખમ વહોરવાના તપશ્ચર્યાને આગ્રહ તેમણે હમેશા બતાવ્યા છે એશક તેઓ જે ઉપાયની લનામણુ કરે છે તેને માટે હજુ લોકો તૈયાર નથી તેથી જૂને ચીને ચ નાને ટેરાયેના મોગ લગના જનસમૂહને તેમના વિચારો આધાત ઉપજાવનારા ને ઉત્પાત મચાવનારા લાગે છે માણુસોના વિચાર જેવા અસાર છે તેના જ જમવી રાખનામાં જેમનો સ્વાર્થ છે એના લોકોને તેઓ પડખર આપે છે એમાં સોંહ નથી વળી તેઓ લોકોના મનને અસ્વસ્થ કરી ચૂકે છે તેમના નીતિ વિરોધા વિચારોને હચમચાવી નાખે છે અને સત્યાગ્રહ ને જામી ગયેના માણુસોની સુગૃહિનતાને મુરગ લગાડે છે, એમાં પણ શક નથી એને તેમને અધર્મી, પાપડી ધૂર્ત રૂએ વિશેષણ આપીને ગાળ દેવામાં આવે છે જગતમાં જેમણે યદિ સ્વતન્ત્ર વિચાર બતાવ્યા છે એના સદુ પ્રતિભાષાગી માણુસોને આની ગાળો પડી છે કનાના ક્ષેત્રમાં કોઈ જૂની ધરેડ તોડે તો તે ધુની કે ખેનક્રમાં ખપે છે પણ રાજકાજ કે નીતિના ક્ષેત્રમાં જૂના ચીનાને

છોડનાર કે જૂની રૂઢિ પર પ્રહાર કરનારને અધર્મી અનાચારી આદિ નિશેષ્ણોથી નવાજવામા આવે છે, અને તેમના વાણી ને વર્તન સાંખી લેનારો તો સમાજના પાયા ને પાલી જશે, એની ભયક લોકોના મનમા પેદા કરવામા આવે છે નીતિના ક્ષેત્રમા આજનો ચીનો છોડીને આગળ નધુ હોય તો — અને એને જ પેના ખીખ લોકો અધર્મ, પાખડ વગેરે નામ આપે છે — તો જૂના પ્રિયાર અને નીતિને ટકવી રાખવામા જેમનો સ્વાર્થ રહેલો છે એના લોકોનો પ્રિયાર વહોરી લઈને જ માણસે પોતાનો રમ્તો કાઢવો રહ્યો ક્યાના ક્ષેત્રમા પ્રતિભાનો નવો ઝળકાટ દેખાડનાર માણસને તો સામાન્યપણે ક્યાક નાના કાતરિયામા ભૂખે ભરવા દેનામા આવે છે પણ આચારના ક્ષેત્રમા પ્રચલિત રૂઢિ તોડનાર માણસ પર કાયદાની મજૂરી લઈને જુલમ કરવામા આવે છે કે તેનો દુવ લેવામા આવે છે જગતના ઇતિહાસમા અદાનતોની આગળ મોટા મોટા જે મુકદ્દમા ચાલ્યા છે તેને આ દષ્ટિએ વાચક તપાસવામા ધણો રસ આવે એમ છે સોક્રેટિસ, જિયોડોનો બ્રૂનો, અને સરવીટસ એ સહુએ પોતાના જમાનાના સત્તાધારી માણસોને અરચિકર લાગે એવા પ્રિયારો ધરાવ્યા ને પ્રગટ કર્યા, તેને સારુ તેમના પર મુકદ્દમા ચલાવવામા આવેલા ને તેમને સજા કરવામા આવેની એ જ વિચારોને સારુ જગત આજે એ પુરુષોને પૂજે છે પ્રતિભા શાળી માણસ ક્રાન્તદર્શી હોય છે અગ્રેજ કવિ શેનીના રાખ્દોમા કહીએ તો તે " વર્તમાનકાળમા ઊભો ઊભો લખિખને બેઈ શકે છે આજે જે આચારોનું તે ખીખરોપણ કરે છે તે જ લાગે કાળે પાગરીને ફળફૂલનું રૂપ ધારણ કરે છે તેથી એવો માણસ મનુષ્યજનને એક ડગલુ આગળ લઈ જાય છે તે જેમ પ્રિયાર અને આચારની ની ભૂમિકા રચે છે, તેમ વિચાર અને આચારની ચાનુ રૂઢિઓનો અચૂક નાશ પણ કરે છે એ પ્રભાવશાળી પુરુષે ન્યા રહીને પોતાનો રૂઢિખડનનો સદેશો પહેનવહેલો જગતને આપ્યો હતો તેટલે ઊંચે સુધી આપ્યા સમાજના પ્રિયારો વધે છે અને, ઇતિહાસમા ધણીનાર બન્યું છે તેમ, એક જમાનાના 'અધર્મ' ને 'અનાચાર' તે પછીના જમાનામા ધર્મ અને સદાચારમા ગણાય છે

આ અર્થમા ગાંધીજી આચારવિચારના ક્ષેત્રમા પ્રભાવશાળી પુરુષ છે એમણે કળિયાની પતાવટ માટે જે રીત દેખાડી છે તે કદાચ શસ્ત્રમગના ઉપાયને હક્કની કાઢશે એટલુ જ નહી પણ જેમ જેમ માણસોની સહારશક્તિ

વધતી જશે તેમ તેમ જો સંસ્થાઓની જગાએ ગાંધીજીએ સૂચવેલો ઉપાય અજમાવાશે તો જ જગતમાંથી સંસ્કૃતિનો અસ્ત થતો અટકશે. તેમની રીત હાલ તુરત તો નિષ્ફળ નીવડી દેખાય છે. તેમણે જેટલું કરવાનું વચન આપેલું તેટલું તેઓ કરી શક્યા નથી. પણ જો માણસોએ પોતે ખરેખરાત કરી શકે એના કરતાં વધારે કરવાનું વચન ન આપ્યું હોત, તો જગતને ઘણી ખોટ જાત. કેમકે અમાસ રહેલા આદર્શમાંથી જ પ્રાપ્ત સુધારાનો જન્મ થાય છે. ગાંધીજી શ્રદ્ધાવાન છે તેથી જ લોકો તેમના પર શ્રદ્ધા રાખે છે. અને જગતમાં તેમનો પ્રભાવ, તેની પાછળ પરબળ કે સંસ્થાઓનો ટેકો ન હોવા છતાં, જગતના કોઈ પણ માણસના કરતાં વધારે પડે છે.

૨૧. મહાત્મા ગાંધી અને આત્મભાષણ

ફ્રેંચ જોન્સ

જે માણસને મારી પેટે મહાત્મા ગાંધીનાં દર્શન કરવાનું ને અમલવાદમાં આવેલો તેમનો આશ્રમ જોવાનું સફળાઅ પ્રાપ્ત થયું હોય તે તો મારી પેટે આ અભિનંદન-અન્યર્થ લેખ આપવાની તકને વધાવી જ લે. મારી પોતાની ફિલસૂફી પર ને મારા આચરણ પર તેમણે ઘણી લિંડી અસર પાડી છે; અને આ અદ્ભુત પુરુષ, જે મારે સફળાએ મારા જીવનકાળમાં આ ભૂતળ પર વસે છે, તેમનું નજીબ જાહેર રીતે સ્વીકારતાં મને આનંદ થાય છે.

૧૯૦૫ માં મેં સંત ફ્રાન્સીસના જીવનનો અભ્યાસ કરવા માંજો સ્થાયી હું એમનો પૂજારી બન્યો હતું. ગાંધીજીની તુલના મારી જાણના કોઈ પુરુષ સાથે કરવી હોય તો તે વધારેમાં વધારે સંત ફ્રાન્સીસની સાથે થઈ શકે એમ મને હંમેશાં લાગ્યું છે. ૧૯૨૬ માં હું ગાંધીજીને મળવા ગયો ત્યારે મેં જોયું કે એમને એસીસીના એ સતનો કેટલો ઓછો પરિચય છે. એ જોઈને મને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. હું એમની પાસે જોડો ને એમને સંત ફ્રાન્સીસનાં 'વચનામૃત'માંથી કેટલીક વાર્તાઓ સંભળાવી. એમાં 'પરમાનંદ' વિષેની સરસમાં સરસ વાર્તા છે તે પણ સંભળાવી. એમાં કહ્યું છે કે સાધુ નાઈસ અને ફ્રાન્સનો રાજ સંત લુઈ ઓકવાર મળ્યા. ઓકવારને જોઈ બેઠી પડ્યા, એકબીજાને સુંબન કર્યું; પછી ઘૂંટણીએ પડી લાંબો વખત મૂઠા મૂઠા બેઠા.

રહ્યા; ને કશું ખોલ્યા વિના જ ચાલતા થયા. આમ કરવું ખંનેને જરૂરી લાગ્યું, કેમકે સાધુ જાઈસે કહ્યું તેમ, “અમે મોઢાથી ખોલ્યા હોત તેના કરતાં વધારે સારી રીતે અમે એકબીજાનાં હૃદય વાંચી લીધાં.” શબ્દો વિના હૃદય વાંચવાનો જેવો અનુભવ સાધુ જાઈસને થયો હતો તેવો જ અનુભવ મને જોઈ પર ખેઠેલા આ અવાચીન સંતની પાસે ખેસતાં થયો. ફરક એટલો જ હતો કે રાગ હ મો લુઈ ઘણીવાર પહેરતો એવા બાદશાહી ઝભ્ભા આ સંતે પહેરેલા નહોતા.

મેં બીજી પણ એક વસ્તુ જોઈ. આત્મબળની બાબતમાં ગાંધીજીને ઘણા મળતા એવા બીજા એક પુરુષ — જોન વૂલમેન — ને વિષે પણ તેમને ઘણી જ ઓછી માહિતી હતી. અદ્વારમી સદીમાં થઈ ગયેલા કવેકરોમાં સૌથી મોટા ને સાધુચરિત એવા જોન વૂલમેન આત્મબળના એક સુંદર દષ્ટાન્તરૂપ હતા. તેમણે એકવાર સાંભળ્યું કે અમુક જગાના રેડ ઈડિયનો જુદે ચડેલા હતા ને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં વસેલા ગોરાઓની આમડી ઉતરડી નાખતા હતા. તેમને એ રેડ ઈડિયનો પ્રત્યે એટલો પ્રેમ બિપત્યો કે તેનાથી પ્રેરાઈ તેઓ એ લોકો પાસે ચાલ્યા ગયા. જઈને જુએ છે તો એ લોકો લડવા માટે શરીરે રંગ લગાડીને નીકળી પડ્યા છે ને દૂચ કરી રહ્યા છે. વૂલમેને એમને ભેગા કરીને સભા ભરી; તેમાં એ લોકો ઊંડી અંતરશાંતિ અનુભવતા બેઠા. પછી વૂલમેને ઘણા જ હેતથી તેમને પોતાના આગમનનો હેતુ સમજાવ્યો, અને છેવટે દૂકી પ્રાર્થના કરી. સભા પૂરી થયા પછી એક રેડ ઈડિયને કહ્યું : “આ શબ્દો ક્યાંથી આવે છે એ હું જાણુયા છું છું.” મહાત્મા ગાંધી પોતાનાં વચનો કે લખાણો કરતાં ઘણી વધારે ઊંડી અસર કરી રીતે પાડે છે એનું સંપૂર્ણ વર્ણન બિપત્ય પ્રસંગમાં મળી રહે છે; કેમકે એમના શબ્દો ક્યાંથી આવે છે એ લોકો જોઈ ને અનુભવી શકે છે.

ગાંધીજીના જીવનસિદ્ધાન્ત — સત્યાગ્રહ — ને આપણે ઘણીવાર ‘અહિંસા’ કહીએ છીએ. પણ ‘અહિંસા’ એ તો અંભાવવાચક શબ્દ છે. ત્યારે ગાંધીજીનો સિદ્ધાન્ત તો એક લય વસ્તુની હસ્તીનો નિર્દશક છે. ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે “માઈકલ ડોર્સ નામના એક કવેકરનો હું ઘણો આભારી છું. હું દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યારે શરૂઆતના દિવસોમાં ડોર્સ મારા પરમ મિત્ર હતા. તેમણે જ મને ઈસુનું ગિરિઅવચન વાંચવાની સૂચના કરેલી;

ઈસુ ખ્રિસ્તની જ્ઞાનના, તેમનું જીવન, અને વીરતાભર્યા પ્રેમનો તેમનો સંદેશ વગેરેનું ગહસ્થ મને સમજાવેલું એથી હું વધારે ઊંડી અંતરદષ્ટિ કરતો થયો. અર્મચમુને ન દેખાતી શક્તિઓ વિષેની મારી શ્રદ્ધા વધી ' ગાંધીજીના આચારવિચારને ઘડસામા અનેક પુરુષોએ ફાળો આપેનો ટોનસ્ટોપ, રસ્કીન, થોરો અને એડર્ડ કારપેન્ટરને તેમણે હમેશા પોતાના મોઢામા મોઢા માર્ગદર્શક અને ભોમિયા માન્યા છે

ગાંધીજીના મત પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ એક એવી શક્તિ છે, જે ' ડાઇનેમો ' માથી નીકળનારી ને મોઢા ભગીરથ કામો કરનારી વિદ્યુતશક્તિના જેવી જ અમલકારી છે ' ડાઇનેમો ' વિદ્યુતશક્તિને પેદા કરતો નથી, તેને પોતાની અદર ભેગી કરે છે ને પગી છોડી મૂકે છે આત્મમગનું પ્રદર્શન કરનાર પુરુષની પાસે એની જ સ્થિતિ હોય છે તેની પાસે પોતાની આગવી શક્તિનો જે ટચૂકડો ને મર્યાદિત સમઢ હોય છે તેના કરતા વધારે ઊંડા જીવનસ્રોત તેના અગમાથી વહેવા લાગે છે એ માણસનો અતરાતમા છેક ઊંડાણમા ભિતરે છે ત્યાં જીવન અને શક્તિના અગાધ ભગારરૂપ પરમાત્મા પ્રત્યે અભિમુખ થાય છે, અને તે જો યોગ્ય સાધના કરે તો પ્રેમ, સત્ય અને જ્ઞાનના અખૂટ ઝરા એ જીવાત્મામાંથી વહેવા લાગે છે

જીવનશક્તિના આ ઊંડા ઝરણુમાંથી પ્રાણ અને ચૈતન્ય કેમ મેળવવા એની ચાવી જે માણસ જાણે છે તે શાન્ત અને સ્વસ્થ બની જાય છે, એટલું જ નહીં પણ વીરતાભર્યો પ્રેમ, આહસ અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ એ સર્વના પ્રનાહ પણ તેના જીવનમાંથી વહેવા લાગે છે ગાંધીજી જોતે ' આત્મમગ ' કહે છે તેનું સ્વરૂપ કષ્ટિક આ પ્રકારનું છે તેમના પોતાના જીવનમા એ આત્મમગનું અનુપમ પ્રદર્શન થાય છે તે માન ' વીરતાભરી શાંતિ કે નિઃક્રિયતા ' નથી, એથી માણ વધારે ચૈતન્ય એમા ભરેલું છે

એકવાર મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું " આપે આ કડિન સસારની અનેક જગ્ગો ને અનેક નિરાશા નિષ્ફળતાઓનો અનુભવ કર્યો છે તે છતાં આપને હજુ ' આત્મમગ ' વિષે શ્રદ્ધા છે ખરી ? " તેમણે કહ્યું " હા પ્રેમ અને સત્યની નિજ્ય પામનારી શક્તિ વિષેની શ્રદ્ધા મારા અંતરમાં છેક ઊંડે ઊંડે ઊતરી ગઈ છે વિષેની ડોઈ પણ વસ્તુ એ શ્રદ્ધાને મારા અંતરમાંથી દૂર કરી શકે એમ નથી " આ શબ્દો કહેતા કહેતા તેઓ છાતીની બહાર નીકળી

આવેની પાસળીઓ પર હાથ ફેરવતા હતા એ નિર્મળ કૃષ્ણ, ને હિપવાસ અને અલ્પ આહારથી ક્ષીણ બનેના શરીરનો વિચાર તો તેમના મનમાં તે વેળા નહોતો, પણ પ્રેમ અને સત્તના અખૂટ લગ્નરમાંથી પોપણ મેળનનાર આત્માના ઊંડા આન્તર જીવનનો જ વિચાર તેમના મનમાં રમી રહ્યો હતો, એ સામે મેડેલો માણસ સ્પષ્ટ જોઈ શકે એમ હતું

કેટલાક પુરુષો, જેમને વિષે ગાંધીજી કંઈ જાણતા નથી હતા જેઓ ક્ષામા અને નમ્રતાને એ જ માર્ગે ચાલેના, તેમના જીવન પરથી હું આ સત્યાગ્રહ અને અહિંસાના કેટલાક દૃષ્ટાંતો આપના છું પહેલા તો જેમ્સ નેનરનો દાખલો લઈ એ સત્તરમા સૈકામાં થઈ ગયેના એક કવેકર હતા તેમને નાસ્તિક ને ધર્મનિદક ગણીને અતિશય સખત સખ કરવામાં આવેની દેવતામાં તપાવેના લાનઓના સગિયાથી તેમની જીવને વીધનામાં આવેની બે કનાક સુધી તેમને લાકડાના એના એક નોડામાં બેસાડી રાખેના જેમાં માથુ ને હાથ જુદા જુદા કાણામાં ભરાઈ રહે ને માણસથી બિનકુન ચસાય જ નહીં તેમને ગાંડા પાછળ બાંધી લકનની શેરીઓમાં ફેરવવામાં આવેના, ને એ બધા વખત એક ફાસીખોર તેમને ચાણકનો માગ મારતો પાછળ પાછળ ચાલે આવતો હતો તેમના કપાળ પર B (બી) અક્ષરનો ડામ દેનાયેનો બીને એક હુકમ એવો કરનામાં આવ્યો કે તેમને અગળે ઘોડે બેસાડીને ખિસ્તન ગામમાં ફેરના, પછી બગરમાં ચાણકનો માર મારવો, તે પછી બ્રાહ્મવેના ઠેઠખાનામાં એમનંતનાસમાં પૂરના, ને પાનાંમિ તેમને જોડવાનો કાપદો પસાર કરે ત્યાં સુધી પૂરી રાખના, જેમાં તેમને લાહી કે કાગળ કશું આપતું નહીં

આમ આ પુરુષે મનુષ્યોના અમાનુષી અલ્યાચારો આ રીતે વેધ્યા હતા પોતાને અન્યાય કરનાર જગતને વિરે તેમણે શું કહ્યું છે તે જુઓ ' હું એક એના આત્માનો અનુભવ કરું છું જેને પાપ કે કુર્મ કરવું કે પાપનું વે વાગતું રચતું નથી પણ—જેવટે અપિચળ આનંદ ભોગવવા મળે એ આશાએ—જે કંઈ કષ્ટે પડે તે ભોગવનામાં રસ પડે છે જગતના નેટના કોઈ ને કનહ છે તે રાખી જગે અને ગર્વ ને ફૂટતા યાત્રી જગે લારે પગ પોતે તો ટકી જ રહેશે એવી આશા તેના મનમાં દોષ છે વ્યા પ્રયોજનમાનને અનંત આવી ગયો દોષ એવી સ્થિતિ તે દીવ દષ્ટિ વડે જોઈ શકે છે તેના પેતાના સ્વરૂપ કે સ્વભાવમાં કશી જુરાઈ નથી હોતી, તેથી તે મનથી મોહનું

બૂરું નથી ઇચ્છતો. તેને કોઈ દિવસ દે તો તે એ સાંખી લે છે; એટલા માટે કે એ પોતે ઈશ્વરની ક્ષમા ને કરુણાને આધારે જ જીવે છે. તેની નમ્રતા એ તેનો સુકુટ છે. શુદ્ધ ને સાચો પ્રેમ એ તેનું અમૃતત્વ છે. તે વિનવણી કરીને રાજ્ય મેળવે છે, અને મનની નમ્રતા વડે તે સાચવે છે. તેને દુઃખ અને જીલમ ભોગવવાં પડે તોપણ તે કદી જાગડતો નથી. તે દુઃખો વાટે જ આનન્દ ભોગવે છે." આ આત્મબળનો એક યાદગાર દાખલો છે.

વિલિપ્ય ભો અદારમી સદીના ઈર્ષ્યહીન એક અગ્રગણ્ય ઈશ્વરભક્ત હતા. તેમને વેશરથી કંઈકે ઓછાં દુઃખો વેડવાં પડ્યાં. એમણે આત્મબળનો એ જ સિદ્ધાન્ત સુન્દર શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે. એમાંની એક કંડિકા અહીં આપી છે :

" પ્રેમ ઈનામ, માન કે પ્રતિષ્ઠાની ઝંખના રાખતો નથી. તેની એકમાત્ર ઇચ્છા પોતાનો પ્રચાર કરવાની, ને સર્વત્ર હર્ષ અને સુખ ફેલાવવાની હોય છે. એટલે ક્રોધ, ધુરાઈ, દ્વેષ અને વિરોધની સામે યતાં તેના મનમાં એક જ ઇચ્છા હોય છે — તેના પર પોતાના આશીર્વાદ વરસાવી તેને જીતી લેવાની. એવી જ ઇચ્છા અધિકારને મળતી વેળા પ્રકાશની હોય છે. તમે કોઈ માણસોનો ક્રોધ ને દ્વેષ ટાળવા કે તેની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માગતા હો, તો તમારું ધાર્યું બર ન આવવાનો ભય ધણો રહે છે. પણ તમારા મનમાં સદૃશાવ સિવાય બીજી લાગણી જ ન હોય તો તમને મળનાર દરેક માણસ યા વસ્તુનો તમને મદદ કર્યા વિના છૂટકો જ નહીં થાય. કેમકે શત્રુ ક્રોધ કરે, મિત્ર દગો દે, ને બીજું મને તેવું દુઃખ પડે, તોપણ પ્રેમની લાવના વધારે ને વધારે સતેજ ને વિજયવંત બને છે, પોતાને માર્ગે ચાલી જાય છે, અને અગાઉના કરતાં અધિક પ્રમાણમાં સુખી થાય છે. એટલે તમારે પૂર્ણત્વ જોઈએ કે સુખ, બનેલો સમાવેશ પ્રેમલાવનામાં થાય છે, અને યથો જ જોઈએ — એટલા માટે કે પૂર્ણત્વ અને અનંત સુખ બંનેની પ્રતિમારૂપ ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે; તેને જૂતમાવતું કંઈપણ કરવાની અવિચળ ઇચ્છા હોય છે. તેથી પ્રાણીમાત્ર આ કંઈપણમયી ઇચ્છા સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છાથી દોરાય તેટલે અંશે તે બ્રહ્મ અને દુઃખી થાય છે. આમ તમે પ્રેમની લાવનાનો ધાર, તેનું સ્વરૂપ, ને તેની પૂર્ણતા જોઈ શકો છો."

૨૨. ગાંધીજી અને બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહ

આચાર બેરીડલ કીથ

આજે જગતમાં વ્યવહારમાં આદર્શોને અનુસરીને ચાલતાં પાર વિનાની મુસીબતો પડે છે. એ બધી મુસીબતો વેડીને પણ મહાત્મા ગાંધીએ નિશ્ચય-પૂર્વક પોતાના આદર્શની ઉપાસના નિરંતર ચાલુ રાખી છે ને તેને અનુસરીને વર્તન કર્યું છે. એ તેમના જીવનની મોટામાં મોટી વિશેષતા છે એમ આપણને કેટલાકને લાગે છે. બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહ (કોમનવેલ્થ)ના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો મનુષ્યનું મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ કબૂલ રખાવવા માટે તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે પ્રવૃત્તિ ચલાવી તેને સૌથી મહત્વનું સ્થાન અપાવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જઈ વસેલા ગોરાઓ યુરોપિયન સિવાયની બીજી જાતિઓને ધર્મમાં કે રાજકાજમાં સમાનતાના હકો આપતા નહોતા. તે દેશમાં ગાંધીજીએ બેધડકપણે કહ્યું કે મનુષ્ય તરીકે જોતાં મનુષ્યમાત્ર સમાન છે, અને જાતિ યા વર્ણની જુદાઈ પર રચાયેલા કૃત્રિમ બેદો ગેરવાજબી તેમજ અનીતિમય છે. સામા પક્ષનું બળ કેટલું અચંડ હતું એ જાણીએ, સારે ગાંધીજીએ પોતાના દેશભાઈની સ્થિતિ ધણી સુધારી, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમના દરજ્જાના સવાલ પર નવો પ્રકાશ પાડ્યો, એ એમની એક મોટામાં મોટી સિદ્ધિ હતી એમ હંમેશાં ગણાશે. તેમના ગયા પછી સંકુચિત મનના જાતિદ્વેષનું જોર ફરી પાછું વધતું ગયું છે એ સારે જોઈની વાત છે. પણ મહાત્માજીએ દિંદી કોમને તેના આત્મગૌરવનું બાન કરાવ્યું, અને એક માનવસમૂહ બીજા માનવસમૂહને પોતાના સ્વાર્થને સારું લૂંટે કે ચૂસે એ યોગ્ય છે એ કદપનાની સામે ઝુંબેશ ચલાવી, સારથી દિંદી કોમની પ્રતિકાર-શક્તિમાં પાર વિનાનો વધારો થયો છે. એ આદર્શ કદાચ થોડોક વખત દબાઈ રહેશે, પણ સાવ અલોપ થઈ જવાનો નથી. કેનિયા અને ઝાંઝીમારમાં પણ તેમણે શીખવેલા સિદ્ધાંતો ફળદાયી નીવડ્યા છે. સાં વસતા ગોરાઓની ઈર્જિયામાં સારી લાગવગ હતી, એટલે તેઓ દિંદીઓના હક્કની પરવા કય વિના દેશનો કારબાર ચલાવવા માગતા હતા. પણ તેમના પ્રગળ સફળ થઈ શક્યા નથી. વળી ગાંધીજીએ એકલા દિંદીઓનું જ દિત સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એવું નથી. તેમણે જે સિદ્ધાંતો ઉપદેશ્યા છે તે આફ્રિકાના

મૂળ વતનીઓના ભાવિને પણ એટલા જ લાગુ પડે એવા છે. હિંદીઓની પારં
જુગજૂની સંસ્કૃતિ છે એટલા માટે તેમણે પોતાને માટે સમાન અધિકાર માગીને
સંતોષ માનવો, અને આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને હલકા ને દાસત્વમાં રહેવ
લાયક ગણી તેમની જોડે એ જાતનું વર્તન રાખવામાં હિંદીઓને ગોરાઓ
જોડે ભળવું — એવો વિચાર પ્રચલિત થવાને માટે ગાંધીજીએ જરા પણ
કારણ આપ્યું નથી.

હિંદમાં મહાત્માજીએ જે સિદ્ધાંત શીખવ્યો તે જેમ ગોરાઓ પાસેથી
તેમ હિંદીઓ પાસેથી પણ એમ માગી લે છે કે માણસમાનને સમાન ગણીને
એ પ્રકારનું વર્તન તેમની જોડે થવું જોઈએ જે હિંદીઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો માણસ
માણસ વચ્ચેની અસમાનતાને મંજૂરી આપતાં દેખાય છે — એવો ભાસ ફરેક
દેશનાં પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોને વિશે થાય છે — તે દેશભાષાઓને માટે ગાંધીજીએ
ભારે મુસીબત ઊભી કરી છે ખરી પણ સાથેસાથે, હિંદીઓની સ્વાતંત્રી
માગણીના રસ્તામાં જે મોટામાં મોટું નડતર હતું તે પણ તેમણે દૂર કર્યું છે
જે લોકોને ઐતરેય શ્રાવણમાં ધીંગાઓના દાસ જનવાને સરખાવેલા વર્ણવ્યા
છે, અને જેમને મરજી હોય તો સારે ધરમાંથી કાઢી મૂકી શકાય ને મારી પણ
નાખી શકાય એમ કહ્યું છે, તેમનાં ભાવિ ઊંચા ગણાતા વર્ણોના હાથમાં સોંપી
શકાય નહીં; કેમકે નીચતા ગણાતા વર્ણોના હિતનો પણ વિચાર કરવો જ
જોઈએ — આવી દલીલ હિંદીઓની સ્વરાજની માગણી સામે કરવામાં આવતી
મહાત્માજીએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હરિજનોત્તરી ઉત્પત્તિને માટે જે ઝુંબેશ
ઉપાડી છે, અને હિંદુ ધર્મના ઉત્તમ અંશને બહાર આણવામાં જે સફળતા
મેળવી છે, એ વસ્તુઓ કાળે કરીને કદાચ તેમનાં મોટામાં મોટાં કાર્યો
ગણાશે એ વસ્તુઓ એવી છે કે એને વિષે માનવમુક્તિની હિંદુશાખના
ઈતિહાસના સર્વ અભ્યાસીઓને શુદ્ધ, નિર્લેશ આનંદ થાય એમ છે

સરકાર જોડે અહિંસાત્મક અસહકાર કરવાના સિદ્ધાન્તનો ઇતિહાસ
વધારે વાઙમસ્ત છે. એ સિદ્ધાન્ત સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવની પાસેથી તેના ગળ
બહાર માગણી કરે છે, કેમકે ઝંઘડા કરવાનો સ્વભાવ માણસજાતમાં
જન્મથી જડાયેલો છે, અને જે લોકોએ અહિંસાના ઉપદેશથી શરૂઆત કરી
હતી તેઓ ધણીવાર એ મૂળ સ્વભાવને વશ થયા છે પણ એક વાતની તો
ના પાડી શકાય એમ નથી. જે માગણીઓ કેવળ દલીલોને જોરે કરવામાં

આવતી હતી તેને બ્રિટિશ સરકારે અવગણેલી પણ જ્યારે વિરોધ સાથે રાજકારભારમાં નિમ્નો નખાના શરૂ થાય ત્યારે સરકાર એ જ માગણીઓ જનદી કબૂલ કરી લેવાની આની પાછળ જે માનસિક કારણ રહ્યું છે તે સમજવું અડરુ છે એટલે, મહાત્માજીએ જે નવો પ્રયોગ આદર્યો તેમાં જોકે હિંસા થવાનું જોખમ હતું, ને હિંસા થઈ પણ ખરી, છતાં એટલું કબૂલ કરવું જોઈશે કે એમને પ્રયોગ કરવાને માટે એક બહાનું હતું તેઓ કહી શકતા હતા કે હિંદીઓને માટે જે વસ્તુ પ્રાણ સમાન છે તે આ રીતે જ મળી શકે એમ છે હિંદુસ્તાનના આતોમાં અત્યારે (૧૯૩૯ના પૂર્વાર્ધમાં) જે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સરસ રીતે ચાલી રહ્યું છે તે બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહના ઇતિહાસમાં એક ભવ્ય ને ચિરંતન સિદ્ધિરૂપ લેખારો જ્યતા તેમજ સ્વર્ગસ્થ એવા અનેક માણસો એના યશના ભાગીદાર છે એ સાચું પણ એમાં ગાંધીજીના જેટલો મોટો ફાળો બીજા કોઈનો નથી

સરકૃતમાં અનેક સુદર ને અર્થઘાટી સુભાષિતો છે તે સરકૃતના દરેક નિઘાર્થીને શીખના પડે છે એવું એક સુભાષિત બાળક ગાંધીના મન પર કાતરાઈ ગયું હશે એમ માની શકાય કેમકે જે આદર્શને એમનું આખું જીવન સમર્પિત થયેલું છે તે આદર્શ એમાં વર્ણવાયેલો છે

મય નિજ પરો વેતિ ગણના લઘુચેતસામ્ ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

(આ પોતાઈકા ને આ પારકા એવો વિચાર સાકડા મનના માણસોમાં જ હોય છે ઉદાર મનના માણસો તો આખા જગતને પોતાનું કુટુંબ માને છે)

૨૩. જગતના ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનું સ્થાન

હરમૈન ટ્રેસરલિંગ

આપણા આજના યુગમાં હિંસાને જેટલી પ્રતિષ્ઠા મળી છે તેની અગાઉના કોઈ પણ યુગમાં મળી નહોતી કેમકે અત્યારે જે દેશોમાં ગોરાઓ રહે છે તે બધા જ દેશોમાં પ્રજાનો મોટો ભાગ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં હિંસાનો પ્રયોગ કરવાના પક્ષમાં છે ગોરા સિવાયની ઇતિર પ્રજાઓનું માનસ પણ

એવું જ છે એટલે મને લાગે છે કે હિસાબજ વડે સમાજમાં ને રાજકાજમાં ફેરફાર કરાવવા માગનારી આ હિલચાલ એકેએક તકનો લાભ લેશે ને પોતાનું બધું જોર અજમાવી જોશે એટલું ક્યાં વિના તે બધું પડી જાય એ બનવાજોગ છે જ નહીં. હજુ સંકડા વરસ સુધી દુનિયામાં ક્યાંક ને ક્યાંક લગાઈઓ ને કલહો થયા જ કરશે એ યુદ્ધો ને લગાઈઓ ચાલ્યા કરવાના એટલા માટે જ, અહિંસાની કેવળ અભ્યાસાત્મક દેખાતી લાવનાથી પ્રેરણેથી દિવચાવ અતિશય અગત્યની ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વની ગણાય છે એવું મહત્વ એને ઈતર સજ્જેગમાં ન મળવા પામ્યું હોત, અને વસ્તુતઃ મળ્યું નહોતું જ હિંસા અને અહિંસા વચ્ચે બીજા એક ધણું જ મોટું તફાવત છે એક સાધ્યને પરમ મહત્વનું ગણે છે, બીજી સાધ્યને સર્વોપરી મહત્વ આપે છે સાધ્ય અને સાધન પરવેનો આ ભેદ, અને સાધ્ય શુદ્ધ હોય એ બસ નથી સાધન પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ હોવા જોઈએ, એ જાતનો ગાંધીજીનો આગ્રહ, તેમને જગતા ઇતિહાસમાં અચૂક અમરપદ આપશે એમણે આદરેલી દિવચાવને વહેવાર પરિણામની દૃષ્ટિએ સજ્જતા મળે યા ન મળે, કે મળે તેટલી મળે, એ નોખો સવાલ છે જેસ્વછટ લોકોનું એ સૂત્ર હતું કે ‘સાધ્ય શુદ્ધ હોય, તો તેની સિદ્ધિ માટે વાપરેલા સાધન શુદ્ધ જ ગણાય’ પુરીન ખ્રિસ્તીઓએ રેડ ઇન્ડિયનો સાથેના તેમના વહેવારમાં એ જ સૂત્ર સ્વીકાર્યું હતું એ સૂત્ર જ્યાં લગી ચાલુ છે ત્યાં લગી દુનિયાની સ્થિતિમાં ખરો ને કાયમનો સુધારો થવો અશક્ય લાગે છે એક પક્ષ વિનાશક સાધનો વાપરે એને સામો પક્ષ પણ એના જ સાધનો વાપરે છે, ને એ સાહ્યમારીનો કદી પાર જ આતો નથી શુદ્ધ લગનાને કહ્યું છે કે “અહીંયાં કદી પણ વેરથી વેર શમતું નથી, અવેરથી — પ્રેમથી શમે છે, એ સનાતન ધર્મ છે”

સામ્રાજ્યવાદી પ્રગ્નઓ આજે જગતમાં પોતાનો જે પથારો ફેનારી રહી છે તેનો વિરોધ કરનાર ગાંધીજી એકલા નથી. ઘણીખરી પ્રાજ્ઞાન પ્રગ્નઓ એવો વિરોધ કરી રહી છે, અને વખત જશે તેમ હજુ વધારે પ્રગ્નઓ

• ન હિં વેરેન વેરેતિ સમ્મન્તીય કુદાચરે ।

એવેરેન ચ ગમ્માન્તિ એમ ધમ્મો સર્વજનો ॥

ધમ્માદ ૫૫

એ વિરોધમા સામેન થતી જશે જેમ શાંતિપ્રિય ચીન આત્મરક્ષાને કાળે લગાયક બન્યું છે, તેના જેવો ફેરફાર હિંદમા થયેલો પણ ઘણો સહન છે હિંદમા તો ઘણી લગાયક કેમો ને જાતિઓ પણ પડેલી છે પણ ગાંધીજી તો ઉપર કહેલા સામ્રાજ્યવાદના સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારા, સૌથી વધારે મોટા મોટા દેખાવો કરાવનારા, સૌથી વધારે એકાગ્ર ને એકનિષ્ઠ, અને સૌથી વધારે પ્રિયુદ્ધ હૃદયવાળા વિરોધી છે તેઓ એકવા જ અસારે એક મોની સામુદાયિક હિલચાલ ચલાવી રહ્યા છે કેમકે અહિંસા એ ખરેખર હિંદુઓના સૌથી વધારે લીલા ઊતરેના, ને તેથી સૌમા વિશેષ પ્રાણુનાન, આદર્શોની અનુકૂળ છે મારી પોતાની તો પાકી ખાતરી છે કે મહાત્મા ગાંધી એક મહાન ઐતિહાસિક વ્યક્તિ રહેશે તેનું એક ખીગુ પણ કારણ છે તે એ કે તેઓ બરાબર બે લિંગ લિંગ યુગો વચ્ચેના ઊમરા પર ઊભા છે એક તરફથી ગાંધીજી ભારતવર્ષની સાધુતાના મૂર્તિમત અવતાર છે, પણ બીજી તરફથી તેઓ નવામા નવી ઢખના લોકનેતા છે એટલે અશે તેઓ ઇતિહાસમા જોન ધી બેપરિરના જેવું પદ પામે એમ છે એકાગ્રી સતપુરુષોએ અગાઉની રાજ્યવ્યવસ્થામા જેવો ભાગ લઈનેલો તેવો ભાગ તેઓ હવે પછી આવનારી ભાવિ રાજ્યવ્યવસ્થામા ન લઈને એવો ઘણો સહન છે મેં ઘણીવાર કહ્યું છે કે ભવિષ્યમા રાજ્ય જીતના સર્વ ક્ષેત્રો પર પ્રભુત્વ ભોગવશે કોસ (વધસ્ત્ર) અને ગરુડનો નવો સમન્વય એનું ધ્વજચિહ્ન બનશે નના યુગનો મનુષ્ય તે એવો પૂર્ણ મનુષ્ય હશે જેનામા આત્મા અને પૃથ્વી — અથના ધર્મ અને અર્થ — ના બંને સમતોન બનીને રહેશે પણ આ નના પ્રકારના પુરપના આગમનને માટે પૂર્વૈયારી કરવામા ખીગ્ર દાઈ પણ જીવતા માણસના કરતા વધારે ફાળો બે યુગ વચ્ચેના ઊમરા પર ઊભેના મહાપુરુષ ગાંધીજીએ આપેનો હશે

૨૪. જન્મદિનનાં અભિનન્દન

ન્યોર્જ લેન્સપરી

જગતના દરેક ભાગમા જે કરોડો માણસો મહાત્મા ગાંધીને તેમની ૭૦ મી જન્મતીને પ્રમગે અભિનન્દન આપનારો ને તેમને દીર્ઘાયુ ઇચ્છવાનો ધરિદો રાખે છે તેમની સાથે મારો સર પૂરતા મને ખરેખર ઘણો આનંદ થાય

તેમણે એક મહાન આદર્શની નિષ્ણાપૂર્વક સેવા કરવામાં પોતાનું જીવન ગાળીને એ જીવનને મહાન બનાવ્યું છે. દરેક પ્રકારના દુરાચાર અને અન્યાય સામે શાન્ત, અહિંસક પ્રતિકારનું બળ કેવું અચ્છ નીવડે છે તેનું તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા, તેમજ પોતાના કચોડો મિત્રો ને અનુયાયીઓનાં જીવન દ્વારા, ખતાવી આપ્યું છે. તેઓ જે પેઢીમાં જન્મ્યા તથા છે તે પેઢીએ તેમના જેવો કદર અને એકનિષ્ઠ સત્યનો હિપાસક ખીજે એકેય પેદા નથી કર્યો, જે રસ્તો પ્રેમ, સહકાર અને સેવા દ્વારા વિશ્વશાન્તિ તરફ લઈ જાય છે તે રસ્તે એકલાં પૂર્વનાં સ્ત્રીપુરુષોને જ નહીં પણ જગતના સર્વ દેશોનાં સ્ત્રીપુરુષોને દોરી જવા તેઓ હજુ ધણાં વરસ જીવો !

૨૫. ગાંધીજીનાં શ્રદ્ધા અને પ્રભાવ

જોન મેકમરે

ગાંધી પેઢીમાં એક અંગ્રેજ કવિએ લખેલું કે “ પૂર્વ તે પૂર્વ છે, ને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ છે. એ બેનો ભેદો કદી થવાનો નથી. ” એ વચન લખાયું ત્યારે એમાંના વિચારની કંઈક ગંભીરપણે ચર્ચા પણ થઈ શકે એવું હતું. આજે આ મત એવો દેખીતો હાંસીપાત્ર બની ગયો છે કે એ એક કાયમનો ટોળનો વિષય થઈ પડ્યો છે. એ માનવજાતિનું આવું એકમ સંધાયું છે તેનું કારણ મોટે ભાગે અવરજવરનાં, તાર, ટપાલ, ટેલીફોન, રેડિયો વગેરેનાં, સાધનોનો વધારો છે. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે જગતના સર્વ ભાગની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ વિષેના સમાચાર દુનિયાભરમાં ફેલાઈ જાય છે, અને એક દેશના પ્રસિદ્ધ માણસો આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામે છે. આજના જમાનામાં મળેલી આ પ્રતિજ્ઞાઓમાંની કેટલી કાળના સપાટામાંથી ઊભરીને ટકી રહેશે — આંતરરાષ્ટ્રીય વિખ્યાતિ મેળવનારી આ વ્યક્તિઓમાંથી કેટલી જગતના ઇતિહાસની મહાન વ્યક્તિઓ તરીકે ભવિષ્યની પ્રજાનાં મન અને હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન કાયમ રાખશે — એ એક મોટો સવાલ છે. બહુ જ યોગ્ય માણસોને વિષે નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહી શકાય કે તેમની કીર્તિ ભવિષ્યમાં ચિરકાળ ટકી રહેશે. મહાત્મા ગાંધી એ એક જ એવા પુરુષ છે જેમની ચિરંતન કીર્તિને વિષે મારા મનમાં શંકા જાતી નથી.

મનુષ્યની મહત્તા અનેકવિધ હોય છે. એ મહત્તા જોટલી ઊંડી તેટલી તે વધારે ટકવાની. જગતના ઇતિહાસમાં યદ્ય ગયેલા મોટામાં મોટા પુરુષો એ છે જેમણે જગતને આપેલો સંદેશો મનુષ્યના આત્માનાં ઊંડાણ લગી સોંસરો પહોંચી જાય એવો હોય છે. એવા પુરુષોનું એક લક્ષણ એ છે કે તેમનાં જીવન અને ઉપદેશને વિષે જુદા જુદા ને એકબીજાથી સાવ જલદા એવા અર્થો કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, સોક્રેટિસની મહત્તાને વિશેષપણે પ્રગટ કરનાર હકીકત એ છે કે તેના મરણ બાદ એક પેઢી પછી ફિલસૂફીના અનેક સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા; તે બધા એકબીજાના હરીફ હોઈ એકબીજાથી જુદા જુદા મત ધરાવતા હતા, અને છતાં સહુ એવો દાવો કરતા હતા કે સોક્રેટિસના સાચા ઉપદેશનો વારસો તો અમને જ મળેલો છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે આવા પુરુષો પુસ્તકોના લેખક નથી હોતા. જેને જગત કર્મપરાયણ કહે છે તેવા પણ તે નથી હોતા. તેઓ બંને ક્ષેત્રમાં બીજાઓની મારફતે કામ કરે છે. તેમના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ બીજા લોકો પર પડે છે એ જ એમની એક પ્રકારની સર્જનશક્તિ છે. તેઓ એવા પ્રતિભાશાળી પુરુષો તરીકે જગતમાં વસે છે, એ હકીકત જ જગત પર અસર પાડી તેને એવું પલટાવી નાખે છે કે તે ફરી પાછું હવું તેવું કદી થઈ શકતું જ નથી.

મહાત્મા ગાંધી આ પ્રકારના પુરુષ છે. કરોડો લોકો પર તેમનો પ્રભાવ પડે છે તેનું લગભગ એકમાત્ર કારણ એ છે કે તેમના જીવનમાં મન વચન કર્મની એકરૂપતા છે. તેમના વ્યક્તિત્વની અસર બીજાઓ પર પડે છે તેને લીધે એ લોકોનો હૃદયપલટો થાય છે ને તેમની મનુષ્ય તરીકેની શક્તિઓ વધે છે ને તીવ્ર બને છે. એમને ભક્ત, મુત્સદ્દી, શાન્તિવાદી, લોકશાસનવાદી, સામાજિક ક્રાન્તિકાર, કદરમાં કદર પ્રાચીનપંથી, એમ અનેક નામો આપી શકાય. એમના જીવનકાર્યનું અવલોકન કરતાં આમાંનું દરેક નામ તેમને વિષે સાર્થક છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવું છે. છતાં એમાંથી એકે નામ એમના પ્રભાવની ચાવી આપણને નથી આપી શકતું. એ નામો પરસ્પરવિરોધી છે એ બતાવે છે કે તેમના પ્રભાવનું કારણ કંઈક ઊંડું જ છે.

હું ગાંધીજીના મતમાં કે તેમની નીતિમાં સંમત છું એટલા માટે મને એમના પ્રત્યે આદર અને માન છે એમ નથી. હું સમજું છું કે એમના જેવા

પુરુષની સાથે આપણને આચાર કે વિચાર પરત્વે સંમતિ છે કે મતભેદ, એ સવાલ ઉઠાવવાનો આખરે કરોડ ઉપયોગ જ રહેતો નથી. અને તેથી હું તેમના પ્રયે આદર ધરાવું છું. સાધુતામાં અને નીતિનિયમની સત્યતા વિષેની અગ્ર શ્રદ્ધામાં માણસોનો જીવનપદ્ધતિ કરાવવાની જે શક્તિ રહેલી છે, એ વસ્તુ આપણી આજની દુનિયાને બહુ મોટા પ્રમાણ પર ફરીવાર દેખાડી આપનાર તેઓ કદાચ એકલા જ હશે. આજના યુગમાં પશ્ચિમનો સુધારો પશુખળ યા શસ્ત્રખળ પરની તેની આસ્થાને લીધે ઊંચલિચલ થઈ રહ્યો છે. આજે લોકો એમ માનતા થયા છે કે મનુષ્યમાત્રની એકતાનો સિદ્ધાન્ત એ ઉદાત્ત આદર્શ છે ખરો; પણ શસ્ત્રાસ્ત્રોના અતિ પ્રચંડ બળની આગળ એ આદર્શોનું કશું ચાલે એમ નથી. એવા યુગમાં પૈસા અને શસ્ત્રાસ્ત્રોનાં સંગઠિત બળોને હરાવવા માટે ગાંધીજીએ નીતિ અને સદાચારની શક્તિ પર આધાર રાખ્યો છે. તેમની શક્તિશાળી કે નિષ્ફળતાનો આંક કાઢવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. પણ એટલું તો આજે પણ કહી જ શકાય કે તેમણે પોતાની શ્રદ્ધા વડે હિંદુસ્તાનનાં કરોડોને સંગઠિત કર્યા છે. ખીજ બાજુ જે સુધારો હિંદુસ્તાનનો હાકેમ — ભારતનો ભાગ્યવિધાતા — હોવાનો દાવો કરતો હતો તે એવી શ્રદ્ધા ગુમાવી ખોટા છે, તે એ કારણને લીધે જ ઊંચલિચલ થઈ રહ્યો છે. હિંદી ગ્રંથ પર ગાંધીજીની જે સત્તા છે તે સામાન્ય અર્થમાં જોને ‘સત્તા’ કહે છે તેવી નથી. એ સત્તા વડે તેમણે જનતાનાં મનમાં એક દૃઢ સંકલ્પ પેદા કરાવ્યો છે, અને હિંદુસ્તાનનું એક રાષ્ટ્ર બનાવ્યું છે. તેમની નૈતિક હિંમતમાં, તેમના મનોબળમાં જે લવ્ય સાદાઈ છે તેના વડે તેમણે પોતાના કરોડો દેશભાઈઓનાં મનમાં સ્વમાનની ભાવના ફરી જગવી છે, અને પોતે મનુષ્ય છે એવું જ્ઞાન તેમનાં મનમાં પેદા કર્યું છે. એમ કરવામાં તેમણે ઇતિહાસનો પ્રવાહ બદલાવ્યો છે, અને માનવજાતિના એક મોટા ભાગનું ભાવિ નક્કી કર્યું છે.

૨૬. અહિંસાની શક્તિ

કુમારી એથેલ મેનીન

હું અત્યંત નરબાવે મહાત્મા ગાંધીને આ શ્રદ્ધાંજલિ આપું છું એમને મળવાનું સદ્ભાગ્ય તો મને પ્રાપ્ત થયું નથી. પણ હું શાન્તિવાદી હોઈ

એમ માનુ છું કે એમણે શીખવેલો અહિંસક પ્રતિજ્ઞાનો મિદ્ધાન્ત એ શાન્તિ અને વિગ્રહના સવાલનો ઉકેલ આણવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે, અને સામાજિક લડતનો એકમાત્ર શાણપણવાળો રસ્તો છે. ૧૯૩૦ ની સવિનય ભગની લડતમાં ગાંધીજીએ અહિંસાની જીવંતીગમતી શક્તિ બતાવી આપી. આજે દુનિયા તબવાર સિવાય બીજા કોઈ બળને સમજતી જ નથી. હિંસાથી હિંસાનો પરાજય થતો નથી પણ માત્ર નવી હિંસા જન્મ પામે છે, એ વસ્તુ શીખવાની શક્તિ જ આજની દુનિયામાં રહી દેખાતી નથી. એ દુનિયાને ગાંધીજીની લડતે એક ભવ્ય અને અદ્ભુત દષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું છે.

હું બરાબર જાણું છું કે મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસાનો મિદ્ધાન્ત નવો શોધી દાખ્યો નથી, અને એ અહિંસા એક ધર્મસિદ્ધાન્તરૂપે હિંદુસ્તાનમાં સૈંકડો વરસથી ચાલી આવી છે. પણ બ્રેટસફોર્ડ કહે છે તેમ, ગાંધીજીએ “પશ્ચિમના ઉપદેશ અને આચરણના ધોધની સામે” એવું પુનઃપ્રતિપાદન કર્યું છે, અને એ પુનઃપ્રતિપાદન દ્વારા તેમણે લોકનેતા તરીકે પ્રચ્છ નીતિમળ દાખવ્યું છે. ૧૯૩૦ ની રાષ્ટ્રીય લડત દરમિયાન તેમણે તેમના કરોડો અતુ યાથીઓને એક નવી રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ જ ન શીખરી, સાથેસાથે ઊંડી ધર્મશ્રદ્ધા પણ આપી. પોતે જોયેલા જાણેલા સત્યને કાળે દેહના અવિદાન દેનાર પ્રારંભકાળના ખ્રિસ્તીઓમાં ઈસુ ખ્રિસ્તે જેવી શ્રદ્ધા પૂરી હતી એના જેવી આ શ્રદ્ધા હતી.

તેમણે જનસમૂહને તેમના પ્રિયોધીઓ વાપરતા હતા એવી બદ્ધોને મશીનગનોની શક્તિ ન બતાવી, પણ જનસમુદાયની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં રહેલી શક્તિનું તેમને લાભ કરાવ્યું. યુદ્ધનું ભૂત જેની પાછળ પડેલું છે એવી આજની દુનિયાને એ શક્તિનું લાભ થવું હજી બાકી છે. એ શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ દરવામાં આવે તો યુદ્ધ થવું સંદેહ અટકાવી શકાય એમ છે. મુન્સફીઓ અને લગાઈ સળગાવનારાઓ પોતાની ધારણા પાર પાડવા માટે હિંસાના ઉપયોગની જરૂર વિશે જે પ્રચાર કરે છે તેમાં એક વાત તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. અવતરતાને વિશે માણસોના મનમાં જે ઝખ્ખના છે તેનો કદી નાશ થઈ શકે એવો છે જ નહીં. એક શબ્દમાં કહીએ તો, બદ્ધો ને મશીનગનો નહીં મનુષ્યના આત્માનો નાશ કરી શકે, નહીં ગણદૂના આત્માનો કોઈ પ્રજ્ઞ

કદાચ કચ્છાઈ જાય ને ગુલામીમાં આવી પડે; પણ પશુજન વાપરનારાઓ સ્વતંત્રતાની જીવતીજમતી લાવનાને કદી જૂંસી નાખી શકવાના નથી. તેઓ કદાચ તેને અમુક વખત સુધી દેખાવા ન દે, કે તેને ગુલ્લાસમાં રહેવાની ફરજ પાડી શકે; પણ અંધકાર અને ગુલ્લાસમાં રહીને તે ફરી પાછી ખળવાન બને છે; અને ક્યારેક એવો દિવસ આવી પહોંચે છે જ્યારે તે ફરી પાછી લબ્ધી ઊઠે છે ને માનવજાતિનો જીવનપંથ ઉભળે છે.

જે માણસ પોતાના આત્માનો માલિક છે તેને ગુલામ બનાવવાની કોઈની તાકાત નથી. તેના શરીરનો નાશ કરવામાં આવે એથી તો માત્ર તેના આત્માની શક્તિ વધે છે. જે ઈસુ ખ્રિસ્ત વાજતેમાજતે ફરતા હ્યારે તેમની આગળ તાડપત્ર થયરાતાં ને તેમનાં સ્તુતિગાનો ગવાતાં, તેના કરતાં વધસ્તંભ પર ચડેલા ઈસુ ખ્રિસ્તનું સામર્થ્ય અનંતગણું વધારે હતું.

હિંસાની સામે હિંસા કરવી એ તો જુલમગારના જેટલી નીચી પાયરીએ ઊતરવા જેવું છે; કેમકે જુલમગાર તો એમ જ સમજે છે કે સત્તા એટલે મોત નિપજવવાની ને વિનાશ કરવાની શક્તિ. અહિંસક પ્રતિકાર યા સલામતમાં જે શક્તિ છે તે જીવનની — અદ્ય આત્માની — શક્તિ છે; એ શક્તિ જિવાડે છે, મારતી નથી. ગાંધીજીએ તેમના શિષ્યો પડે ભારતવર્ષના 'આત્મા'ને મુક્ત કર્યો એમ કહી શકાય. હિંદીઓ હતાય ને પરાધીન ગુલામો મરીને ફરી પાછા મરે જન્યા; માથું ગિયું રાખીને ટટાર ચાલતા થયા; તેમની આંખોમાં શ્રદ્ધા ને આશાનું નુર દેખાવા લાગ્યું; જુલમગારોની, અધઃપાત કરાવનારી, રીતરસમેનો આસરે લીધા વિના રાષ્ટ્ર તરીકે અતિમ મુક્તિ લગી દૂર કરતા પહોંચી જવાની શક્તિ તેમનામાં આવી. સ્ત્રીઓએ તેમના દાસ્યની નિશાનીરૂપ પડા કોરે મૂક્યા, અને આઝાદીની અહિંસક લડતમાં પુરોગામી સમેાવડી બનીને ચાલવા માંડ્યાં. તેમની નમ્રતામાં ઐસ્વર્યું તેજ હતું; તેમના ગર્વમાં પણ નમ્રતાની કુમાર હતી. એમને એમનું સ્વમાન પાછું મળ્યું હતું તેઓ આઝાદ થઈ હતી કેમકે તેમનાં અંતરમાં આઝાદીની શુદ્ધ જ્યોત ખળતી હતી. નાનામોટાં, આગાલશુદ્ધ એધુરપો સમજવા લાગ્યાં કે જીવન એ ખરેખર એક 'શુદ્ધ જ્યોત' છે, અને આપણે આપણાં અંતરમાં રહેલા અદ્ય સૂર્યને આધારે જીવીએ છીએ. જે માણસને આટલું સમજાય તેને

દારવાપણું હોય જ નહીં.

રાજકાળમાં એક વહેનારુ સાધન તરીકે અહિંસા કેટલુ જોગ બતાવી શકે છે એનુ સચોટ પ્રદર્શન રાષ્ટ્રવાદી હિંદે ૧૯૩૦ માં કરાવ્યુ સાથેસાથે એ મનુષ્ય આત્માના વિગ્ધનુ પણ પ્રદર્શન હતુ હળવે સ્વીપુરુષોને જેવમા પૂરનામા આવ્યા, તેમના પર અનેક પ્રકારે મારપીટ ને જુલમ કરવામા આવ્યા, છતાં આ મહાન નૈતિક જાગૃતિનો જુનાળ હિંદી જનતામા ફેલાતો અટક્યો નહીં

અહિંસાનો રાજકાળના એક સાધન તરીકે ઉપયોગ તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત તેની જે ઉપયોગિતા છે તે જો સમજવી હોય, તો ગાંધીજી તપ ત્યાગ સયમનુ જે મહત્વ આકે છે તે સમજવુ જોઈએ એટલી વાત તો સ્પષ્ટ છે કે અહિંસાનો પ્રેમની દિવસફી જોડે અને સત્યની આરાધના જોડે એવો ગાઢ સમન્ધ છે કે એકના પિના બીજુ રહી શકતુ જ નથી અહિંસા એટલે જ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ દેહદમન અને આત્મવિકાસનો આ સિદ્ધાન્ત જગતમા ફેરવે નવો નથી ઈસ્ટિ પ્રિયતના ઉપદેશમા પણ એ વાત હતી જ ગાંધીજીએ એને વર્તમાન જીવનમા આવરી જનાવ્યો છે, તે એમાથી કેવા ફળ નીપજે છે તેનું દર્શન કરાવ્યુ છે એમા જ એમની શક્તિ ને સતપુરુષ તરીકેની એમની મહત્તા રહેલી છે

એક અગત્યની વાત તેમણે એ ગીબરી છે કે માણસ જરૂર પાનના માટે કે અન્યાયનુ નિવારણ કરના માટે હિંસાનો પ્રયોગ જોડલો વધારે કે તેટલો તે સત્યથી આધો ને આધો ખસતો જાય છે કેમકે તેઓ કહે છે કે બહાનના સત્રુ પર હુમલો કરના જતા પોતાના અનરમા વચના સત્રુ પ્રત્યે દુર્વશ થાય છે તેઓ કહે છે “આપણે ચોગને સજ્ન કરીએ છીએ કેમકે આપણે માનીએ છીએ કે તેઓ આપણને સવાવે છે તેઓ તત્કાલ તો આપણને જતા કરે છે, પણ બીજા કોઈ માણસને પકડે છે પણ એ બીજા માણસ તે જુદા રૂપમા આપણે પોતે જ છીએ આમ આપણે આધા જતને પાછા પરીએ છીએ .. દારે કરીને આપણે જોઈએ છીએ કે ચોરાને મજા કરના કરતા તેમને સાંખી લેના બેતર છે એવી દામા જોઈને તેમની સુધસુધ પણ કામ્ય દેખાણે આવી જાય પણ એમને આખી વેના લેના આપણે જોઈએ છીએ કે ચોર કઈ આપણથી જુદા નથી તેઓ આપણા સગા બાઈઓ ને આપણા મિત્રો છે, અને તેમને સજ્ન થવી ધગતી નથી

નૈતિક દૃષ્ટિએ જોતા, તેમજ લગાઈ અને આઝાદીની લડતને અંગે તેના પ્રયોગનો વિચાર કરતા, અહિંસાની ક્વિસૂદીનું સારખૂત તત્ત્વ ઉપર કહ્યું છે છે નિલ્લ છવનમા અહિંસાનો પ્રયોગ અને જગતના પ્રશ્નોને અંગે તેનો પ્રયોગ એ બેને ગાંધીજી જુદા માનતા નથી તેઓ કબૂલ કરે છે કે અહિંસાની વાટ વસમી છે, તેમા નિરતર દુખ સાહેબુ પડે છે, અને અપાર ધીરજ રાખવી પડે છે પણ તેઓ આમળ વધીને એમ પણ કહે છે કે એના ફળરૂપે મનની શાન્તિ અને હિંમત બને ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે કઈ વસ્તુ કીમતી ને શાશ્વત છે, ને કઈ નથી, એ સમજતા આપણે શીખીએ છીએ તપ સાગ સયમના આવા નિયમો અનુસાર છવનનો નિલક્રમ ચનાવવાનું નીતિશાસ્ત્ર પશ્ચિમની સરકૃતિને અઘરુ લાગે છે એને ઘણું અગ્રે ભગતા આવતા ખિસ્તી ધર્મનું પાલન પણ એમને એટલું જ અઘરુ લાગે છે છતાં, સત્ય અને ન્યાયને માટે લડતા માન-રસમૂલો મનમાથી દૂષને કાઢી નાખ્યો અને તેને સ્થાને વિશ્વ વ્યાપી પ્રેમની સ્થાપના કરશે, અને હિંસાનો સર્ગ સાગ કરશે, તો જ તેઓ ક્યારેક પણ શાન્તિ સ્થપાયેલી જોઈ શકશે એ શાન્તિ એટલે સમાજમા રિઝહનો અલાન એટલો જ અર્થ નથી, પણ માન-રગતિના કબ્યાણને માટે આ-સ્થ-એની અતરશાતિ છે

મહાત્મા ગાંધીને આપણે વીસમી સદીના સત તરીકે રદન કરવું જોઈએ તેઓ અંગ્રેજ અને અદિતીય છે તેમનો સમો-રડિયો આત્મની દુનિયામા ઠાઈ નથી તેઓ ઉપદેશ તેમજ આચરણ દ્વારા જગતને સુકિતનો રસ્તો બતાવી રહ્યા છે જગત જે તેમનો બોલ નહીં સાભરે તો તેનો અહમનાશ નિમયિનો છે ગાંધીજીએ હિંદની રાષ્ટ્રીય હિતચાલની અપાર સેવા કરી છે, અને તેમના ઉપનાસોના રાજકીય પરિણામો પણ આવ્યા છે, છતાં ગાંધીજીને રાજકીય નેતા ન ગણના જોઈએ તેમને તો આધ્યાત્મિક નેતા ને શિક્ષક ગણના જોઈએ તેમની 'સજકીય' કહેવાતી પ્રવૃત્તિઓ તો કેવળ તેમના નીતિધર્મ અને દિલમૂઠીમાંથી જ નીપજતા સ્વાભાવિક પરિણામો છે તેમની ધર્મભાવના જ તેમને રાજકીય ક્ષેત્રમા દોરી ગઈ છે

ઠાઈ સતપુરુષની સાધુતા પ્રત્યે આદર ધરાવના સારુ ને તેની સ્તુતિ કરના સારુ નીતિધર્મ વિષેના તેમના વિચારો કબૂલ રાખવા જ જોઈએ એવું

નથી. સામે કાંઠે ઊભેલી જડવાદી ફિલસૂફી લાલે એમ માને કે ગાંધીજીના આદિસાવાદમાં જીવનવિમુખતા રહેલી છે ને તે માણસોને સંસારનો લાઝ કરવા પ્રેરે છે. પણ ખરું જોતાં ગાંધીજી જેના તરફ વધારેમાં વધારે લક્ષ આપે છે તે રાજકીય ક્ષેત્રમાં તો વસ્તુસ્થિતિ એવી જિલ્લી છે. ગાંધીજી કહે છે તેમ જગતના સર્વ ધર્મોએ મહાન સ્વીપુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યો છે. આજની દુનિયાને આદિસાની શક્તિનું જીવતુંગતું પ્રદર્શન કરાવનાર પુરુષ તરીકે મહાત્મા ગાંધી આપણી નગર આગળ એક પ્રદીપની પેઠે પ્રકાશી રહ્યા છે. છતાં તેમણે ઉપદેશોનું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ મનુષ્યને માટે છે, સર્વ કાળને માટે છે.

૨૭. ગાંધીજી અને બાળકો

ડૉ. મેરિયા મોન્ડીસોરી

ગાંધીજી તેમની નજીક વસતા માણસોને જેવા દેખાય છે તેના કરતાં સાવ જુદા જ રૂપમાં આપણે પશ્ચિમવાસીઓ તેમને જોઈએ છીએ. આપણે રાતે આકાશ તરફ નજર નાખીએ તો તારા આપણને દર્શાવેલા, ચળકતા ને ઝંખૂક ઝંખૂક થતા દેખાય છે. પણ આપણે એ તારાની નજીક હોઈએ તો તે આપણને નાના કે નક્કર ન લાગે. તે રંગ અને તેજના પાર વિનાના પુંજ દેખાય; તેમાં કશી નક્કર વસ્તુ નથી એમ જ આપણને લાગે.

ગાંધીજી આપણી નગરને કેવળ એક માણસ — લંગોટબેર રહેનારા ટચૂકમ માણસ — દેખાય છે. યુરોપને ખૂણેખાંચરે સુદ્ધાં દરેક માણસ — નાનામાં નાનાં બાળકો પણ — તેમને જાણે છે. દરેક જાણે તેમનું ચિત્ર જોનારે પોતપોતાની ભાષામાં બોલી જાડે છે : ‘આ તો ગાંધી છે !’

આપણા લોકો, જેઓ એમનાથી આદરણીય બધા દૂર ને સાવ જુદી સંસ્કૃતિમાં રહે છે, તેઓ એમને વિશે શું ધારે છે? તેઓ એમને શાન્તિનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષ તરીકે જાણે છે. પણ યુરોપમાં જેવા શાન્તિવાદીઓ હોય છે તેના જેવા નહીં. આપણે સાંના શાન્તિવાદીઓ તો દલીલો કરે છે ને દોષધામ કરે છે. એમને સભાઓમાં જવાનું હોય છે ને છાપામાં લેખો લખવાના હોય છે. ગાંધીજી ઉત્પાવજ કે દોષધામ કરતા નથી. કેટલીકવાર તો તેઓ કેદખાનામાં હોય છે, જ્યાં તેઓ નથી ભાગ્ય કરતા કે નથી પૂરું પેટ

ભરીને ખાતા. અને છતાં હિદમાં કરોડો માણસો તેમને સમજે છે ને અનુસરે છે, કેમકે તેઓ ગાંધીજીની ભાવનાથી પરિચિત છે.

તેમની ભાવના એક મહાશક્તિ જેવી છે. તેનામાં મનુષ્યોને એક કરવાનું સામર્થ્ય છે, કેમકે તે એમનાં અંતરમાં રહેલા કોઈક ભાવને પ્રદીપ્ત કરે છે ને સહુને બેગા કરે છે. આ ગૂઢ ને અદ્ભુત શક્તિનું નામ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ એક જ એવું બળ છે જે મનુષ્યોની વચ્ચે સાચું ઐક્ય સ્થાપી શકે. પ્રેમ ન હોય તો તેઓ બાહ્ય સંગોએ અને સ્વાર્થસાધનને બળે બેગા થાય છે; પણ એ મળવું ઉપરઉપરનું હોય છે, એમાં મનનો મેળ હોતો નથી પ્રેમ વિનાનું આ મિશન ગ્રાહ્ય ટકવું નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમાંથી માણં પરિણામો આવે છે. માણસો વચ્ચે ઐક્ય બંને રીતે થવું જોઈએ — આત્માના આકર્ષણ વડે, તેમજ બાહ્ય સંગઠન વડે.

ગાંધીજી કેટલાંક વરસ પર થોડાક વખત માટે યુરોપ આવ્યા હતા, તે સ્વદેશ જતા પહેલાં થોડાક દિવસ રોમમાં રહ્યા હતા, તે વેળા આ વસ્તુ મેં બહુ સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ હતી. તે વેળા મને લાગેલું કે ગાંધીજીના દેહમાંથી કોઈ ગૂઢ શક્તિ નીકળીને ફેલાય છે. લંડનમાં તેઓ રહેલા તે દરમ્યાન મારી શાળાઓનાં બાળકોએ તેમના માનમાં સ્વાગતનો એક મેળાવડો કરેલો. ગાંધીજી ભોંય પર બેસીને કાંતવા લાગ્યા, ને એ બધો વખત બાળકો તેમની આગળ શાંત અને અખોલ્લ બેસી રહ્યાં. આ અવિરમરણીય સ્વાગત સમારંભમાં જે મોટેરાંએ હાજરી આપેલી તે પણ બધાં શાન્ત અને સ્વસ્થ બેઠાં હતાં. ગાંધીજીને મનમાં એથી જ સહુને સન્તોષ થઈ ગયો; નામગ્યાન કે ભાષણોની જરૂર ન રહી.

પણ એથીયે વધારે જાપ તો મારા મન પર એક બીજા પ્રસંગની પડી લદ્દ સમાજની કટલીક મહિલાઓ સવારે સાડાચાર વાગે ગાંધીજીને પ્રાર્થના કરતા જેવા ને તેમની સાથે બેસીને પ્રાર્થના કરવા જતી. એક બીજી જાણવા જેવી હકીકત છે. રોમમાં તેઓ શહેર બહાર પરામાં આપેલા એક બંગલામાં રહેતા હતા. સ્થાન નિર્ગળ અને એકાન્તવાળું હતું. એક દિવસ સવારે એક યુવતી ચાલતી ચાલતી ત્યાં આવી પહોંચી. ગાંધીજી એકલા હોય ત્યારે તેને તેમની સાથે વાત કરવી હતી. એ ઈંગ્લીની રાખની સહુથી નાની દોઢી મેરિયા હતી.

આ આત્માના આકર્ષણનો આપણે વિચાર કરવો ઘટે છે એ શક્તિ માનવજાતિને ઉગારી શકે એવી છે કેમકે આપણે એકબીજાની સાથે કેવળ સ્વાર્થના કે પૈસાટકાના સમન્વયથી જોડાનાને બદલે એકબીજાની સાથે આ પ્રકારના રત્નેહથી આકર્ષાવું જોઈએ એ વસ્તુ આપણે કેવી રીતે શીખી શકીએ ?

આ આધ્યાત્મિક બળો આપણી આસપાસ હમેશા મોજૂદ હોય છે, જેમ પ્રકાશના કિરણો વિશ્વમાં મોજૂદ હોય છે પણ એ કિરણોને આપણે ખાસ યંત્રો દ્વારા જ જોઈ શકીએ છીએ, ને એ યંત્રો દ્વારા જ તેને એક જગ્યાએ કેન્દ્રિત કરી શકાય છે આ યંત્રો આપણે માનીએ એટલા વિરલ નથી બાળકો એ જ આ યંત્રો છે ! આપણો આત્મા બાળકથી ધણો છેટો હોય તો આપણે માત્ર તેનું નાનકડું શરીર જ જોઈએ છીએ આપણે આકાશના તારાને નાનકડા ચળકતા બિંદુરૂપે જ જોઈએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તો ત્યાં ગરમી અને તેજના અમાર ભરેલા હોય છે તેનું જ બાળકાને વિષે છે એમનામાંથી જે મૂળ શક્તિ એમને ફેલાય છે તેની મહત્તાનો અનુભવ કરવા જોટલા નજીક આપણે જવું જોઈએ અત્યારે તો આપણે બાળકથી ધણું જ આધા આવી ગયા છીએ આત્મા દ્વારા એની પાસે જવાની કળા એ એવી મૂળ શક્તિ છે જે સમગ્ર માનવજાતિનું એક કુટુંબ બનાવી શકે છે એ એક એવી દૈવી કળા છે જેના વડે આખા જગતમાં શાન્તિ ફેલાય એમ છે જગતમાં બાળકો ધણું જ છે, અગણિત છે તેઓ એક તારા જેવા નથી તેઓ તો આકાશના મધ્યભાગમાં વહેલી તારકનદી આકાશમગાના જેવા છે

ગાંધીજીની જ્યતીને પ્રસંગે હું તેમને નિનતી કરું છું કે તેઓ હિંદુસ્તાનનાં તેમજ જગતના બાળકને માન આપે, અને તેમને પોતાને વિષે તથા આત્માની શક્તિને વિષે આખા ધગવનાર અનુયાયીઓમાં પણ બાળકને વિશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે

૨૮. ગાંધીજીનો વિકાસ

આર્થર મૂર

ગાંધીજી સિત્તર વરસે યાગીસ વરસના વૃદ્ધા માણુઓ કરના મનથી

જુવાન છે, કેમકે તેઓ હજુ નવું નવું શીખે છે ને નવાનના અખતરા કરે છે તેઓ અમુક સિદ્ધાંતોના અનિષાદ અને પુરસ્કર્તા છે એ વાત સાચી પણ એ સિદ્ધાંતોની હદ કડકપણે જાણવામાં આવી નથી હું તો એમ માનું છું કે સત્સની શોધને જ એમણે હમેશા પોતાનું મુખ્ય કાર્ય ગણ્યું છે એ સત્સ બીજાઓને આપવું ને તેમના નેતા બનવું એ કામો બીજા નમરે આવે છે તેઓ જ્યારે વચ્ચે વચ્ચે વધારે પ્રકાશ મેળવવા મથતા હોય છે ત્યારે નેતાપદ પરથી નિવૃત્તિ લેવાને તૈયાર હોય છે

હું તેમને પહેલે ૧૯૨૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્હીમાં મળેલો તે વખતે તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યને કાળે એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ આદર્યો હતો તેમના મિત્રો તેમની જિંદગી વિષે ભારે ચિન્તાતુર હતા મૌલાના મહમદ અલીએ જેટલા માણસના નામ સૂચવા તે બધાને દિલ્હી આવી 'ઐક્ય પરિષદ' માં હાજરી આપના નોતર્યા હતા ઉપવાસને લીધે કંઈક જાગૃતિ આવી છે, ને બે લડતી કોમોને ભેગી કરવાનો અસાધારણ પ્રયત્ન તરફથી શરૂ થયો છે, એમણે જાણીને કંઈ નહીં તો ઉપવાસ દરમ્યાન ટકી રહેવા જેટલું બળ તેમને મળે, એ પરિષદ ભરવાનો આશય હતો એ વરસે ઉનાળામાં એક પડી એક એમ અનેક કોમી રમખાણો થયા હતા મને પરિષદ માટે નોતરું મળેલું એટલે હું પણ દિલ્હી ગયો હું પહોંચ્યો તેને જીજ્ઞે દિવસે પરોડિરે મહમદઅલી મારી હોટેલમાં મારા સૂતાના ઓરડામાં આવ્યા મને કહે 'હું હમણા જ તમને ગાંધીજી પાસે લઈ જવા માગુ છું' ગાંધીજી ધીરજ ટેકરી પર આવેલા સુવત્સલસિંહના નગનામાં પથારીમાં સૂતા હતા શરીર નખણ પડી મથેલું પણ મુખ પર રિમત હતું તેમના મિત્ર ચાર્લી ઓડેઝ અને બીજાઓ શુશ્રૂષા માટે હાજર હતા અમે થોડીક વાતો કરી પણ ગાંધીજી ઝાઝી વાતચીત કરી શકે એમ હતું નહીં અને શી વાત થઈ એ મને યાદ રહ્યું નથી પણ એ પ્રસંગનો આભેદૂળ ચિતાર મારી રમૂતિમાં જડાઈ ગયેનો છે અમારી વચ્ચેનો સંસર્ગ રનેહલયે ને આનંદદાયી હતો સ્વારણજીના વરસોમાં મને એમની સાથે વાતચીત કરવાના પ્રયત્નો છ સાતથી વધારે મળ્યા નથી છતાં તેમના અંતરમાંથી બહારી મિત્રાચારી ને રનેહની ભાવના હું કદી બૂંધે નથી પત્રમાગ તરીકે, તથા અમુક વખત સુધી વડી ધારાસભાના ઈર્ષત પક્ષના એક સભ્ય તરીકે, મારે ઘણીવાર — ખાસ કરીને ૧૮૩૦ થી ૧૯૩૨ સુધીના

સમયમા — એમના કામોની ટીકા કરવી પડતી પણ એ કશાથી અમારા અગત સમન્ધમા ફરક પડતો નહીં કેટલીકવાર અમે એકબીજાને કાગળો પણ લખતા હું મહુ છૂટથી મારા વિચારો લખી જણાવતો, ને તેઓ બહુ સમભાવપૂર્વક જવાબ વાળતા ૧૯૨૭ અને ૧૯૨૯ માં તેમની અગ્રેજી આત્મકથાના બે ભાગ બહાર પડ્યા તેની સમાલોચના કરવાનું મારે માથે આવ્યું ખાદીથી બાંધેલા ને અમદાવાદમા તેમના પોતાના છાપખાનામા સુંદર રપષ્ટ રીતે છાપેલા આ બે ગ્રંથો લીલા પુસ્તકો એ રસથી તરખોળ એવી એક મહાન કલાકૃતિ છે એ વાચ્યા પછી મને લાગ્યું કે એમના અનેકવિધ ને અકળ વ્યક્તિત્વ વિષેનું મારું જ્ઞાન ઘણું વધ્યું છે ગાંધીજીના મનની ક્રિયાઓ સાદી કે સમજાવે સહેલી નથી પણ આ પુસ્તકોમા એમનું ગદ્ય સરળતાના નમૂનારૂપ છે વળી તેમની સાદાર્થ, તેમની સજીવતા, તેમના વર્ણનોમા તરી આવતું તેમનું નિખાલસપણું અને તેમનું રપષ્ટવક્તૃતાપણું એ એમના ગુણો ઘણું પ્રસંગે ઘણા રપષ્ટ રૂપમા દેખાઈ આવે છે ને અણુભાલ લાગે છે ખીજે કેટલેક પ્રસંગે તેમના વિચારના ગ્રીણવટ અને અટપટાપણું પણ એવી જ રીતે દેખાઈ આવે છે

મહાત્માજી રાજકીય નેતા તરીકે ને ધાર્મિક નેતા તરીકે એમ એક પ્રકારનું દ્વિવિધ જીવન ગાળે છે રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે તેમણે પોતાનાં દેશભાઈઓના મનમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગવાનું, તેમને નિયમપાલનની કડક ટેવ પાડવાનું, અને તેમનામા સ્વમાનની ને ઐશ્વિક આપભોગની વૃત્તિ પેદા કરવાનું કામ ઊપાજી હતું તેની સાથે તેમની પોતાની સાધુતા ને સાગરત્તિનો પ્રભાવ પણ લોકોના મન પર પડેલો પૂર્વના દેશોમા આ ગુણો વિશે લોકો ભારે આદર ધરાવે છે હિંદુસ્તાનમા તો વિશેષે કરીને, કેમકે અપગ્રિમિટ અને વાસનાત્યાગ એ જ્ઞાનસાધનના પગથિયારૂપ છે એમ એ દેશમા લાગ્યા વખતથી શીખવવામા આવ્યું છે ગાંધીજીએ એમની આત્મકથામા કહ્યું છે કે એમના રાજકીય અનુભવોને તેઓ બહુ મહત્વના નથી ગણતા, પગ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા તેમણે કરેલા ‘સત્યના પ્રયોગો’ માં જ એમનું સત્ય જીવન સમાયેલું છે ૧૯૨૭ સુધી તેમણે કરેલી કષ્ટમય જીવનયાત્રાનું વર્ણન એ એક અર્થમા નિષ્ફળતાની કમૂલ ત જોવા હવે ત્રીસ વરસ લગી તેમણે આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો, “ ઈશ્વરનું દર્શન કરવાનો, મોક્ષ મેળવવાનો ” પ્રયત્ન

કર્ચો છે, નિરતર આતુરતાપૂર્વક તેની ઝખના કરી છે એને માટે તેમણે અહિંસા, અહમર્ય, નિરામિયાહાર, અનેક પ્રકારના પ્રતો ને તપ તથા સયમો કર્યા છે ખાડની ધાર જેવા માર્ગ પર તેઓ ચાલ્યા છે છતાં આટલા બધા વરસને અતે તેઓ એટલું જ કહી શક્યા છે કે તેમને માત્ર ‘સત્યનારાયણની — પરમેશ્વરની — આછી ઝાંખી જ ચાઈ છે’ તેઓ ઇશ્વરનું દર્શન કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા નથી, જોકે પરમેશ્વર છે અને એ જ પરમ સત્ય છે એવી સપૂર્ણ પ્રતીતિ તેમને થઈ ચૂકી છે

ગાંધીજી જીવનમાં વિશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખનારા છે તેઓ કહે છે કે મનુષ્યનો જન્મ પાપમાયી છે એ વિષે તેમને પાકી ખાતરી છે જેમ સર્વ લાગીઓને તેમ તેમને પણ જીવન અનેક નિષેધો — લાંબા વસ્તુઓથી — ભરેલું દેખાય છે જગતનો આભારપૂર્વક આસ્વાદ લેવો, અને ઇશ્વરનો મહિમા વધારવાને સારુ તેનો ઉપભોગ કરવો, એમ તેઓ માનતા નથી. સ્ત્રીપુરુષનો સયોગ એ ખેશક એમને આપત્તિમાનનું મૂળ લાગે છે સ્ત્રીપુરુષસંબંધ વિષેના ગાંધીજીના વિચારો અને અહમર્ય વિષેના એમના પ્રકરણોને વિષે એટલું જ કહી શકાય કે આધુનિક માનસશાસ્ત્ર અને વૈદકશાસ્ત્રના મતો અને તેમના વિચારો વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ તુલ્ય જોડાઈ અતર છે મનુષ્યની જે વૃત્તિઓને તેઓ સાવ શરમભરેલી માને છે તે વૃત્તિઓને દબાવી દેવી ને હમેશા દબાવ્યા જ કરવી, એ ધનાજ તેઓ મૂલ્યવે છે તેમણે કહ્યું છે કે આવા લાગને કશી હદ જ નથી ગાંધીજી દૂધને લવાનક અને વિકારવર્ધક, તથા અહમર્યમાં વિધ્નકર્તા, પીણુ માનતા હોવા છતાં તેનો લાગ કરી શકાયો નથી તેને વિષે તેઓ ભારે વિમાસણ કરતા લાગે છે લીનાસૂકા ફળને તેઓ ‘અહમર્યારીનો આદર્શ આહાર’ ગણે છે, પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ તો, તેમના મત પ્રમાણે કરી શકાય એટલા ઉપવાસ છે

મનુષ્યજાતિના મોટા લાગના વિચારોથી આટલા બધા ભિન્ન આદર્શો ગાંધીજી સેવે છે, એટલે ગાંધીજી — ખેટલાક ખ્રિસ્તી સાધુઓ અનેના તેમ — અસહિષ્ણુ ને જુલમગાર બન્યા હોત તો તે વિચિત્ર ન લાગત પણ એવું કશું બન્યું નથી જે નિષેધોથી તેમણે પોતાના જીવનને અતિશય કઠણ કરી મૂક્યું છે તે નિષેધો તેઓ પાળે છે, ધણી વસ્તુઓ તજે છે, છતાં એમના સ્વભાવમાં ધણી જ સરળતા છે ને બીજાઓના મન જીતી લેવાની શક્તિ છે એ ગુણને

લીધે જ તેમણે લોકોનાં મન પર આટલો બધો પ્રભાવ મેળવ્યો છે. તેમનામાં જેમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઝંખના ને તાલાવેલી છે તેમ તેમનામાં એક મોટામાં મોટો સદ્ગુણ છે તે માનવબંધુઓ પ્રત્યેનો સાચો પ્રેમ. તેઓ એક તરફથી કૂરતા ને જીલમને ધિક્કારે છે, ને બીજી તરફથી ગંદકી અને રોગને. પણ તેમની ત્યાગવૃત્તિએ જીવનકાળમાં તેમને હંમેશાં મોટા ઓરડામાં પણ મૂકતાં રાક્યા છે; અને તેમના યૌવનની જીવનકથામાં આપણે તેમને નિરંતર જીવનનો આસ્વાદ લેવાની ના પાડતા ને જીવનવિમુખ બનતા જોઈએ છીએ.

વિલાયતમાં તેઓ વિદ્યાર્થી હતા તે દિવસો દરમ્યાન તેમના પૂર્વજોના ધર્મ પર તેમની શ્રદ્ધા બેડી ને વધતી ગઈ. ત્યાં તેમણે પહેલીવાર, સર એડવીન આર્નેલ્ડના અનુવાદ (The Song Celestial) દ્વારા, ગીતાનો પરિચય સાધ્યો.

હું આ લેખ લખી રહ્યો છું તે વખતે પણ કંઈક મહત્વનો બનાવ બની ગયો છે. ગાંધીજી તેમના જીવનના એક નવા અંકમાં પ્રવેશ કરતા દેખાય છે.

થોડા વખત પર ગાંધીજીએ કહેલું કે એમને રાજકોટના અનુભવને પરિણામે ' નવો પ્રકાશ ' લાખ્યો છે. એ પ્રકાશનું સ્વરૂપ હવે જાણવામાં આવ્યું છે. તે બહુ અગત્યનું છે. કેમકે ગાંધીજીએ ધણાં વરસ થયાં હિંદુ સમાજ પર જે પ્રભાવ પાડ્યો છે ને તેને પરિણામે તેઓ હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં જે ભાગ ભજવી રાક્યા છે તેને વિશે કોઈ શંકા હિલવી શકે એમ નથી. કેટલાંક વરસને ગાળે તેમણે સવિનય ભંગની બે ભારતવ્યાપી હિલચાલો ચલાવેલી; તેને પરિણામે દેશમાં ઉત્પાત મચેલો ને સરકારી અધિકારીઓ ભારે વિમાસજીમાં પડી ગયેલા. વળી એ બંને હિલચાલો જે પરિણામો મૂકી ગઈ તેની અસર તો હિલચાલો બંધ પડ્યા પછી પણ કાયમ રહી છે, અને આજે પણ કામ કરી રહી છે. ગાંધીજીએ તેમની પાકટ વયમાં, અને મહાસભાની સંસ્થા પર તથા જનતાનાં મન પર પોતાનો અજોડ પ્રભાવ હજી કાયમ છે એમ બતાવી આપ્યું છે એવે વખતે, પોતાના સિદ્ધાન્ત અને ઉપદેશમાં કરેલો ધરમૂળનો ફેરફાર એ એક પ્રથમ શ્રેણીની ઘટના છે. એની હિંદુસ્તાન પર તેમજ બહાર પણ અસર પડે છે, કેમકે ગાંધીજીના અનુયાયીઓ પરદેશોમાં પણ છે, અને ગાંધીજીને લગતી ખબરો આખી દુનિયામાં ફેલાય છે ને છપાય છે.

અહિંસાત્મક અસહકારના સિદ્ધાન્તમાં સારીરિક ને માનસિક હિંસા

વચ્ચે નૈતિક ભેદ પાડવામા આવેલો, અને તેથી એ સિદ્ધાન્તમા ગિયા પ્રકારનું નૈતિક તત્ત્વ છે એવો દાવો કરવામા આવેલો, એટલા માટે બીજાઓની જોમ મેં પણ એ સિદ્ધાન્તની ટીકા કરી છે એ નિશ્ચય પ્રબળ વાપરી શકે એવી, લડાઈની એક રીત છે, અને બહિષ્કાર તથા હડતાળની હારની વસ્તુ છે વસ્તુતઃ બહિષ્કાર અને હડતાળનો એ અસહકારમા સમાવેશ થાય જ છે એકે યા બીજા પક્ષનું સંગઠન વધારે પ્રબળ હોય અને જે પ્રશ્ન પરંતુ લડત બિપડી હોય તેનું જેટલું મહત્ત્વ હોય તે પ્રમાણે લડતમા હારજીત મળે છે પણ સશસ્ત્ર બળવો કે વિગ્રહ જેમ આધ્યાત્મિક શસ્ત્ર નથી તેમ અસહકાર પણ આધ્યાત્મિક શસ્ત્ર નથી ખ્રિસ્તીઓને તો આ નિયમમા મળેલું શિક્ષણ સાવ સ્પષ્ટ છે મનમાં કુનિયાર આવ્યો, હૃદયમા કુવાસના પેદા થઈ, કે નીતિનિયમનો ભગ થયો જ સમજવો બાહ્ય કર્મ તો માત્ર એ વિચારનું પ્રાપ્ત રૂપ છે અસહકારની લડતને વેગ આપવા સારુ ગાંધીજીને પોતાને હિંસક વિચારોને ઉત્તેજન આપવાની, અંગ્રેજોની નિન્દા કરવાની, ને પરદેશથી આવતા માલ સામે ઉપદેશ આપવાની જરૂર પડી છે એટલે આ જાતનો અસહકાર ઉચ્ચ પ્રકારની નૈતિક વસ્તુ હતી, આચારમા ઉતારેલો ખ્રિસ્તી ધર્મ હતો, અથવા એથી કંઈક ઉચ્ચતર હતું, વગેરે વાતો અંગ્રેજો સ્વીકારતા નથી સાફ શબ્દોમા કહીએ તો, લોકશાયરના માલના બહિષ્કારનો આર્થિક હેતુ એ હતો કે હિંદુસ્તાનમા એક વર્ગને કામ, રોજી ને ખોરાક આપવા ને વિનાયતમા બીજા વર્ગના કામ, રોજી ને ખોરાક પડાવી લેના માણસોને બૂખે મારવા ને તેમના જીવ લેના એ બેમા નૈતિક દૃષ્ટિએ ખાસ કરી કરક નથી કોઈ પણ પ્રમાણિક અંગ્રેજ એમ નહીં કહે કે હું ખે પીડાતી જર્મન પ્રજા અને જર્મન સૈનિકા બનેના પર, સુનેહની શરતો પર સહી કરાવના માટે દબાણ લાવવાને ગઈ લડાઈમાં જર્મનીની આસપાસ જે દરિયાઈ ઘેરો ધાનનામા આવેલો તે નૈતિક દૃષ્ટિએ રણસેનની ખાઈઓની લડાઈ કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારની વસ્તુ હતી અથવા જુદી હતી તો તે હલકા પ્રકારની હતી એમ કહી શકાય

દૈનિકી રીતે અસહકારની દિલચાલમાથી જ નીપજેથી દિસા કાઢી નીકળી સારે તેના ધનાન્વરૂપે ગાંધીજીએ પોતે ઉપનાસ કર્યો તેમણે માન્ય કે ચૌરીચૌરાના પ્રાથમિકરૂપે પોતે કરેના આઠ દિવસના ઉપનાસથી એ

ગામડામાં થયેલા અપરાધનું કંઈક પ્રજ્ઞાલન થશે. આગળ જતાં તેમણે ઉપવાસના ઉદ્દેશનું ક્ષેત્ર વધાર્યું. ૧૯૨૪ માં તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યને કાળે એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ કર્યો. ગઈ સવિનય લંગની લડતના ખીજા અંક વખતે તેમને કેદમાં પૂરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે ઉપવાસ કરીને મુક્તિ મેળવી. કામી ચુકાદામાં ફેરફાર કરાવવાને પણ તેમણે ઉપવાસ આદર્યો હતો. એમના પાછળના ઉપવાસોમાં — જેમાં રાજકોટના ઉપવાસનો પણ સમાવેશ થાય છે — પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ નહોતું રહ્યું; અને તેમના પોતાના અનુયાયીઓએ પણ ‘એમાં બળાત્કાર હતો’ એમ કહીને એની ટીકા કરી હતી.

અસહકારમાં અહિંસા ઉમેરાય ત્યારે તે ધર્મ્ય બને છે ને ઉપવાસની રીત એ એક આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એવા એમના કથનની સામે અગાઉ ટીકા થતી, પણ ગાંધીજીના ઉપર તેની કશી અસર પડતી દેખાતી નહીં. હવે એમાં ફેરફાર થયો છે. ગાંધીજીને નવો પ્રકાશ લાખ્યો છે. તેમણે આપણને કહ્યું છે કે રાજકોટનો તેમનો ઉપવાસ ‘હિંસાથી દ્વિવિત થયેલો’ હતો, અને તેમણે હવે પોતાના બધાં હથિયાર હેઠાં મૂકી દીધાં છે. આત્મ-શુદ્ધિ કરવાના એમના આદેશો બધા પ્રયત્ન પછી, વરસોનાં તપ ત્યાગ સંપન્ન પછી, વિરોધીઓ પ્રત્યે એમ રાખવાની તેમની સાધના પછી, જે હજુ તેઓ એમ માનતા હોય કે તેઓ આ સાધનો વાપરવાને લાયક નથી, તો કરોડો માણસો એને માટે લાયક થઈ શકે, કે અત્યારે જેઓ એ સાધનો વાપરવા મથી રહ્યા છે તેઓ એ વાપરવાને લાયક બની શકે, એવી આશા તો કેટલી ઓછી રાખી શકાય !

આપણા જમાનાના સૌથી અટપટા ને મૂઝવનારા નૈતિક પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન તે શસ્ત્રયુદ્ધ પ્રત્યેના આપણા વલણને લગતો છે. ધણા ખ્રિસ્તીઓ, ખૌદો, અને કોઈ ખાસ સાંપ્રદાયિક ધર્મને ન માનનારા સત્યનિષ્ઠ લોકો માને છે કે બચાવને કાળે કરેલા યુદ્ધમાં ભાગ લેવો એ પણ ખોટું છે, અને પાપ ને ખૂરાઈનો પ્રતિકાર ન કરવાનો ખ્રિસ્તી સિદ્ધાન્ત જેમ વ્યક્તિને લાયક પડે છે તેમ જ રાષ્ટ્રને પણ લાયક પડે છે. માટે સાફસાફ કહેવું જોઈએ કે ગાંધીજીએ ટૉલસ્ટોયનો જે સિદ્ધાન્ત અપનાવ્યો છે તેમાં મને તો વિચારની અરાજકતા જ દેખાય છે. એની સામે એની એક દલીલ કરવામાં આવે છે કે આપણે બચાવ કરનારું સૈન્ય કાઢી નાખવું હોય તો પોલીસ ફોજ પણ કાઢી નાખવી

જોઈએ. એ દલીલનો કશો રહિયો અપાયેલો હું જોતો નથી. અહિંસાવાદી સિદ્ધાન્તનો છેવટનો રહિયો ગીતામાં કૃષ્ણે અર્જુનને કરેલા ઉપદેશમાં અપાર્થ ગયો છે. તથા વસ્તુ પર હું આ વિષયમાં ગાંધીજી સાથે અર્થમાં ભિન્ન થયો છું. પણ તેમનો મત મને એ લાગ્યો કે ગીતામાં જે યુદ્ધનું વર્ણન છે તે તો માત્ર એક રૂપક છે, ખરેખર થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન નથી; અને એમાંની દલીલ શસ્ત્રયુદ્ધને તથા હિંસાને લાગુ પડતી નથી.

પણ રાજકોટના પ્રસંગ પછી મારી નજરે નવા જ મહાત્મા દેખાય છે. જે પુરુષે દીર્ઘકાળના સેવામય જીવન દરમિયાન કડકમાં કડક આત્મનિમ્મલ પાળ્યો છે, કઠણમાં કઠણ લાગ કર્યા છે, અને આત્મશુદ્ધિની ધગશ સેવી છે, તેમને આપણે સહુએ પૂજવા ઘટે છે. તેમને જો નવો પ્રકાશ લાગ્યો હશે, તો ધણું વરસના મહાપ્રયત્નને પરિણામે તૈયાર થયેલા તેમના અરીસામાંથી એ પ્રકાશ ઝગારા માર્યા વિના નહીં રહે. જગતના દરેક દેશમાં અસારે એટલું કપૂલ થવા લાગ્યું છે કે મનુષ્યના વ્યક્તિગત આત્મા ઉપર જ જગતની બધી આશાનો આધાર રહેલો છે. દરેક માણસે પંડથી શરૂઆત કરવી રહી છે. પણ આપણે જ્યારે આપણા અંતરાત્માને ખોલતો સાંભળી શકીએ ત્યારે આસપાસ શાન્તિ પેદા કરવાની શક્તિની આપણને જરૂર રહે છે. નહીં તો કદાચ આપણે આડે રસ્તે ચડી જઈએ. કેટલાક માણસે અસારે જ પોતાની નૈતિક ધગશના આવેશમાં ખોટાઈ જઈને પોતાને સંભળાયેલા અંતરનાદની વાતો જોરજોરથી કરે છે, અને અંતરનાદ સાંભળવા કરતાં બીજા લોકોને પોતાના મત તરફ વાળવાને અધિક આતુર દેખાય છે. બીજે બંને નહીં પણ હિન્દુસ્તાનમાં તો ગાંધીજી એવી નીરવતા પેદા કરી શક્યા છે જેમાં સાચી શાન્તિનો જન્મ થવાની આશા રહે છે.

૨૯. ગાંધીજીનું આધ્યાત્મિક શાસન

ગિલ્લર્ટ મરે

આજે જગતમાં રાષ્ટ્રોના રાજ્યકર્તાઓ પરબાજી પર વધારે ને વધારે આધાર રાખતા જાય છે. જે રાજ્યન-ત્રેમાં કાયદાનું કે બ્રાહ્મણપત્નું નામ સરખું નથી તેવાં ત-ત્રેને જગતની પ્રજાઓ અધીન થતી જાય છે, ને તે પોતાનાં

જીવન બચાવશે ને કલ્યાણ કરશે એવી આશા સેવી રહી છે એવા જગતમા ગાંધીજી એકલા, અટુલા છતાં સૌથી અધિક આકર્ષક પુરુષ છે તેમનું શાસન કરોડો માણસો માને છે — તેમનાથી ડર છે માટે નહીં, પણ તેમને આહે છે તેથી, તેમની પાસે ધન, છૂપી પોલીસ અને મશીનગનો છે માટે નહીં, પણ તેમનામા આત્માનો પ્રભાવ છે એટલા માટે એ આત્મબળ જ્યારે પોતાના ખરા રૂપમા પ્રગટ થાય છે ત્યારે ભૌતિક જગતની સર્વ શક્તિઓને મહાત કરી નાખતું દેખાય છે ‘દેખાય છે’ કહું છું તે એટલા માટે કે શુદ્ધ ને નિર્ભેળ જડ ભૌતિક શક્તિ, જેમા અતરાતમા કે દયાનો અશ સરખો ન હોય, તેની સામે તો એ આત્મબળ કારગત ન લાગે ને લાચાર થઈ પડે તે લડાઈમા જીતે છે તેનું કારણ એ જ છે કે શત્રુના હૃદયમા જે આત્મા સૂતો છે તે આત્માને — માણસ ગમે તેટલો ફર બનના માગે તોપણ જે દયાવૃત્તિના પાશમાથી સાન છૂટી શકતો નથી તે દયાવૃત્તિને — તે ગુપ્ત રીતે જગૃત કરે છે ગાંધીજીને વિષે મેં વીસ વરસ પર લખેલું “ત્રયડ પશુબળની સામે મનુષ્યનો આત્મા બીજા કોઈની સહાયતા વિના એકલો જૂઠી રહ્યો છે એ યુદ્ધને અતે પશુબળના સૈન્યની દુકડીઓ ધીરે ધીરે પોતાનું દળ છોડી દે છે, ને જઈને આત્માના પક્ષમા લગે છે ”

આત્મમગનો પ્રભાવ લોકોને હમેશા સાચે રસ્તે જ દોરે છે એમ તો ખેશક આપણાથી ન માની લેનાય આત્મબળ પોતાની મહત્તા ને કાર્યશક્તિ વિષે જે દાવો કરે છે તે સાચો છે કે ખોટો એ સાબિત થઈ શકે એમ ભાગ્યે જ હોય છે એ બળના પ્રેરકો મનુષ્ય હોય છે, અને સાધારણ મનુષ્યોમા જેવી નબળાઈ હોય છે તેની એમનામા પણ હોય છે, ને બીજા આપખુદ માણસો હાથમા સત્તા આવનાથી બગડવાનો જેટલો સહન રહે છે તેટલો જ સહન આત્મબળવાળા આ લોકોને વિરે પણ રહે છે પણ આત્મબળવાળા શાસકોમા, એટલું જ નહીં પણ શાસકમાનમા, ગાંધીજી સાવ નોખા તરી આવે છે, ને તેમનો જેટો કોઈ નથી એમ કહી શકાય પહેલી વાત તો એ કે તેઓ કઈ અફર વચન નથી ઉચ્ચારતા, હુકમ નથી કરતા, પણ માત્ર નિનતી કરે છે તેઓ આપણા આત્માને હાન કરે છે પોતાને જે સસ દેખાય તે તેઓ બીજાને બતાવે છે પણ જેઓ બીજો કોઈ માર્ગે પ્રકાશને બોળે છે તેમનો તેઓ ત્યાગ નથી કરતા કે તેમની નિન્દા નથી કરતા

ખીજું, તેમની લાગણી રીત અપૂર્વ ને અદ્વિતીય છે. એ વસ્તુ તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે હિંદીઓના હક્ક માટે ચલાવેલી લડતમાં ઉત્તમ રીતે દેખાઈ આવી હતી. તેમને તથા તેમના અનુયાયીઓને ફરીફરી જેલમાં પૂરવામાં આવેલા. તેમને મૃત્યુચારીની સાથે રાખવામાં આવેલા. તેઓ જનવરો હોય એવું વર્તન તેમના પ્રત્યે કરવામાં આવેલું. છતાં, તેમના પર જુલમ કરનારી સરકાર જ્યારે જ્યારે નબળી પડેલી કે બીડમાં આવી પડેલી ત્યારે ગાંધીજીએ, એ બીડનો લાભ લેવાને બદલે, પોતાની લડત ચંભાવી એ સરકારને મદદ કરી હતી. એ સરકાર જ્યારે એક બીધણુ યુદ્ધમાં ચેકાઈ ત્યારે ગાંધીજીએ હિંદી શુશ્રૂષકોની એક ખાસ ટુકડી બિલી કરી સરકારને સેવા આપેલી. ખીજે એક પ્રસંગે હિંદીઓની અહિંસક હડતાળ ચાલતી હતી તે જ વેળાએ સરકારની સામે રેલવેવાળાઓની ક્રાંતિકારક હડતાળ પડવાનો વખત આવ્યો. ગાંધીજીએ તરત જ પોતાના અનુયાયીઓને આજ્ઞા કરી કે સરકાર પરનું એ સંકટ દળે ત્યાં સુધી આપણી હડતાળ ચંભાવી દેવી ને કામે ચડી જવું. ગાંધીજીની છત થઈ એમાં અશ્વર્થ નથી. આવી લડાઈની રીત સામે માનવહૃદયવાળો કોઈ પણ શત્રુ ટકી શકે જ નહીં.

ત્રીજું, જે નેતાને કરોડો માણસો પૂજતા હોય ને દેવરૂપ માનતા હોય તેને માટે જે અધરામાં અધરી વાત છે તે ગાંધીજીએ કરી બતાવી છે. પોતાની ભૂત કદી ચાય જ નહીં એવો દાવો તેમણે કર્યો નથી. હું જોઉં છું કે આ ક્ષણે તેઓ ‘અસહકાર’ની લડતમાં જરાક વિરામ લેવાનું કહી રહ્યા છે, જેથી પોતે તેમજ પોતાના પ્રતિપક્ષીઓ થોભી જાય ને વિચાર કરી શકે.

એક નિઃશસ્ત્ર માણસ કરોડો માણસ પર આધ્યાત્મિક પ્રભાવ પાડી શકે છે એ જ એક અદ્વિતીય વસ્તુ છે. પણ એ માણસ જ્યારે સિદ્ધાન્તરૂપે હિંસાનો ત્યાગ કરે અને શત્રુઓ બીડમાં આવે ત્યારે એમને મદદ કરે, એટલું જ નહીં પણ પોતે મનુષ્ય હોઈ ભૂલને પાત્ર છે એમ કબૂલ કરે, ત્યારે તો આખું જગત એની પ્રશંસા કર્યા વિના ન જ રહે. હું આજે એક દૂરના દેશમાં બિભો છું ગાંધીજીને સારું પરાઈ એવી સંસ્કૃતિમાં વસું છું. ધણા વહેવાર પ્રશ્નોમાં એમ નાથી જુદા મત ધરાવું છું. જે યુરોપમાં મનુષ્યનો અંતરાત્મા ને તેની બુદ્ધિ અજ્ઞાન અને પરજુબળતા પ્રહારો અભળી હાથ તુરત તો લાગ્યાર બનીને બિભો રહેલાં દેખાય છે, તે યુરોપની ચિન્તામૃત અને બાથોડિયાં ભારતી વિચાર-

ધારાઓનું હું અનલોકન કરી રહ્યો છું એ સ્થાને જીવો રહીને, હું આ મહાનુભાવને તેમના અનુયાયીઓ જે નામે ઓળખે છે ને પૂજ્યભાવપૂર્વક બોલાવે છે તે જ નામે યોગાર છું — ‘મહાત્મા ગાંધી’

૩૦. આત્મશક્તિના અવતાર

કાર્ત્ત હીથ

માનવજાતિના ઇતિહાસમાં જે પુરુષ કોઈ મહાકાર્ય પાર પાડનારે અનતરે છે તેને હમેશા ભીષણ સમર્થિઓ લગી જ પડે છે એના એક પુરુષે કહેલું કે ‘હું જગતમાં પ્રકાશની પેઠે આવ્યો છું’ પણ પ્રકાશપુત્રને જગત આંધાર આપતું નથી, કેમકે માણસોને પ્રકાશ કરતા અંધકાર વધારે રુચે છે અચાન, વહેમ અને ઉદાસીનતાના વાદળ તેમને પોતાની રક્ષા કરનારા પણ લાગે છે નવો ચીનો પાડવા માગનાર માણસને એ વાદળોને ફાડી તેમાંથી રસ્તો કાઢવો પડે છે

ગાંધીજીએ જીવનભર અંધકારને ફેંકવાનું અને અચાન તથા વહેમ પર વિનય મેળવવાનું આ કામ કર્યું છે, એ એમના ચારિત્રની વિશેષતા છે તેમણે દીર્ઘ કાળ લગી કષ્ટો વેઠ્યા છે ને લગત ચલાવી છે, દિલ્લુ હાં હાંબવી હાંબવીને પ્રભુપ્રાર્થના કરી છે ને અનેક ઉપદ્રવો ક્યાં છે, તેને લીધે જ તેઓ આજે એકલા ભારતના નેતા નથી બન્યા, પણ ઉદાર વિચારો ધરાવનાર મનુષ્યમાત્રને પ્રેરણારૂપ થઈ પડ્યા છે એટલી સાધના વિના તેઓ મહાન બની શક્યા ન હોત

ધીરજના ગુણનું સ્વસ્થ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ ધણી વરસ પર જાણી લીધું હતું ખ્રિસ્તી સત ટોમસ એ ફેંપીએ કહ્યું છે કે ‘તું ધણી ધીરજ રાખીશ તો તને શાન્તિ મળશે’ એ વચનમાં રહેલું સત્ય ગાંધીજીએ શોધી કાઢ્યું છે જેઓ એમના જીવનનો અભ્યાસ કરે અને એમના બહાર કાર્યો ને સમજીને સદૃશ અવલોકન કરે તેમને એક વસ્તુ દેખાવા પિતા રહે એમ નથી બીજા માણસોના આવેશને લીધે એમનું લોહીનું દનાણું કદાચ વધીને ચિન્તાગ્રનક હોઈ પડે એ પણ એમની જે અસાધ્ય અધીન છે તેના પર એની કશી અસર પડી નથી વિરોધીઓ પ્રગે, પાટલી સગર પ્રગે,

મળવા આવનારા પાર વિનાના મુનાકાલીઓ પ્રત્યે, અને કેટલીકવાર અકળાવનારા શિષ્યો પ્રત્યે, એમ સહુની પ્રત્યે તેઓ ધીરજ રાખે છે આસપાસ અતિશય ધોર અન્યાય ચાલી રહ્યો છે ને મનને ઊંકેરનારા બતાવે બની રહ્યા છે, છતાં તેઓ ધીરજ રાખી શકે છે, એવું કારણ એ છે કે તેમના મનમાં એવું ઊંડું ભાન છે કે ‘ઈશ્વરની ચક્ષી ધીમી ધીમી ચાલે છે’ મોહનદાસ ગાંધી એ ચક્ષીમાં કામ કરનારા છે

વળી તેઓ સત્યના અનન્ય ઉપાસક છે પોતાની બૂલ કદી થાય જ નહીં એવો દાવો તેમણે કદી કર્યો નથી તેમને હાથે બૂલો થાય છે, ને તેઓ અસાધારણ હિંમત દાખવી એ બૂલોને માટે જાહેર રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરે છે તેમણે ત્રણ વરસ પર લખેલું “આજકાલ ઈશ્વરને માટે ‘સત્યનાશયણ’ કરતા સારુ ખીજુ નામ હું આપી શકતો નથી એ શબ્દમાં ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ વર્ણન આવી જાય છે” આ ઈશ્વરનિશામાપી તેઓ દિલસૂદીના ગગનચિહ્નરૂપા બીતરી નથી પણ, પણ માનવસેનાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા છે “એવા ધર્મનું પાલન કરવાને સારુ માણસે જીવમાત્રની અવિરત ને એકધારી સેનામાં પરોવાઈ જવું રહ્યું છે” પણ આ સેના તે મહેરબાનીની રાહે કરેને ઉપકાર નથી એનો અર્થ તો એ છે કે “જગતરૂપી આ અપાર સમુદ્રમાં સંપૂર્ણપણે ભળી જવું, ને તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જવું” “એ સેનામાં જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનો સમાવેશ થવો જોઈએ” આમ એમણે સત્યની ઉપાસનાનું જગતની સક્રિય સેવાની જ સાથે અનુસંધાન સાધ્યું છે

અને તેથી આપણે ગાંધીજીનું જીવન ‘યોગયુક્ત’ જોઈએ છીએ એમાં મન વચન કર્મની વચ્ચે જરા પણ વિરોધ કે વિસંગતિ નથી, પણ ત્રણેયની વચ્ચે મધુર ઐક્ય છે ગાંધીજી જગતથી અજગ્યા નથી પડી જતા પોતે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ખીજના કરતા શ્રેષ્ઠ છે એવા ધમડનો અંશ સરખો તેમનામાં નથી તેઓ જેમ મહાત્મા છે, તેમ લોકોની વચ્ચે વસતા લોકસેવક પણ છે તેઓ સ્પષ્ટદર્શી છે, ઈશ્વરની સમક્ષ મૌન રાખે છે, સાચી નમ્રતાવાળા છે, નિરંતર પ્રાર્થના કરનારા ને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઝખનારા મુમુક્ષુજન છે તેની સાથે જ તેઓ અતિશય શરીરશ્રમ કરે છે તેમની પામે સહુ ઠાઈ જઈ શકે છે તેઓ હેતાળ છે ને રિનોદ પણ કરે છે—અને એ પણ એવે

કાર્લ હીથ

વખતે જ્યારે નૈતિક ને ધાર્મિક, સામાજિક ને રાજકીય લડત પૂરજોશમાં ચાલી રહી હોય છે.

તેઓ કેટલીકવાર ઝીણું કાંતતા લાગે છે ખરા. છતાં તેમની સાદાઈ અને તેમના આત્માની સ્ફટિકસમી નિર્મળતા તેમના પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવે છે. તેમણે ઘણી કઠણ તપસ્યા કરીને આત્માને વિશુદ્ધ બનાવ્યો છે. તેમની રહેણીની સાદાઈ પણ મોહક છે. સર્વ દેશોનાં સ્ત્રીપુરુષો અને સ્વદેશનાં કરોડો માણસો તેમના પ્રત્યે આકર્ષાય છે, કેમકે તેઓ સંપત્તિભાત્રનો ત્યાગ કરી અક્રિય બન્યા છે ને તેમણે અપરિગ્રહવ્રત ધારણ કર્યું છે. થોરોની જેમ કશી વસ્તુના માલિક બન્યા વિના સર્વના સ્વામી બનવાનો — તજીને ભોગવવાનો — આનન્દ તેઓ માણી શકે છે. આમ ગાંધીજી આત્મદર્શનના મહાન ધ્યેયની સિદ્ધિને ખાતર જીવભાત્રની સેવા કરી રહ્યા છે; જીવનનો સંગ્રામ ખેડી રહેલાં કરોડો સ્ત્રીપુરુષોના પરમ આધારરૂપ બની એ સહુને ટકાવી રહ્યા છે.

તેમણે જીવનમાં કેટલી લડતો ચલાવી છે તે જુઓ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના દેશભાઈઓ માટે ચલાવેલી લડત; પોતાના હિંદુ સમાજમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતા હરિજનો માટેની લડત; હિન્દી પ્રજાના સ્વરાજ માટેની લડત; ગરીબાઈ, ભૂખમરા ને અજ્ઞાનમાં રૂબેલાં ગામડાંના ઉદ્ધાર માટે ઉપાડેલી ઝુંબેશ; સરહદ પરની પહાડી કામો માટેની લડત; હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય માટેની, કેદીઓ માટેની, સર્વ કામ અને ધર્મનાં સ્ત્રીપુરુષોની ઉન્નતિ માટેની, મનુષ્યેતર પ્રાણીઓના પ્રતિનિધિરૂપ ગાયની રક્ષા માટેની, એમ અનેકવિધ લડતો તેમણે જીવનભર અવિશ્રાન્તપણે ચલાવી છે. એ બધા ઉપરાંત એક મોટી લડત તેમણે અહિંસક પ્રતિકારની — સલામતીની — કરૂંપના માટે ચલાવી છે. જે લોકો જગતમાં સર્વત્ર ફેલાયેલી લડાયક વૃત્તિની સામે લડી રહ્યા છે તે સહુને આ નવો શબ્દ ચેતન્ય અને સ્ફૂર્તિ આપે છે ને તેમને રસ્તો બતાવે છે. ગાંધીજીએ જીવનભર કાર્મિકા પણ પ્રત્યે દ્રેષ ને તિરસ્કાર સેવ્યો નથી; અને એ રીતે 'હિંદુસ્તાનના અને જગતના નમ્ર સેવક' કહેવાયવાનો પોતાનો દાવો તેમણે ખરો ઠરાવ્યો છે.

ગાંધીજી સલામતીના સિદ્ધાન્તને આટલી બધી દૃઢતાથી વગમી રહ્યા છે એ હચિન છે, કેમકે તેઓ પોતે આત્મશક્તિના અવતાર છે. તેઓ જન-

જાતની રાજકીય ને સામાજિક પ્રવૃત્તિ કરે છે ખરા, છતાં તેઓ ચેતે એ સર્વથી પર રહેનારા આત્માર્થી ને આત્મપરાયણ ધુરંધ છે તેથી તેઓ અર્વાચીન જમાનાના માણસોને પડકાર આપે છે ને તેમને વિચાર કરવા પ્રેરે છે એ એમનો મોટામાં મોટો સદ્ગુણ છે પેગલર તરીકેનું એ જ એમનું મોટામાં મોટું મૂલ્ય છે તેમની ધારણાઓ અનેકવાર નિષ્ફળ ગઈ છે, તેમને જેમમાં જવું પડ્યું છે, હાસી અને તિસ્કારના ભોગ થવું પડ્યું છે, છતાં તેઓ માનવજીવનની સીડી પર ઊંચા ને ઊંચા જ ચડતા ગયા છે

તેમનામાં મનુષ્યમાત્ર વિષે સદ્ભાવ છે અને જીવમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા છે, તેને લીધે જગતના સર્વ દેશોમાં ને સર્વ પ્રજાઓમાં તેમને અગણિત મિત્રો મળ્યા રહ્યા છે હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, પારસી, યહૂદી, કે ઈતર કોઈ ધર્મના અનુયાયીઓ પ્રત્યે તેમના મનમાં ભેદભાવ કે આતરો નથી તેમને મન સહુ મિત્રો છે, સલાહથી કુટુંબના અંગ છે, અને સસ એ જ પરમેશ્વર છે મનુષ્યો તેમજ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું તેમનું વર્તન અહિંસાને અનુસરીને ચાલે છે આજના યુગને માટે તેઓ સઘ્ય ને સરકારી બનેલા મનુષ્યની આદર્શ મૂર્તિરૂપ છે

૩૧. એક જપાનીની દૃષ્ટિએ

ધોને નાગુચી

૧૯૩૫ ના ડિસેમ્બરના આખર ભાગમાં હું નાગપુરથી નીકળીને વર્ધા પહોંચ્યો. ગામ તો નાનું સરખું છે, પણ ગાંધીજીની હિંદુસ્તાન આંધ્યાત્મિક કેન્દ્ર છે ગાંધીજીને શોભે એના આશ્રમના વાતાવરણમાં તેમને રહેતા જોઈ મને આનન્દ થયો એ આશ્રમમાં રહી તેઓ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પેઠે સંસારથી અજાણ ને અસ્પૃશ્ય નથી રહેતા, પણ તેમના દેશના જીવનમાં જોડવા મુખ્યદુષ્ક આપે છે તે જ્ઞાનાના પડધા એમના હૃદયમાં પડે છે હું ગયો તે વેળા તેઓ ખીમાર હતા, એટલે માળ પર આવેલી અગાસી પર નાખેલા તબક્કા સંઘરહ્યા હતા ઘર સિમેન્ટની છેરાળું, ચોખ્ખા આકારનું હતું ને વચ્ચે ખુલ્લું આગણું હતું હું ગયો એટલે એમના મુખ પર સતપુરુષને ઊંચિત એવું સ્મિત ફરક્યું, ને મોંમાં દાંત પડી ગયેલા તે દેખાઈ આવ્યું તેમના ઉઘાડા અંતરે તેમણે લગાવેલા હતા પણ અતિશય પાતળા ને છતાં અડકા હતા એક

શિષ્ય એમને પગચાળી કરતા હતા જે જીવણુ ઉપવાસોએ એકવાર ઇચ્છના નિરાટ આત્માને લાયથી ચથરાવી મૂક્યો હતો તે ઉપનાસો આ દેખીતા સાદા ને આડમર વિનાના પુરુષે કર્યા હશે એમ માનવું મને અધરુ થઈ પડ્યું તેમણે માથા પર કકડે વીંટાળીને કચુક મૂકેલું હતું, એમ્લે મેં પૂછ્યું કે ‘એ શું છે ?’ તેમણે કહ્યું “એ માગી ભીંજવીને મૂકેલી છે મારા જેવા લોહીના ભારે દમાણવાળા દર્દીને માટે કાકટરો એને સારી ગણે છે” પછી કહે “હું હિંદની માગીમાથી જન્મ્યો છું એટલે હિંદની માગી મારે માથે મુગાની પેઠે નિરાજે છે” આ શબ્દો કહેતા તેમણે જે સિમ્ત કર્યું તેમા નિનોદ અને ગાભીર્ય બંનેનું મિશ્રણ હતું

થોડીક વાત કર્યા પછી મેં એમની વિદાય લીધી, અને નીચે જઈ તેમના ત્રણચાર શિષ્યોને મળ્યો તેઓ મને આશ્રમ બતાવના રાહ જોઈને ઊભા હતા એક જગાએ મધપૂડા હતા ત્યાં થઈને અમે આગળ ગયા, તો એક છાપરા નીચે તેની બળદધાણી ફરતી હતી પછી ખીજે ગયા ત્યાં કાગળ બનાવનાના પ્રયોગો ચાલતા હતા મારી સાથેના એક ભાઈએ કહ્યું “કાગળ બનાવનાનું કામ કેમલું સાદું છે” આ કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ અમારા દેશમા ગૌણ ઉદ્યોગ તરીકે ફેલાય તો અમે ઘણા પૈસા અમારા દેશમા જ રાખી શકીએ’ રૅટિયાને આશ્રમમા અગલનું સ્થાન અપાયેલું છે એ કહેવાની જરૂર નથી એક નાની ચપ્પી લાકડાની પેઠી આણનામા આની, ને બિઘડી ત્યારે એમા રૅટિયો દેખાયો એ રૅટિયો ગાધીજીએ પોતે કારાવાસમા કુરસદને વખતે યોજ્યો મારી સાથેના ભાઈએ કહ્યું “આ રૅટિયો હાથથેનીમા પણ મૂખી શકાય છે ને દ્રેનમા પણ લઈ જઈ શકાય છે જ્યાં જઈએ ત્યાં કુરસદ મળી કે કાતના મડી જવાય”

પછી એ જ ભાઈએ કહ્યું “ગાધીજી મોટા વૈજ્ઞાનિક છે એમનામા શોધકબુદ્ધિ પણ છે, ને તેમની ધીરજને લીધે એ શુદ્ધિ હમેશા સપૂર્ણ રૂગદાયી નીવડે છે તેઓ જો ધડિયાળ બનાવનાર હોત તો દુનિયામા સારામા ચાર ધડિયાળ બનાવી શકત સર્જન કે વકીનનું કામ કરતા હોત તો તેમા પણ તેઓ પ્રથમ પદ લઈ શકત પણ એમણે તો સરોત્રમની પરિવર્તના લેખને સમજાવનાનું કામ માથે લીધું ૧૯૨૨ મા તેમના ૫૦ મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે અદાનમા તેમણે પોતાનો ધધો ખેડૂત અને વણખરનો છે એમ કહેવું શરીર

શ્રમના કામોમા તેઓ વણાટને શ્રેષ્ઠ ગણે છે, કેમકે એમા બહુ જ કડકાઈથી કસર કરવી પડે, એટલે માણસને ચોકસાઈની ટેવ પડે છે ને મનને એક પ્રકારની તાલીમ મળે છે. ગાંધીજીને નકામા જગાડ સામે ખીજી કોઈ પણ ચીજના કરતા વધારે અણુગમો છે તેઓ માને છે કે માત્ર શરીરશ્રમ જ હિન્દુસ્તાનને નવજીવન અપાવી શકશે. એટલે તેમણે રૅટિયાને પોતાનું પ્રતીક બનાવ્યું છે, અને લોકોને સ્વતંત્ર જીવનની પવિત્ર ધળ નીચે બેગા થવા તેઓ નિમન્ત્રે છે. " તેમની હિલચાલ ખ્રિસ્તિય ધૂસરી સામેના જગવારૂપ ભાસે છે એ એક આકર્ષિક સંયોગ છે. કેમકે એમની હિલચાલ હિન્દુસ્તાનને સહાયાઈ ઉગારના મથે છે તેની સાથેસાથે તે દુનિયાના બીજા દેશોને પણ ઉગારવા માંગે છે, અને તેને માટે જગતને સર્જનશક્તિના ઉપયોગનો, અને જમીનની નજીક રહીને શ્રમ કેમ કરાય તેનો પાઠ શીખવે છે. દૂર દૂર રહેલા આદર્શો પાછળ ફાફા મારવાને બદલે પોતાની આસપાસના નજીકના જ સમાજની સેવા કેટલી અગત્યની છે, એ સમજ એકલા હિન્દુસ્તાન પૂરતી જ રહેવી જોઈએ એવું નથી. સ્વદેશી ભાનનામા રહેલા 'સ્વાશ્રય અને સ્વયંપૂર્ણતા' માં જે મહાનગી રહેલી છે તે આખા જગતે સર્વ મુશોભા સમજવી ને અપનાવવી ઘટે છે.

ગરીબોની સેવા કરવી ને તેમના જેવા ગરીબ બનીને તેમની સાથે એકરૂપ બનવું એના કરતા ઈશ્વરને પૂજવાનો ઉચ્ચતર માર્ગ ગાંધીજીને જણતો નથી. દાખવા તરીકે તેઓ રેલવેમાં મુસાફરી કરે છે ત્યારે હમેશા ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લે છે. એમ કરીને તેઓ પોતાના મનને યાદ દેવડાવે છે કે પોતે પણ એ દરિદ્ર વર્ગના જ છે. એ વર્ગમા માનવતા ને પ્રેમની પરમ કાવિતુ દર્શન થાય છે. ગાંધીજીએ એમના જીવનનો ઘણો મોટો ભાગ મજૂરોની જોડે ગાળ્યો છે ને તેમના સુખદુઃખમા ભાગ લીધો છે. એટલે તેમણે પોતાના મિત્રાને રૅટિયાની બેટ ધરી છે, ને કહ્યું છે કે એ રૅટિયો એમને 'સ્વાશ્રય ને સ્વયંપૂર્ણ' જીવનની પ્રેરણા આપશે.

મુમર્ઘ જતી ગાડીમા મારા ડબ્બામા પડે પડે કેટલાક વખત સુધી મહાત્મા ગાંધીની આકૃતિને હું મારા મન સામેથી ખસેડી રહ્યો જ નહીં એકવાર મેં 'ઐતિહ્ય ગરીબાઈ' નામનો એમનો નિમન્ત્ર વાંચ્યો હતો. અગાઉ જે મીઠો દોમળી પાત્રો હતી તેને સમજ કરતા તેમને થયેલા આતંત્ર્ય રચીને તેમણે એ લેખમા કર્યું હતું. તેઓ માને છે કે હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમા

ઓછામાં ઓછી જરૂરની ચીજો ઉપરાંત વધારે રાખવી એ લૂંટારાની પેઠે જીવવા જેવું છે. જે માણસ દિગંબર બનીને આકાશના છત્ર નીચે સૂએ છે તેના જેવા તમે ન બનો. સાંસુધી તમને એમ કહેવાનો અધિકાર નથી કે તમે હિંદને અને હિંદીઓને બચાવી શકશો. મેં સાંભળ્યું છે કે ગાંધીજી જે કચ્છ પહોંચે છે તેમાં ઓછામાં ઓછું કાપડ વાપરે છે. ગરીબાઈની આ સ્તુતિમાંથી આગળ વધીને ગાંધીજી પ્રતોના પાલનમાં જિતરે, અને આત્મશુદ્ધિને ખાતર ઇન્દ્રિયનિગ્રહની સાધના કરે, એ સ્વાભાવિક જ હતું.

૩૨. વિવિધરૂપ ગાંધીજી

ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામૈયા

૧. ગાંધીજી — અવતાર

“ જે માણસને વિષયસુખની કશી પરવા નથી, સુખચેત્ર કે રતુતિ કે મોઢાઈની કશી ખેવના નથી, પણ પોતાને સાચુ લાગે તે કરવાનો જેનો નિર્ધાર છે, તેની સાથે કામ પાડતા સંભાળ રાખે. તે બયાનક અને કપરો શત્રુ હોય છે, કેમકે તમે તેના શરીરને છતી શકો ખરા, પણ તેથી તમને એના આત્મા પર બહુ જ ઓછો કાજ મળે એમ છે.” — અધ્યાપક ગિલબર્ટ મરે

જગતે વખતોવખત મહાપુરુષોને પેદા કર્યા છે. દરેક પ્રગળ્યે તેના પોતાના સાધુસંતો, શહીદો, વીરો, કવિઓ, લડવૈયાઓ ને મુત્સદ્દીઓને જન્મ આપ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણે આપણા મહાપુરુષોને અવતાર કહીએ છીએ. તેઓ સાધુતાતું પરિત્રાણ અને દુષ્કર્મનો વિનાશ કરવાને જિતરી આવેલા ધર્મરત્ના અંશો હોય છે. આપણી વચ્ચે આજે ગાંધીજી એવા એક અવતાર છે, જેમણે રાજના વહેવારની દુનિયામાં સંપૂર્ણ અહિંસાનો સિદ્ધાંત આચરણમાં ઉતારી બનાવ્યો છે.

૨. ગાંધીજી — સ્થિતપ્રજ્ઞ

ગોરા અમલદારોની જગાએ દેશી અમલદારો આવે એનું નામ સ્વરાજ, એમ ગાંધીજી માનતા નથી. સ્વરાજ એટલે જીવનની ધરમૂળથી નવેસર રચના; અથવા કહો કે હિંદુસ્તાનનો પુનર્વિજય. હિંદુસ્તાનમાં પ્રતિના અને

દેશી રાજ્યોના, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી આદિ કોમ કોમના, શહેરી અને ગામરી એવા ધંધા પરત્વેના, વગેરે અનેક પ્રખરતા ભેદો ને વિભાગો છે તે બધા દુકડાને સાધીને પાછા એક કરના એ પ્રથમ એમણે હાથમા લીધેલો છે રાષ્ટ્રની સરકૃતિને ફરી સજીવન કરવી ને આધુનિક જીવનમા જોડના અનુ કરણીય અશો છે તે સર્વનો એમા ઉમેરો કરવો, સેનાનો આદર્શ પુન પ્રસ્થાપિત કરવો, નવા સુધારાએ પેદા કરેલી સ્વાર્થી વૃત્તિને ઠેકાણે લોકોના મનમા ગરીબોને પ્રિયે દયાલાન પેદા કરવો, સમાજમા જિયા વૃક્ષો ને નાના ઝાડવા એવી બનમ્થા રહેવા દેવાને બદલે સડુને અનન્ય મળેજ એવી જોગવાઈ કરવી, ખોમા જોટલા લોકોને ધનિક બનાવવાને બદલે જરૂર પડે તો સડુનું રહેણીનું ધોરણ સરખું બનાવવા સારું કેટલાકનું ધોરણ ઉતારવું પણ ખરું — આ એમના કાર્યનો ખીન્ને ભાગ છે એ હેતુ પાર પાડવાને માટે તેમણે પોતાના જીવનમા એક નવો સમન્વય સાધ્યો છે, અને પોતે હિંદુ સમાજના ચાર વર્ણુ અને ચાર આશ્રમના સયોગરૂપ બન્યા છે બ્રાહ્મણરૂપે તેઓ આચારના તિથ્યો ધરી આપે છે દ્વિતીયરૂપે તેઓ ભારતવર્ષના સેનાપતિ છે વૈશ્ય તરીકે તેઓ દેશની સમૃદ્ધિ ભેગી કરે છે અને શૂદ્ર તરીકે તેમણે અભવજ્ઞ પેદા કરવાનું કામ કર્યું છે ૧૯૨૨ મા તેમના પર આવેલા મુકદ્દમામા તેમણે કહેલું કે 'હું વણુકર અને ખેડૂત છું' વળી તેઓ ગૃહસ્થ હોવા છતાં બ્રહ્મ ચારીના જેવું સખમી જીવન માળે છે, વાનપ્રસ્થની પેઠે પત્નીને સાથે બધને જગતની સેવા કરે છે, વળી તેઓ સાચા સન્ધ્યાસી પણ છે કેમકે તેમણે માવનજાતિની સેવાને કાળે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તે છતાં ગાંધીજી પોતે અનૌદિક કે દેવાશી માણુમ હોવાનો ડોળ કે દાવો કરતા નથી તેઓ વ્યવહારકુશળ પુરુષ છે, વિનોદ ને ટોળદખા કરનારા ને ઝહાપણુરાળા માણુસ છે, બાળકોની જોડે બાળક બને છે, મોટેરાની જોડે આનદભેર મોગ જેવી વાતો કરે છે, માન-સ્તમાજમા મન અને મહર્ષિરૂપે પ્રિયરે છે, અને સડુને રસ્તો બતાવનાર મિત્ર અને ગુરુનું સ્થાન લે છે તેમની મુખમુદ્રા તેજસ્વી છે તેમની આખોમા ચમક છે તેમના હાસ્યમાં જાળે તેમનું આખું હૃદય પ્રગટ થાય છે તેઓ નિખાવસ છે માણુસોની પીઠ પાછળ તેમના પર આરોપ મુકાય તે તેઓ સાભગતા નથી, પણ ફરિયાદી પાસે તહોમતદારની હાજરીમા આરોપો મુઘાને છે તેઓ માણુસોનો ખુવાસો સ્વીકારે છે, તમે સાચુજ બને તે

છે એમ માની લે છે તેઓ તોળીતોળીને શબ્દ બોલે છે, ને સાલળનાગઓ તેમનું વાક્યે વાક્ય ધ્યાન દબને સાલળે ને સમજે એવી અપેક્ષા રાખે છે તેમના વાક્યમાના 'જો તો' ધ્યાન દબને ન સાલળવાને લીધે કેટલાક લોકો પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડ્યા વિના જ દેખીતા પરિણામો મેળવનાર છૂટે છે તેમની શૈલી અંગે છે તેમના લખાણમાં વાક્યો નાના નાના હોય છે, ને જેમ તોપમાથી ગોળા છૂટે તેમ તેમની કનમમાથી વાક્યો સોસરા નીડળે છે તેમાં જોશ હોય છે ને તેની અસર લયાનક થાય છે ગાંધીજી પૂર્ણ પુરુષ છે તેમની સાથે પરિચય હોવો એ એક લહાવો છે તેમની સાથે કામ કરવું એ એક મદ્દભાગ્ય છે તેમણે સથમ અને તપસ્યા વડે પોતાના આત્મા પર તેમજ જગત પર વિજય મેળવ્યો હોઈ, તેઓ ગીતામાં વર્ણવેલા 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' છે

૩. ગાંધીજીનો દ્વિવિધ કાર્યક્રમ

સલામહત્તી લડતમાં ગાંધીજી 'હાર' સ્વીકારતા જ નથી પ્રજા લડતથી થાકી હોય તો તેને તેઓ તરત જ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ ખતાવે છે ખડનાત્મક લડત પરથી શાંતિમય સ્વનાત્મક કાર્ય પર સરી પડતા ગાંધીજીને મહેનત કે ખુસીમત પડતી નથી તેટલા જ વેગથી ને એની જ અણુધારી રીતે તેઓ સનિય ભગના હુમલાનો મોરચો માંડે છે, અને વારંદોળ કે દરિયાના પ્રચંડ લોહના જેટલા જોશ ને ઝડપથી એ લડતને નિરાટ રૂપ આપી દે છે તેમણે આદરેલી લડતો કેવી હોય છે તે જગત સારી પેઠે જાણે છે સામુદાયિક સનિય ભગ કેવું રૂપ ધારણ કરશે તેની તેમને ખમર ન હતી પણ તેમને એટલી ખમર તો હતી જ કે એ સનિય ભગ સનિય એટલે કે અદ્વિત્ય હોવો જોઈએ, અને તે માધ્યુ મપાય નહીં એટલા મોટા પ્રમાણ પર આવવો જોઈએ તેમની વડતોના પ્રજામાં કેઈ નૈનિક પ્રશ્ન હમેશા રહેતો હોય છે. તેમની લડતો દેખીતી નજીની ચીજને માટે વાગે છે, પણ તેનું એક જ નિશ્ચિત ધ્યેય હોય છે, અને તેના પરિણામોની અસર ઘણે દૂર સુધી પહોંચે છે એક પ્રમગે સગદારને અમૃતઅગ્નિ હલાકારને માટે માફી માગવાનું કહેવામાં આવે છે જીજે પ્રસંગે ખિનાઈતના અન્યાયનું નિરાળું કગારાની માગણી થાય છે એ ખિનાઈતનું સ્થાન દૂર હતું ખરું, પણ તેની અમર ને તેનો પ્રભાવ તો આપણી નજીક જ પડતા હતા ત્રીજે એક પ્રમગે ગાંધીજી મીઠવેગ નામે

લાડત ઉપાડે છે. એ વેશે રકમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નહીં, પણ ગરીબો પર એનો ભાર વધારેમાં વધારે પડે છે એટલા માટે પાપમય છે. ગાંધીજીએ હાર ખાધી છે એમ જાણત માને ત્યારે તેઓ એક વાક્ય વડે હારને છતના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે.

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમને દેશમાં કેટલીક જગ્યાએ આવકાર મળ્યો છે, ને ખીજી કેટલીક જગ્યાએ નથી પણ મળ્યો. હજુ પણ દેશના ઘણા મોટા ભાગને ગળે એ વસ્તુ જાનરી ગઈ ન કહેવાય. તેમની ખાદી એ ગરીબોનાં દુઃખોનો રામબાણ ઉપાય છે; આર્થિક સંકટ દૂર કરવાનું તાવીજ છે; વિધવા અને અનાથની, અર્ધજ અને અધર્જાની, આશા છે; કરજ અને કરના અસહ્ય ઓળ નીચે બેઠા વળી ગયેલા ખેડૂતને ટેકા આપનારી લાકડી જેવો એક ગૌણ ઉદ્યોગ છે. ખાદીનું પુનરુત્થાન એ એક નવા સંપ્રદાયની સ્થાપના જેવો બનાવ છે; કેમકે તે યન્ત્રોના હુમલા સામે ઝુંબેશ ઉઠાવે છે. યન્ત્રો માણસનાં નોકર રહે ત્યાં સુધી સારાં હોય છે, પણ શેઠ બની બેસે ત્યારે ખૂરાં થઈ પડે છે. ખાદી હિંદી પ્રજાની સર્જનશક્તિને ફરી જાગૃત કરે છે. હિન્દી કલાકારો ને કારીગરોમાં સ્વતંત્રતાની ને પોતે માલિક હોવા વિષેની જે ખુમારી હંમેશાં હતી તે તેમનાં મનમાં પાછી પેદા કરે છે. હિન્દી કળાઓ જમાનાઓ સુધી જે વિશુદ્ધિ ને કૌટુંબિક જીવનના વાતાવરણમાં ખીસતી હતી તે વાતાવરણ ખાદીથી ફરી પાછું જામે છે. ખાદી એ હિન્દી દેશલક્ષ્મીને ગણવેશ છે, રાષ્ટ્રીય સુક્તિની નિશાની છે. ગાંધીજીના સેવાકાર્યનાં પહેલાં પાંચ વરસ તો ખાદીને કાયમી પાયા પર ચૂકવામાં જ ગયાં, જેથી એમાંથી ખીજા ગ્રામઉદ્યોગો ને ગૃહઉદ્યોગો ઉત્પન્ન ને સજીવન થાય, અને યન્ત્રમાત્ર જીવનમાં તેની મર્યાદા સાચવીને ઘેરી રહે તે એથી આગળ ન ધસે. યન્ત્ર એટલે અતિમાન હિંસા જ છે.

ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ ત્રણ પ્રકારનો છે. ખાદી એ આર્થિક કાર્યક્રમ છે; અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ સામાજિક કાર્યક્રમ છે; અને દારૂબંધી એ નૈતિક કાર્યક્રમ છે. ગાંધીજીએ પહેલો કાર્યક્રમ પાર પાડ્યા પછી બીજો જોશભેર હાથમાં લીધો. ૧૯૩૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેમણે કરેલો ઉપવાસ હવે તો જગતના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ બની ચૂક્યો છે. ત્રીજો જે દારૂબંધીનો કાર્યક્રમ છે

તેને મહાસલાની સરકારો અમલમાં મૂકી રહી છે પોતાના વિશ્વાસુ સાથીઓ જે ધીમે પગલે આ સુધારો અમલમાં મૂકી રહ્યા છે તેને વિશે ગાંધીજીએ થોડાં અપમાનિયા પર જ પોતાની નિરાશા પ્રગટ કરેલી તેમણે પોતે તો મુક્ત બાધી છે કે આઝાદી પરસમાં દારની બદી દેશમાંથી નાબૂદ થવી જ જોઈએ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું ચોથું અંગ સરકારીને લગતું — એટલે કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશેનું — છે તેને માટે એક અખિલ ભારત મંડળ સ્થપાયું છે, અને તેની દેખરેખ નીચે વર્ષા કેળવણીનો પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે બાળકની કેળવણીનું અનુસંધાન રાષ્ટ્રના જીવન જોડે સાંધવું એ એનો હિદેશ છે હવે એક મોટો સુધારો કરનાનો બાકી રહે છે તે કૌમી એક્ય — વિગેરે દ્વારા હિંદુ-મુસ્લિમ એક્ય આમ રાષ્ટ્રની શક્તિ ને તેનું ધ્યાન ક્યારેક માણસો ને સરખામ તૈયાર કરનામાં ને ક્યારેક લડાઈ લડવામાં રોકાયેલા હોય ત્યારે કોઈથી સફળતા કે નિષ્ફળતાની વાત કરી શકાય નહીં

ગાંધીજીના મત અનુસાર ક્ષિત્રના સાથેની લડાઈ એ નૈતિક લડાઈ જ છે. કેમકે અગ્રેજોએ તેમની કેન્દ્રવર્તી સત્તાની આસપાસ જે સાન ગઢ રચેના છે તેમનો સમન્ધ નીતિ (યા અનીતિ) ની સાથે જ છે એ ગઢ તે સરકારી નોકરો, ધારાસભાઓ, અદાલતો, કોર્ટેજો, લોકલબોર્ડો ને મ્યુનિસિપાલિટીઓ, વેપાર, અને ખિતાબધારી ભવ્યોક ગાંધીજીના અસહકારના કાર્યક્રમનો હેતુ આમાના એકએકનો, ને છેડે સકુનો, નાશ કરવાનો જ છે ધારાસભાઓ, અદાલતો ને કોર્ટેજોનો ત્રિવિધ બિઝ્ગાર આ યોજનાનો જ એક ભાગ છે એક વેળા સરકારી નોકરો અને લશ્કરને પણ તેમની ખેડી છોડીને નીકળા પડનાની હાકલ કરનામાં આવી હતી એ રીતે હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજી રાજ્ય ને તેની અજોયતા વિશેની જે શ્રદ્ધા લોકોના મનમાં હતી તે લાગવામાં આવી

૪. ગાંધીજી અને સત્યાગ્રહ

પાપાણુ યુગમાં પોતાની છરી જેવી વિચિત્ર લાગે, અથવા તો બગદ ગાડાના જમાનામાં પેટ્રોલથી ચાલતું ઇજીન જેનું વિચિત્ર લાગે, એના જેવો હિંમા ને લડાઈના યુગમાં સત્યાગ્રહ વિચિત્ર લાગે છે માણસો તે સમજી શકતા જ નથી, તેના પર ભરોશો રાખી શકતા નથી, તેની સાથે નજી સરખી કરતા નથી ત્યારે એમને ટ્રાન્સ-સાવનો દાખલો આપવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ સત્યાગ્રહ નાના પાયા પર, ને સરકારની નજીકમાં જ, થયો તેથી

આશ્યો, પણ હિંદુસ્તાન જેવડા મહાખડમાં ચાવી ન શકે અપારણ ખેડા ને ખોરમદના દૃષ્ટિએ પણ તેઓ ગણતરીમાંથી કાઢી નાખે છે, ને કહે છે કે એ તો નાનકડા પ્રયોગો હતા, ને એનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રયોગ કરવો શક્ય નથી. આજે એ બધી શક્યો અદસ્ય થઈ ગઈ છે, અને મુસીબતો ટળી ગઈ છે અસારે પ્રશ્ન સત્યાગ્રહને સસ ને અહિંસાની મર્યાદામાં રાખનાનો છે સસ ને અહિંસા, જે આ નવી પ્રક્રિયાના બે અવિભાજ્ય અંગો છે, તે નિષ્ક્રિય કે અભાવાત્મક શક્તિઓ નથી, પણ સક્રિય ને ગતિમાન શક્તિઓ છે, અને તેથી સત્યાગ્રહની લડતમાં હિંસક પુદ્ગલ બધા જ શુભો આવી જાય છે સત્યાગ્રહથી પહેલાં તો શત્રુઓ મૂઝાઈ ને હતારા થઈ જાય છે, ને છેડે તેમનો હૃદયપલટો કરાવી તેમને જીતી લેવામાં આવે છે એ દિલચાલ પોતાના અનુયાયીઓને નિરમખામનની કડક ટેવો પડાવે છે, એ નરુ શસ્ત્ર વાપરનારાઓના વિચારો ને લાગણીઓ પર અસર પાડે છે, તેમને હિંમત ઘખનારા, આપભોગ આપના ને કષ્ટો સહન કરવા પ્રેરે છે તે બહુ એછી મૂઠીથી ને એથીયે ઓછા વિનાશક શસ્ત્રો વડે આખા રાષ્ટ્રની પાસે પ્રતિકાર કરાવે છે આ રીતે સત્યાગ્રહ એ જગતીજ્યોત ને અભોધ શક્તિ બને છે એની સચોટતા વિશે અનુભવે પૂરતો પુરાવો આપ્યો છે

ગાંધીજીની સસ અને અહિંસાની કલ્પના બહુ ઘોડાને બાંધીતી છે સસ અને અહિંસા બનેને બખ્ખે બાજુઓ છે — એક ભાનાત્મક ને બીજી અભાવાત્મક અપારણના કલેક્ટરે ગાંધીજીને એક કડક કાગળ લખ્યો હતો પાછળથી તેણે તે પાછો ખેંચી લેનાવું ફરજિયાત ને ગાંધીજી પાસે તે પાછો માગ્યો ગાંધીજીના કેમ્પાક જુવાન અનુયાયીઓ તેની નકન કરી લેના બેઠા એટલે ગાંધીજીએ તેમને ઠપકો આપ્યો, ને કહ્યું કે ‘આપણે નકન રાખી લઈએ તો કાગળ પાછો ખેંચી લીધો કહેનાય નહીં’ એ સસની નવી વ્યાખ્યા હતી તેની પુનરુક્તિ ૧૯૩૧ માં ગાંધી-અરનીન કરાર વખતે થઈ સરકારના ગૃહમંત્રી મિ ઇમરસને એક અપમાનભર્યો કાગળ લખેલો તે પાછળથી તેમણે પાછો ખેંચી લીધો મહાસભાના દક્તરમાં એ કાગળની નકન નથી એવું કારણ એટલું જ કે જે કાગળ લખનારે ખેંચી લીધો તેની નકન રાખી એનો અર્થ એ કે તેને આપણી કાઈનમાં તેમજ આપણા હૃદયમાં સધરી રાખવો, અને એમ કરનામાં અસસ ને હિંસા બને છે

હિંસાને માટે જગત પાસે ઉશ્કેરણી થાય એ ગાંધીજી સાખી શકતા નથી. ૧૯૨૧ માં ગાંધીજીએ જ્યારે કમૂલ કર્યું કે અવી ભાઈઓના ભાપણો માધી આવો અનર્થ નીકળી શકે એમ છે, સારે તેમણે એ ભાઈઓ પાસે એવું જનહેર મયાન કરાવ્યું કે હિંસાની ઉશ્કેરણી કરનારો તેમનો જરા પણ ધરિદો ન હતો. પણ જ્યારે એ જ અવી ભાઈઓ પા ૧૯૨૧ ના અફટોમરમાં તેમના કરાવીના ભાપણને માટે કામ ચાલ્યું, સારે ગાંધીજીએ એ જ વાત ત્રિચિના પરીમા પોતાના ભાપણમાં કરી, અને આખા હિંદુસ્તાનની પામે હજારો મધ્ય પરથી કહેવણની એમની પાસે એક જ કુઓગી છે — એ ભાપણ સંપૂર્ણપણે અહિંસક છે કે નહીં ? ન હોય તો જેમ તેઓ કામા માગરા તૈયાર થાય છે, તેમ જો અહિંસક હોય તો તેને અગે સરકારને સામે પડકાર આપવા પણ એના જ તૈયાર થાય છે. અહિંસા વિશે તેમના આરા નિચાર હોવાથી, ૧૯૨૧ ના નવેમરમાં જ્યારે મુમર્દમાં રમખાણ ફાગી નીકળ્યા, અને ૫૩ માણસ મરી ગયા ને ૪૦૦ ધનાયા સારે તેમના કુખનો પાગ રલો નહીં, ને તેમણે પાચ દિવસનો ઉપવાસ કર્યો.

૫. ગાંધીજી — તેમની ‘નિમંગતિઓ’

મોડરેટો કહે છે કે ગાંધીજીના આદર્શો અસહેલાર છે. ગરમ દાવાગા કહે છે કે તેમનો કાર્યક્રમ બહુ મોટો છે અને કહે છે કે તેમના આગના પાખા કામે એકબીજાના વિરાધી છે. આમ તેમના જીવન અને કાર્યને વિશે ૫૨૫૦ વિગેથી અભિપ્રાયો ઉચ્ચાગય છે. જ્યાં ગાંધીજી તો ખડખડા જોડા અવિચળ રળા છે, ને નિદાસ્તુનિની તેમના પગ અમગ પડી નથી. તેમના જીવનને પ્રેરક સિદ્ધાન્ત ગીતાના નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવેલો છે.

નેતિક અને આધ્યાત્મિક શસ્ત્રો વડે લડે છે સત્યાગ્રહી જાતે દુષ્ટ સહન કરીને જીતી જાય છે તે પશુબળની સામે આત્મબળને ઝીંકે છે તે મનુષ્યમાં રહેલી આસુરી સપદની સામે તેનામાં રહેલી દૈવી સપદને ખડી કરે છે તે જીતી જાય છે કષ્ટમહનનું બળ રજૂ કરે છે તે શત્રુબળની સામે અતશક્તિ બતાવે છે તે અન્યાયનો સામનો શ્રદ્ધાથી, અસહ્યનો સામનો સહીથી, કરે છે ”

૧૯૩૯ માં તે ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ ધેરેધેર જાણીતો થઈ પડ્યો છે, અને પીડિત લોકોના શસ્ત્ર તરીકે એની સર્વમંજૂરી થાય છે, પછી એ પીડિતો બ્રિટિશ હિંદના હોય કે દેશી રાજ્યોના હોય જર્મન જીત્યા સામે યુદ્ધીઓને, તથા જાપાની હુમલા સામે ચીનીઓને, તેને પ્રયોગ કરવાની લનામણ હોશભેર કરવામાં આવે છે

૧૯૧૩ માં કરાચીમાં મળેલી મહાસભાની બેઠકે એક ઠરાવ પસાર કરેલો, તેમાં “ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓના શરાતનુભર્યા પ્રયત્નો, અને હિંદના સ્વમાનની રક્ષા માટે ને હિંદીઓની હાડમારીઓ દૂર કરાવવા માટે તેમણે આપેલા અપૂર્વ આપજોગને માટે” તેમની સ્તુતિ કરેલી ૧૯૩૧ માં કરાચીમાં ફરીવાર મળેલી મહાસભાની ૪૫ મી બેઠકમાં ગાંધીજીની તેમના શરાતન માટે દેશે ફરી સ્તુતિ કરી પણ આ વેળાના એમના પ્રનાસો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા ખોના જેટલા માણસો માટે નહોતા, પણ ૩૫ કરોડને માટે હતા, અને એ પ્રજાની મુક્તિને માટે સત્યાગ્રહના એ જ ચેતનદાયી ને શાશ્વત સિદ્ધાંતના આધાર પર લડત શરૂ કરવામાં આવી હતી

૧૯૧૪ માં ગાંધીજી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વફાદાર નાગરિક હતા વીસમી સદીની શરૂઆતમાં તેમણે જેમ જીવ જાગના ને જોયાર યુદ્ધ વખતે ગુજરાત પથકો ઊભા કરેલા, તેની રીતે ૧૯૧૮ માં મદાયુદ્ધને માટે અગ્રહરતીનું કામ કરી સરકારને મદદ આપેલી પણ એમના યુદ્ધ રિપેના વિચારોમાં હવે ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલો ફરક પડી ગયો છે ૧૯૧૮ ના અગ્રહરમાં તેમણે અગ્રહરતી રાગરતીમાં મિનશરતે મદદ આપેલી છતાં ૧૯૩૮ ના સંવત્સરમાં જ્યારે યુદ્ધના વાદળ યુરોપને માથે ઝડપી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમાંથી હિંદને માટે લાભ ઉઠાવી લેના સામે કે આગામી યુદ્ધમાં જરા પણ ભાગ લેવા માટે

તેમણે સખત વિરોધ કર્યો હતો આ બે ચિત્રોનો જરા ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવો ધટે છે

૧૯૧૮ માં લોકમાન્ય તિલક પર એક મનાઈક્રમ જામનાવામાં આવેલો કે તેમણે અગાઉથી જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી લીધા વિના ભાષણ કરવું નહીં એક અવાડિયા પહેલા જ તેઓ રંગરેલરતીનો કાર્યક્રમ ચલાવતા હતા, અને પોતાની સાચી દાનતની બાહેધરીરૂપે તેમણે મહાત્મા ગાંધીને રૂ. ૫૦ હજારનો એક મોકલેલો, અને લખેલું કે 'હું અમુક શરતો ન પાળું તો આ રકમ હૂમ થાય' એ એક જાતની હોડ ચર્ષ હોડ એ હતી કે ગાંધીજી જો સરકાર પાસેથી એવું વચન મેળવે કે હિંદીઓને લશ્કરમાં 'કમિશન' વાળા હોદ્દા અપાશે, તો લોકમાન્યે મહારાષ્ટ્રમાંથી પાંચ હજાર રંગરેલ મેળવી આપવા ગાંધીજીનું કહેવું એ હતું કે એ મદદનું સાદું ન કામ એટલે તેમણે લોકમાન્યને એક પાછો મોકલી આપ્યો.

૧૯૩૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં મહાસલાની કાર્યવાહક સમિતિ હિંદીમાં રોજ રોજ બેસીને યુરોપ પર ઝૂંમી રહેલા યુદ્ધના વાદળને નિમે વિચાર કરતી હતી દેશમાં બે પ્રકારના વિચાર આવતા હતા એક વર્ગનો વિચાર એ હતો કે પહેલાં સિટનની જોડે હિંદના હકોને નિમે વાટાઘાટ કરી લેવી ને પછી તેને મદદ આપવાની હા પાડવી બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે કોઈ પણ શરતે શસ્ત્રયુદ્ધમાં મદદ ન આપવી ગાંધીજી આ બીજા વર્ગમાં હતા ૧૯૧૮ માં તેઓ સિટનને મિનગરતે મદદ કરવાના વિચારના હતા; પણ ૧૯૩૮ માં તેઓ એના વિચાર પર આવ્યા હતા કે અહિંઆવાદીથી કોઈ પણ શરતે શસ્ત્રયુદ્ધમાં મદદ કરી શકાય નહીં

૧૯૧૮ માં ગાંધીજીએ જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી તેમાંની એક ગેવેટ મિત્રોની સામે હતી આગે તેઓ હિંદના અનેક દેશી ગરબોમાં — ગાવળુંધર, જયપુર, રાજકોટ, લીંમડી, ધેનકનાથ વગેરેમાં — પૂજાટ આવી રહેલા અખતીના કાપડાઓની સામે વડન ચલાવે છે

૧૯૧૯ ના જુલાઈમાં ગાંધીજીએ મરકારની તથા પોતાના મિત્રોની સલાહ માની મલામત તદ્દન કર્યો ૧૯૩૪ ના એપ્રિલમાં કરી પાછો તેમને પોતા મિત્રામ મદુને મારે સરિનય લગ તદ્દન કરાવે પ્રમગ આવ્યો.

૧૯૧૯ માં તેમણે કહેયું “ મારી સામે એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે કે મેં સગમતી દીનાસણી ફેંકી કવચિત કવેલો મારો સત્યાગ્રહ એ જો સગમતી દીનાસણી હોય, તો રોલેટ કાયદો અને તે કાયમ રાખવાની હજી એ તો હિંદુભરમા વેસ્ટી હજાર દીવાસણીઓ જોવા છે સત્યાગ્રહ ટાળવાનો એકમાત્ર ગસ્તો એ છે કે એ કાયદો પાછો ખેંચી લેવો. ૧૯૦૪ ના એપ્રિલની ૧૪ થીએ, સવિનય ભગની લડત ફરી તહફૂજ કરતા તેમણે લખેયું .

“ મને લાગે છે કે જનસમૂહ સત્યાગ્રહનો પૂરો સંદેશો જીથો નથી કેમકે તે લોભ સુધી પહોંચ્યાડતા એમાં બેળસેળ થયેની છે મને સ્પષ્ટપણે સમજાયું છે કે આધ્યાત્મિક સાધનોનો ઉપયોગ જ્યારે આત્મમજા મિનાના માણસો દ્વારા નીખનામાં આવે ત્યારે એ સાધનોની શક્તિને આપ આપ્યા મિના રહેતી નથી આધ્યાત્મિક સંદેશો તો પોતે જ પોતાનો પ્રચાર કરી લે છે

“ મારે સહુ મહાસભાવાદીઓને એવી સલાહ આપવી રહી કે અમુક મોડાન અન્યાયોને બાદ કરતા સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટેનો સવિનય ભગ તહફૂજ નાખવો તેઓ સવિનય ભગની વાત મારા એકવા પર છોડી દે મારા જીવન કાગ હરમ્યાન બીજાઓ મારી સત્યાહ સૂચના લખને જ સવિનય ભગ કરે એ શાસ્ત્રને મારા કરતા વધારે જાણનારો કોઈ નીકળે ને તેના પર લોકોનો નિશ્વાસ ખેસે તો જુદી વાત છે સત્યાગ્રહના જનક અને પ્રણેતા તરીકે હું આ અભિપ્રાય આપુ છું એટલે, મારી સીધી રીતે આપેલી કે આડકતરી રીતે માની લીધેલી સનાહને અનુસરીને જેઓ સ્વરાજને ખાતર સવિનય ભગ કરવા પ્રેરાય છે તે સહુ પોતાના સવિનય ભગને રોકી લે મારી પાકી ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાનની આઝાદીની લડતને માટે આ મારામાં સારો રસ્તો છે

“ માનવજાતિની પામે આ જે મોટામાં મોટું શસ્ત્ર છે તેને મિત્રો મારી તારાવે ની ખરેખરી ને પાર વગરની છે ”

૧૯૩૪ માં પટનાથી કહેના એ જ નિવેદનમાં તેમણે હુન્ન સાથે કહેયું કે “ ઘણાઓના લૂનાપાગળા સવિનય ભગના ભવ્ય પરિણામો આવ્યા છે ખરા, છતાં તેણે ખુનામરકી કરનારા ત્રાસવાદીઓ કે સરકાર બેમાયી એકના હુલ્લ પર અસર નથી પાડી ” પણ આજે (૧૯૩૬ માં) આમાંના ૨,૫૦૦ મિરોએ

નજરકેદમાથી છૂતીને અહિંસા વિધેની પોતાની શ્રદ્ધા જાહેર કરી છે, એ ગાંધીજીને સારુ સતોપપત્ર વસ્તુ છે

૧૯૧૯ માં સરિનય લગની તહકૂબી પડી, ગાંધીજીને પગનમા બનેના બનાવો વિશે ખમર પડી એ અણધાર્યા બનાવોથી તેમણે ઘણો જ આઘાત થયો અને તેમણે કબૂલ કર્યું કે “ મેં હિમાલય જેવડી ભૂન કરી એને લીધે સાચા સત્યાગ્રહીઓ નહીં પણ ખૂરી દાનતનાળા લોકોને રમખાણો કરવાની તક મળી ગઈ ”

૧૯૧૯ માં રાજ્યબંધારણના સુધારાનો કાયદો થયો ત્યારે ગાંધીજીએ એવો મત પ્રગટ કર્યો કે, એ સુધારા અધૂરા ને અસતોપકારક ટોના છતાં, મહાસભાએ બાદશાહી હટોરામાં દશવિની લાગણીઓનો જવાબ વાગવો, અને એવો વિશ્વાસ પ્રગટ કરવો કે “ અમનદારો તેમજ પ્રજા એકબીજાને સહકાર આપીને સુધારાનો અમન એની રીતે કરશે જેથી જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના થના પામે ” આની સાથે ૧૯૩૭ નું તેમનું વનણ્ય સરખાવો આ વેળા તેમણે સરકાર પાસેથી બાહેધરી માગી છે કે ગવર્નરે તેમની અસાધારણ સત્તાઓ નહીં વાપરે, ને પ્રતિના રોજરોજના કારભારમાં દખલ નહીં કરે સરકારને એ બાહેધરી પાગલી પડી છે એને પશ્ચિમે યુક્ત પ્રાંત ને મિહારના રાજદ્વારી કેદીઓ છૂટવા પામ્યા છે, ઉત્કલ પ્રાંતના ગવર્નરની નિમણૂક બ નાઈ છે, જમીનદારી ને જમીન મહેસુલને લગના કાયદાઓમાં ભોગ ફેરફારો થના છે, અને મારકોનીના ખેડૂતોની ખાનમા થયેની જમીનો પાડી અપઈ છે

અમૃતસરની મહાઅબામાં ગાંધીજીએ “ સરકારની ઘેનછાનો જવાબ સામી ઘેનજાયી ન વાળવો, પણ શાણપણથી વાગવો, ” એની બનામણ કરી હતી આજે તેઓ દેશને ખાતરી આપે છે કે રાજકોષ ને બીજા રાજ્યોમાં જ્યાં મરમરો ગાડપણ કરી રહી છે ત્યાં, જો લોકો માન અહિંમા જાગરો ને ગાડપણની આમે શાણપણ દાખવશે તો, તેમને ફરી વિજય મળ્યા વિના નહીં રહે

હજીયું જોઈએ. ૧૯૨૦ માં એમની એ સ્થિતિ હતી; એ સ્થિતિ એમની આંખે પણ છે. ૧૯૨૦ માં એમનો એ હાથ સરકારે તરછોડ્યો હતો; ૧૯૩૯ માં સરકાર તે હોંશબેર ઝાલવા ઇચ્છે છે.

પૂર્ણ સ્વરાજ (કંપ્લીટ ઇન્ડિપેન્ડન્સ) ને વિશે ગાંધીજીનું જે વક્તવ્ય ૧૯૨૧ માં ને ૧૯૨૯ માં હતું તે પણ આ પ્રકારનો એક બીજો દાખલો પૂરો પાડે છે. ૧૯૨૧ માં તેમણે અમદાવાદમાં કહેલું :

“તમારામાંના કેટલાક આ સવાલનો હળવે હૈયે વિચાર કરે છે એ જોઈ મને દુઃખ થયું છે. દુઃખ થવાનું કારણ એ છે કે એ વક્તવ્યમાં એજવાબદારી દેખાઈ આવે છે. જવાબદાર સ્વીકૃતિ તરીકે આપણે પાછા નાગપુર ને કલકત્તાના દિવસો પર જવું જોઈએ.”

૧૯૨૮ માં પૂર્ણ સ્વરાજ (કંપ્લીટ ઇન્ડિપેન્ડન્સ) નો સવાલ ફરી મહાસભાની સમક્ષ આવ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું :

“જેમ મુસલમાનો અલ્લાનું નામ લે છે કે ભાવિક હિંદુઓ કૃષ્ણ કે રામનું નામ ઉચ્ચારે છે, તેમ તમે મોઢેથી પૂર્ણ સ્વરાજનું નામ ભડે લો; પણ જો તેની પાછળ આત્મગૌરવનો ભાવ નહીં હોય તો પોપટની પેઠે એ મંત્ર ઉચ્ચારવાથી કશું નહીં વળે. તમે પોતે તમારાં વચન પાળવા તૈયાર ન હો તો પૂર્ણ સ્વરાજ કેમ કરીને આવશે? પૂર્ણ સ્વરાજ એ કશું વસ્તુ છે. એ શબ્દોની કરામતથી મળે કે દેકે એવી નથી.”

૧૯૨૯ ની ૩ જુલાઈએ લોર્ડ અરવીન સાથેની વાતલાઈ બંધ કરતાં તેમણે લગભગ પડકાર આપ્યો હતો કે પોતે દેશને પૂર્ણ સ્વરાજની ભઠ્ઠાને માટે તૈયાર કરશે.

૧૯૨૨ માં ચૌરીચૌરાનો હત્યાકાંડ થયો. તેમાં એકવીસ પોલીસ સિપાઈઓ અને એક ફોજદારને જીવતા બાળા નાખવામાં આવ્યા, અને જે પોલીસ એકીમાં તેમને પૂરવામાં આવેલા તે પણ બાળામાં આવી. એ બનાવ સાંભળીને ગાંધીજીએ સવિનય લંગ વ્યટકાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૩૯ માં રણપુર (ઉત્કલ) માં કર્નલ બેઝન્ટીનું ખૂન થયું ત્યારે તેમણે ઉત્કલનાં ઇસ્ટર્ન એજન્સીનાં રાજ્યોના પ્રમુખોને એ જ સલાહ આપી. અદિમાને

સર્વોપરિ મહત્વની ગણનામાં ગાંધીજીને પ્રતિબદ્ધ વિચાર કદી આડે આવ્યો નથી. ૧૯૨૪ માં તેમણે જ્ઞેષ્ઠમાથી છૂટ્યા પછી એક નિવેદન કર્યું હતું, તેમાં કહેલું કે “ધારાસભાપ્રવેશ અસહકારથી નિસંગત છે એ મારો મત હજુ કાયમ છે.” છતાં ૧૯૩૪ માં તેમણે જ સપ્તમી લગ તહેવાર કર્યો ત્યારે તેમણે જ ધારાસભાપ્રવેશમાં સમતિ આપી, અને એ જ દિશામાં છેક આગળ વધીને અમુક શરતે પ્રધાનપદ લેવાની પણ રજા આપી.

૧૯૩૪ માં પટનાથી કરેલા એમના પ્રસિદ્ધ નિવેદનમાં એમણે દેશી રાજ્યોને વિષે કહેલું કે “દેશી રાજ્યોની આગતમાં મેં જે નીતિને અનુસરવાની સલાહ આપેલી તેના કરતાં સાત ગુણી જ રીતે કેટલાક લોકો કામ ચલાવી રહ્યા છે. મેં એ વિષય પર ઊંડો વિચાર કરવામાં ઘણા કલાકો ગાળ્યા છે, પણ હું મારો વિચાર બદલી શક્યો નથી.”

૧૯૩૬ માં તેમણે પોતાનો વિચાર સાવ બદલ્યો, તેનું કારણ એ જ હતું કે દેશી રાજ્યોમાં પરિસ્થિતિ બદલાઈ હતી. દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં આવેલી નવી જાગૃતિથી તેમને એ પ્રજા પ્રત્યે એટલો બધો સમભાવ બાપજ્યો હતો કે તેમણે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પોતાનો પૂરેપૂરો ટેકો આપ્યો, અને કહ્યું કે રાજ્યોએ કા તો તેમની પ્રજાને જ્યાંબધા રાજ્યતંત્ર આપવું, નહીં તો બ્રહ્માર્જનનું રહ્યું છે.

૬. ગાંધીજીની અંતરપ્રેરણા

ગાંધીજી જે નિશ્ચયો કરે છે તે સ્વયસ્ફૂર્તિથી કરે છે, મન સાથે લાંબી દલીલો કરીને તેઓ નિશ્ચય પા આનતા નથી. સદાચારી માણ્યને સત્ય જાનનાની ધોર દેખાય, એ સત્યારનો પ્રતાપ છે. તેમણે ૧૮૨૨ માં બાંગ્લાદેશીમાં કરેલી સત્યાગ્રહતદ્દુષ્ટી, ૧૯૩૦ નો મીયનો સત્યાગ્રહ, ૧૯૩૪ ની સત્યાગ્રહતદ્દુષ્ટી અને ૧૯૩૬ માં સ્વીઝરેન્ડ દેશી રાજ્યો વિરેલી નીતિ, એ મધ્ય વિરેલી નિશ્ચયો તેમણે આવી જ રીતે કરેલા. તેમને પ્રમથ એમએક એ મધ્ય વિરેલી નિશ્ચયો તેઓ કહે છે કે ‘મને પ્રમથ દેખાતો નથી, ને હું તે દેખાય છે. ધર્મના’ તેઓ કહે છે કે ‘મને પ્રમથ દેખાતો નથી, ને હું તે મેળવના પ્રાર્થના કરું છું.’ તેઓ જ્યારે પ્રકાશ જુએ છે ત્યારે તેમના દેહ ભાઈઓને તે સિચિત્ત વાગે છે, કેમકે તેમના ઉપાયો અપૂર્વ દોષ છે ને મણુમે તેનો વિચાર કરના કરી જાય છે. એવાર મદ્યસભિનિની બેઠકમાં એ નાડી

માણસ આવી ચઢ્યો ને ધાધન કરવા લાગ્યો. સ્વયંસેવકો તેને ઊંચકીને બહાર લઈ જવા મતગતા હતા, તેમને ગાંધીજીએ રોક્યા, અને ત્રણસો માણસની સભાને કામકાજ રોકી વિખેરાઈ જનાનું કહ્યું. પેયો ગારો સ્તબ્ધ થઈ ગયો.*

ચીરાળા-પેરાળા (આંધ્ર) માં સરકારે પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ પોતાની મરજી મુજબની મ્યુનિસિપાલિટી બનાવી, ત્યારે ગાંધીજીએ સનાહ આપી કે લોકોએ ગામ છોડીને ચાલ્યા જવું અને લોકો ચાલ્યા ગયા. પણ ખરા ખારડોની ને ચરસાડા (સરહદ પ્રાંત) ની નાકરની લડતમાં તેમણે લોકોને હિંજરત કરી પાસેના દેશી રાજ્યમાં ચાલ્યા જવાની સનાહ આપી. સરકારની ફાજનું એ લોકોની સામે ઠઈ ચાલ્યું નહીં. ઉત્કલના નીનગિરિ રાજ્યમાં રાજ્યે પ્રજા પર કમન ચનાવ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ રાજાની સાન ઠોકણે લાવવા સારું લોકોને રાજ્ય છોડી હિંજરત કરવાની સનાહ આપી ને લોકોએ તે માની આ દામલાઓમાં લોકોના વિજયનો આધાર તેમની સહનશીલતા ને હૃદયશુદ્ધિ પર રહે છે. પણ ગાંધીજીના અનુયાયીઓ હમેશા તેમની સાથે સમત થતા નથી. તેમણે અનેકવાર ગાંધીજીના નિર્ણયોનો વિરોધ કર્યો છે. ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં તેમણે સવિનય ભંગ રોકી લેવાનું જણાવ્યું ત્યારે ઘણા એની સામે થયેના. ૧૯૨૪ માં અમદાવાદની મહાસમિતિમાં ગોપીનાથ સહાને લગતા સિરાજગજના હરાન વિષે મત લેનાયા ત્યારે ગાંધીજી મહાસભામાં રૈયા રૈવાનું કારણ એ હતું કે એમના કેટલાક વફાદાર અનુયાયીઓએ ગોરા કલેઝ કેટલું ખૂન કરનાર જુવાન ગોપીનાથ સહાની પ્રશસા કરવાના પક્ષમાં મત આપેનો.

ગાંધીજીની ટેન આગની સાથે ખેન ખેનવાની છે. છતાં એ જોખમ ભરેલા ખેનમાંથી તેઓ હમેશા અણીશુદ્ધ પાર પડે છે. તેમને અનેકવાર જલમાં પૂરવામાં આવ્યા છે. દરેક વખતે એ અશ્મિપરીક્ષાએ એમની કાયાની ધાતુને અધિક તેજસ્વી બનાવી છે. લોકોના માડપણને વિષે તેમણે અનેકવાર ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો છે, અને મહાસભા પણ એ વિષે ખેદ પ્રદર્શિત કરે એવો આગ્રહ રાખ્યો છે. ગમે તેવી દૂર આવેલી કાંક જગાએ હિંસા થવાને નારણેજ તેમણે પોતાની મનગમતી મામુદાધિક સવિનય લગતી થોજનાઓ મુનની રાખનાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

* આ બનાવ ૧૯૨૧ ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં મળેલી મહાસમિતિની બેઠકમાં બનેલો. — અનુવાદક

ગાંધીજી બોલે છે તેના કરતાં મૌન સેવે છે ત્યારે, મહાસભાની અંદર હોય છે તેના કરતાં મહાસભાની બહાર હોય છે ત્યારે, લોકો પર તેમનો પ્રભાવ વધારે પડે છે. ૧૯૨૫ ની આખરે કાનપુરમાં તેમણે રાજકીય વિષયો પરત્વે મૌન લીધું હતું, તે ૧૯૨૬ ની આખરે ગોહાટીમાં તોળું. પણ આવા મૌન-કાળમાં તેમના મનમાં વિશાળ યોજનાઓનું બીજ રોપાય છે, ને તે વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમરૂપે જન્મ પામે છે. એવો એક લાંબો કાળ તે ૧૯૨૫ ની કાનપુરની મહાસભા અને ૧૯૨૮ ની કલકત્તાની મહાસભા વચ્ચેનો હતો; ને તે પછી ૧૯૨૯ ની લાહોરની મહાસભામાં તેમણે પૂર્ણ સ્વરાજની ઘોષણા કરી ને નવી લડતનું મંગળાચરણ કર્યું. ગાંધીજી જેટલા એમના પ્રતિપક્ષીઓનો તોટમે જ પોતાના અનુયાયીઓનો પણ વિરોધ કેટલીકવાર કરે છે ને તેમની આકરી કસોટી કરી જુએ છે. એ કસોટીમાં તેઓ પાર જિતે તો ગાંધીજી તેમના વિચારો સ્વીકારી લે છે. પાર ન જિતે તો તેમને જતા કરે છે. એ જ રીતે તેમણે પહેલાં સવિનય હંગામો, પછી પૂર્ણ સ્વરાજના, ને છેવટે દેશી રાજ્યોના, સવાલમાં કામ લીધું છે. આજે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નમાં તેમનું મહત્ત્વપૂર્ણ જોઈ તેમના સાથીઓને અચમો ચામ છે ને વિરોધીઓ ખિન્ન થાય છે.

સત્ય એ ગાંધીજીની વ્યૂહરચના છે. અહિંસા એ તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો છે. તેઓ જે વાત કહે છે તે જ તેમના મનમાં હોય છે, ને જે મનમાં હોય છે તે તેઓ કરી બતાવે છે. લંડનમાં બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં તેમણે કહેલું કે ‘હરિજનોને અલગ મતમંડળો આપીને સરકાર હિંદુ કામના ભાગલા પાડવા માગશે તો હું મારો જીવ હોડમાં મૂકીને એની સામે લડીશ.’ તેમણે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા ત્યારે તે પ્રમાણે વખત આવ્યે કરી બતાવવાનો તેમનો નિર્ધાર હતો. વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી મુંબઈમાં આઝાદ મેદાનમાં તેમણે (૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૩૧ ને રોજ) એ ફરીવાર ઉચ્ચાર્યો. ૧૯૩૨ માર્ચમાં યરવડા જેલમાંથી સર સેમ્યુઅલ હોરને જે કાળજી લખ્યો તેમાં એ નિશ્ચય લખી જણાવ્યો. અને ૧૯૩૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦ મીએ ‘આમરણ ઉપવાસ’ શરૂ કર્યો. આજે તેઓ દેશી રાજ્યોને વિષે એક બીજો મોટો નિશ્ચય કરી રહ્યા છે, અને તેઓ સમૂહતંત્રને તોડશે એ વિષે શંકા નથી. તેમણે કહ્યું છે : “વળી, ઈશ્વરેચ્છા હશે તો, મને લાગે છે કે મેં અત્યારસુધીમાં ચલાવી છે એ સહુના કરતાં

મોગી ને સખત લગત લડનાના જગ ને હિત્સાહ મારામા છે " ગાંધીજીના જીવન અને કારખીર્દીમા પરસ્પર વિરોધી દેખાતી વસ્તુઓ ઘણી છે એ વિરોધો ઉપરઉપરથી દેખાય છે ને કાદ્દપનિક છે જે મનુષ્ય અત્યંત ધર્મપરાયણ ને ધણા જ બ્યન્હારકુચાગ હોય તેના કામકાજમા એવા વિરોધો દેખાય જ આદર્શનો બ્યન્હારની સાથે, સાવચેતીનો સાહસ સાથે, પ્રજ્ઞાનિકારક્ષણ સાથે ક્રાંતિની ભાવનાનો, ભૂતકાળ વિષેના પ્રેમની સાથે ભરિષ્પના સાહસનો, રાષ્ટ્રવાદની સાથે રિશ્વપ્રેમનો, સયોગ સાધવો — દૃઢતા ક્ષીએ તો, સ્વતંત્રતાની સાથે બ્રાતૃભાવનો મેળ બેસાડવો, અને એ બનેમાથી માનસપ્રેમ ખીલવવો — એ આગગાડીના એન્જીનમા એક લગાડવી, ને પછી તેને રેલના પાટા પર, વળાક યદાણ ને ઉતાર પર ઘર્ષને સપાટાનધ દોડવા જેવું છે ભારત વર્તને જે નેના મન્યા છે તે પુરુષોત્તમ છે એ એનું સદ્ગુણ્ય છે એ પુરુષપરને આજની દુનિયા સમજી શકતી નથી તેઓ એક ચમત્કારરૂપ ઘર્ષ પડ્યા છે દુનિયા શરીરવાળા છતા તેઓ ધર્મશરી નિભૂતિ છે, રિધતપ્રત છે, અવતાર છે તેમણે રાજકારણને જીતે ચલાવી ધર્મની ભવ્ય ક્રાંતિએ પહોચાણ છે સમાજના સધર્મોમા નીતિ અને માનવદયાના અશી ઉમેર્યા છે માનવ માનની ધારાસલા અને જગત આખાનું સમૃદ્ધતત્ર એ જે દૂરવર્તી સ્વપ્નાઓ છે તેને સત્વર ખરા પાડાને તેઓ મથી રહ્યા છે

૩૩. જગતને ગાંધીજીનો સંદેશ

કુમારી મોડ પીટર

હું એક અમેજ મહિલા, જે પુરુષના જીવન અને કાર્ય વિષે લખવા બેસી છું તે પુરુષે મારા દેશના ચારિત્ર અને આચરણની રીકા કરવામા કચારા નથી રાખી, ને તેમણે મોટે ભાગે મારા દેશનો વિરોધ જ કર્યો છે

છતા મને જ્યારે આ અભિનદન-ગ્રન્થ માટે લેખ આપવાનું નિમત્રણ આપરામા આ-ચુ ત્યારે મેં તે નિર્ભયતાથી સ્વીકારી લીધું કેમકે મને ખબર હતી કે ગાંધીજીએ જેમ એમના સ્વદેશની સેવામા જીવન સમર્પ્યું છે, તેમ તેમણે એથી મોટું ને મોટા પરિણામવાળું, માનસેશનું કાર્ય પણ ઉપાનું છે તેથી મને લાગ્યું કે જે દેશને જગતના ઇતિહાસમા તેમજ પોતાનો કારભાર

કુમારી મોડ પીટર

ચક્ષાવવામાં જે કામ કરવાનું છે તેનું લાન છે તે પ્રત્યેક દેશના આદર્શોની રક્ષા માટે ગાંધીજીએ પ્રયાસ કર્યો છે. દરેક વ્યક્તિની પેઠે દરેક પ્રજાને પણ જે પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું હોય છે — એક તો પોતાની વિશિષ્ટ ઢબે જીવન ગાળવું, અને પોતાના કલ્યાણ માટે અને એટલી સારામાં સારી રીતે પોતાનો કારભાર ચક્ષાવવો. બીજું કામ એ કે પોતે સર્વ પ્રજાઓના ને સમગ્ર માનવજાતિના વિશાળ કુટુંબનું એક અંગ છે એમ સમજીને જીવવું ને એ રીતે વર્તવું.

દરેક માનવસમૂહનું આ જે બીજું ને મોટું કાર્ય છે તેમાં મહાત્મા ગાંધી પેગંબર અને નેતા બનેલા છે. તેથી તેમનું કેવળ રાજકીય કામ મને પ્રમાણમાં ગોણું લાગે છે. અને તેથી તેમણે અનાસક્તિ અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમના જે ગુણો કેળવવાનો સતત પ્રયાસ કર્યો છે તેની જ વાત હું કરું તો તે અનુગતું નહીં લેખાય. ભવિષ્યની પ્રજા પણ એ ગુણોનું જ વિશેષ સ્મરણ કરશે એમ મને લાગે છે.

ગાંધીજીએ પોતે કહ્યું છે : “ હું રાજકારણમાં લાગ લેતો દેખાઉં છું તેનું કારણ એ જ છે કે રાજકારણ આપણને આજે નાગચૂડની પેઠે ઘેરી વળેલું છે, અને એ ચૂડમાંથી છૂટવા માણસ ગમે એટલું મથે તોપણ છૂટી શકતો નથી. હું એ નાગની સાથે બાથ બીડવા માગું છું.....હું રાજકાજમાં ધર્મને દાખલ કરવા મથી રહ્યો છું. ”

જે મનુષ્યે આખા માનવસમાજનો નૈતિક પુનરુદ્ધાર કરવાનું, સ્વાર્થ, હરીફાઈ ને કૂરતાને સ્થાને પરસ્પર ક્ષમા, બ્રાતૃભાવ ને સહકાર સ્થાપવાનું, કામ માથે લઈ તેને જીવનનું મુખ્ય કાર્ય બનાવ્યું હોય, તે મનુષ્યના જીવનમાંથી આપણે શી આશા રાખી શકીએ ? શાણા પુરુષો તો એમાંથી નિરાશા, ભોંકપ ને નિષ્ફળતાની જ આશા રાખે. અને હું કહેવા ઇચ્છું છું કે ગાંધીજીએ ગમે તેટલી સિદ્ધિ મેળવી હોય તે છતાં તેમનું જીવન વીરતાભરી નિષ્ફળતાના એક દૃષ્ટાંતરૂપ છે. સુધારકોએ રસ્તા પર પોતાનાં હાડકાં ગાળવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ; કેમકે પેગંબર મૂસા જેમ સ્વભૂમિનાં દર્શન કરી શક્યા પણ તેમાં પ્રવેશ ન કરી શક્યા, એના જેવી સ્થિતિ સુધારકોની પણ થવાનો સંભવ રહે છે.

ગાંધીજીએ પોતે કહ્યું છે : “ સુધારકનું કામ એ છે કે જે વસ્તુ અશક્ય

છે તેનું જીવનનું પ્રદર્શન પોતાના આચરણમાં કરાવી, અશક્યને શક્ય કરી બતાવતું ” સુધારક જ્યારે પોતાની અપતા ને મર્યાદાઓનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે ‘સત્ય’ બની જાય છે

ગાંધીજીએ ચનાવેલી કેટલીક લાગતોનો વિચાર કરીએ એ વાતોમાં તેઓ હાર્યા છે, છતાં તેમાં રહેલો પાઠ ચિરંજીવ નીકળવાનો છે

પહેલી લડત તો યત્રો સામેની યત્રો સામે લડવાને તેઓ નીકળ્યા છે, હાથમાં તનનાર કે તોપ નહીં પણ રૅટ્રિયો લઈને એ પ્રયત્ન કરવાનું છે એમના ધણા અનુયાયીઓએ એમને એ વાત કહી પણ છે એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ જવાનો છતાં રૅટ્રિયાએ એના ગુજન દ્વારા એક સત્ય — આત્મામાં સોસરો બેઠી જાય એનું સત્ય — સમજાવ્યું છે આપણામાંના ધણા તો એ સત્ય હાનમાં વખતથી ને દુ અપૂર્વક સમજેલા છે

યત્રોએ માણસની માણસાઈ હરી લીધી છે તે આપણા પર સાર થઈ બેઠા છે આખું હિંદુસ્તાન હાથે કાતશે તોયે યત્રોને નહીં છતી શકે પણ હિંદુસ્તાનનું હાથકાતણું કદાચ આપણને આપણી યુગમી દશાનું જ્ઞાન કરાવી શકશે ખરું અને આજના કરતા સાદુ ને મનુષ્યને વધારે જાળે એવું જીવન ગાળવાની જે હાકલ આજે થઈ રહી છે તે માણસોને એની પ્રેરણા આપશે કે તેઓ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવે, યત્રરૂપી અસુગ્ને તેને થોડું સ્થાને મેસાડે, તેને મનુષ્ય આત્માનું માનિક નહીં પણ નોકર બતાવે, તેને અકુશમાં તાંબે, એટલું જ નહીં પણ તે જ્યારે સરીર અને આત્માના સાચા કલ્યાણનો ધાત કરે ત્યારે તેનાથી મળતો તાત્કાલિક અર્થવાલ પણ જતો કરે

ખીજી લડાઈ તેમણે મનુષ્ય અને પશુના ઉપર થતી ફરતા સામે ચલાવી છે એમાં તેમને જેમ પારકા લોકો સામે તેમ જ પોતાના લોકો સામે પણ લડવું પડ્યું છે તેમણે મનુષ્યોને વિનવી કરી છે કે “તેઓ માણસજાતની બગાડ નગર નાખે, અને જીવમાત્રની સાથે પોતાની જે એકતા છે તે સમજે”

જીવમાત્ર પરિત્ર અને અપ્રત્ય છે એ સિદ્ધાન્તનું તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેની સાથેસાથે, તેમનું હૃદય કેવળ કતન થતા પશુઓના જ નહીં પણ ઉપેક્ષા પામેલા પશુઓના દુ ખે બેઠાને પણ દ્રવ્ય છે

એમણે ત્રીજી ને સૌથી મોટી લગાઈ તે બેડુકમી ને હિંસાની લાનના સામે ચનાવી છે સાવ નિશ્ચય બનીને તેઓ માનવી બળ અને આવેશની સામે ધસી ગયા છે, તેમણે પાસે એક જ શસ્ત્ર રાખ્યું છે, અહિંસાનું

તેઓ ફરીફરીને હાર્યા છે — એમના શત્રુઓને જ હાથે નહીં, મિત્રોને હાથે પણ હાર્યા છે એ વધારે દુખદ વસ્તુ યાદ પડી છે હિંસાથી લરેલી દુનિયામાં અહિંસા કેવી રીતે ટકી શકે, એ અહિંસાનો જે કાયડો છે તે ઉકેલતા એમને ઘણી મુશ્કેલી પડી છે

આ પ્રિયમા ગાંધીજીએ નિષ્ફળતાના વિજયનું સારામાં સારું દર્શન કરાવ્યું છે કેમકે તેઓ કહે છે કે અહિંસાનો ખરેખરો અમન કદી થયો જ નથી

તેઓ કહે છે “એને અજમાવી જુઓ કેમકે આપણે બધા લગી શરીરમગ વડે આત્મરક્ષા કરવાનું બંધ ન કરીએ ત્યાં લગી આત્માના બળનો ખરેખરો ખ્યાન આપણને આવી શકનાનો નથી ”

‘હું જુલમગારની તલનારની ધારને છેડ જ બૂઝી બનાવી દેના માણુ છું—એની સામે વધારે ધારવાળું શસ્ત્ર મૂકીને જ નહીં, પણ હું શરીરબળથી એનો સામનો કરીશ એવી એની જે અપેક્ષા છે તેને નિષ્ફળ બનાવીને એને બદલે હું આત્મમગ વડે જે સામનો કરીશ તેની સામે તે ટક્કર ત્રીજી નહીં શકે એ સામનો બોધને પહેલાં તો તે અબળઈ જશે, અને છેવટે એનું બળ વ્યૂલ રાખશે એ કમૂલાતથી તેને બોઠપ નહીં બોગવવી પડે, પણ તે ઉનત બનશે આ આદર્શ સ્થિતિ છે એમ કદાચ કોઈ કહે, અને વસ્તુત છે પણ ખરી ”

અહીં આપણે શ્રદ્ધા, અને નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર, એ એના સયોગ બોધએ છીએ તેઓ જે નીતિ બતાવે છે તેને વિષે તેમને શ્રદ્ધા છે તેની સાથેસાથે એવું ચોકસ લાન પણ છે કે એના સંપૂર્ણ અમનને માટે સમય કદાચ આગળ પર આવે, પણ અત્યારે તો આવ્યો નથી

ત્યારે શું, એક કવિએ ખેદ પ્રદર્શિત કરેલો તેમ, આપણે પણ ખેદ પ્રગટ કરીશું, અને કહીશું કે ગાંધીજીએ પોતાના ઉપદેશ અને આદર્શોને માનવી જીવન અને રાગદ્વેષના રણક્ષેત્રમાં એવી રીતે ઉતાર્યા છે કે હાલ તુરત

તો અમુક અંશે પણ એને નિષ્ફળતા દેખાઈ આવે, એ દુઃખની વાત છે ? હા, અને ના.

હા; કેમકે માનવજીવનના કેટલાક ઊંચામાં ઊંચા આદર્શોનું દેવાળું નીકળેલું જોવા આપણને ગમે એમ નથી.

હા; કેમકે એક પેઢી પર જન્મતની જન્મણ ને તેના અગ્રગણ્યોથી પર રહેવાને બદલે તેમાં ધસડાય એ દેખાવ આપણને ગમે એવો નથી.

ના; કેમકે આ લગ્નધર્મ જે પરણતાનું પ્રદર્શન આપ છે તે જોઈને માણસોની આંખો બંધાઈ છે, ને તેઓ કેટલાક આદર્શો જોઈ શક્યા છે. આ લગ્નધર્મ યર્ષ હોત તો એ આદર્શોનું શાન્ત ગૌરવ જળવાઈ રહેત અરું, પણ તે બોબા જોટલા વિચારશીલ માણસોનાં મનમાં જ રહી જાત. યહદીઓએ ઇશ્તિ ખ્રિસ્તના મુખ પર ધા કર્યો તે પહેલાં તેમને એ મુખનાં દર્શન તો કર્યાં જ પડેલાં. અને માણસો નમ્રતા ને ઉદારતાના સંદેશને તરછોડે તે પહેલાં એમને એ સંદેશ સાંભળવો તો પડે જ છે.

આપણે લડવા બેસીએ તો ઉઝરક તો લરાય જ. વળી લડવા કિતરીએ એટલે જે જગાએ ધા કરવા જેવા હોય ત્યાં કરવા પણ પડે. આમ મહાત્માજીની રાજકીય લડતમાં સારા ને ખૂરા બંને અંશે આવી ગયા છે.

પણ આ જે તાત્કાલિક હરીફાઈઓ ને કલહો છે તેનાં ધાંધલ અને ઉત્પાતમાં યર્ષને એક માનવી સંદેશો સંભળાય છે. એ સંદેશો આખી માનવ-જાતિને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારાયેલો છે. એ સંદેશો પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેને માટે છે. એ સંદેશો એક હિંદુએ આપેલો છે ખરો, પણ તે મોટે ભાગે ખ્રિસ્તી ધર્મની ભાષામાં આપાયેલો છે.

તેથીજ, મહાત્મા ગાંધીની રાજનીતિમાં જે કુઈ સ્થાનિક અને શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય અંશે છે તે સર્વની હું ઉપેક્ષા કરું છું, ને તેમનાં જીવન અને કાર્યનો મારા દેશને નામે તેમજ જગતના સર્વ દેશોને નામે સ્વીકાર કરું છું.

૩૪. ગાંધીજીનું શાણપણ

હુનરી પોલાક

આજના મહાપુરુષોને વિશે આંક મૂકવાનો, અને જગતના આચાર-વિચારમાં તેમણે આપેલા ફાળાની ચર્ચા કરવાનો, સમય બ્યારે આવશે ત્યારે,

હનરી પોલાક

સ્વનાત્મક સેવા અને મહત્તા બંનેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, હિંદુસ્તાનના આ સર્વશ્રેષ્ઠ નેતાના પહેલાં કોઈ પણ નામ મૂકી શકાય એવું નહીં હોય. જગતમાં ખીન્ન કેટલાક નેતાઓ એવા છે જેમનાં નામ લોકોની જીભે વધારેવાર ચડે છે. તેઓ જીવનના નહીં પણ મૃત્યુના નેતા છે. તેઓ ગિરિશિખર તરફ લઈ જનારા નહીં પણ જીડી ખાડમાં નાખનારા નેતા છે. તેઓ પ્રેમ અને અહિંસા ફેલાવનારા નહીં પણ દ્વેષ અને હિંસા ફેલાવનારા નેતા છે. એ નેતાઓ માનવ સમાજને પાછા જંગલી દશા તરફ લઈ જાય છે; તેને આજના કરતાં ઉચ્ચતર ને ઉદાર એવી સંસ્કૃતિ તરફ આગળ વધારતા નથી. એ નેતાઓ અમુક જાતિ કે કામ ખીજ જાતિઓ ને કામોના કરતાં 'જાતી' હોવાનો દાવો કરનારા છે. એ સિદ્ધાન્તને તેમણે દેવરૂપ માની તેની ખોટી પૂજા શરૂ કરી છે. માનવમાત્ર ભાઈભાંડુ છે, 'એકપિતાપરિવાર' છે, અને ઈશ્વર સહુનો પિતા છે, એ સિદ્ધાન્ત તેમને રચ્યો નથી.

પણ ઇતિહાસના છેક પ્રાચીન કાળ તરફ નજર નાખનાર, એ ઇતિહાસના પાઠો હૃદયમાં ઉતારનાર ને તેનાં પરિણામો નિહાળનાર, કોઈ પણ માણસ નિઃસંકપણે કહી શકશે કે લાંબે માળે આ નવા ચક્રવર્તીઓની હિંસાનો નહીં પણ ગાંધીજીના અહિંસાના શિક્ષણનો જ વિજય થવા પામશે. ગાંધીજીના વિજયો આત્માના ક્ષેત્રમાં થાય છે; ને એથી માનવજાતિના પુનર્જન્મનું ખીજ વડાય છે. પેલા ચક્રવર્તીઓના વિજયો જડ પદાર્થોના ક્ષેત્રોમાં હોઈ એમના માર્ગો લોહી અને આંસુથી જવાયેલા છે. ગાંધીજી જાને કષ્ટ સહીને વિરોધીઓને જીતવા માગે છે. પેલા ચમરચંધીઓ પોતાના માર્ગમાં આડે આવનાર દરેક સીજ અને દરેક મનુષ્યનો નિષ્કૃપણે નાશ કરે છે.

ધર્મનાં વરસ પર ગાંધીજીએ મને કહેવું: "લોકો કહે છે કે હું ધર્મ-પરાયણ માણસ છું ને રાજકારણમાં ફસાઈ પડ્યો છું. ખરી વાત એ છે કે રાજકારણ એ જ મારું ખરું ક્ષેત્ર છે, ને તેમાં રહી હું ધર્મપરાયણ થવા મથી રહ્યો છું." એ વચ્ચેનાં માનવી અપૂર્ણતાની, નમ્રભાવે દરેકી, કબૂલાત છે. એમની એ અપૂર્ણતા પ્રવલ્નપૂર્વક અને આત્મનિમગ્ન દ્વારા પૂર્ણતાની આજના કરતાં જાતી પાપરીએ જ્યાં મથી રહી છે. 'સત્યશોધક' તરીકેની તેમની ખ્યામ વરમની યાત્રામાં તેમણે નિચાર અને વર્તનની જે જૂથો ફરીફરીને કરી

છે ને જે તેમણે કબૂલ કરી છે તેનો ખુલાસો તેમનાં આ વચનમાંથી મળી રહે છે. 'સત્યાગ્રાહિત્તિ પરો ધર્મઃ' એ સૂત્રનાં એકધારાં ઉપાસના ને અનુશીલનમાં તેઓ કદી પણ ચૂક્યા નથી એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ જોવા માટે આપણે અમુક પરિસ્થિતિ વિષેના એમના અભિપ્રાય સાથે કે તેને પહોંચી વળવાને તેમણે યોજવા ધારેલા ઉપાયમાં સંમત થવું જ જોઈએ એવું નથી. અગ્ર નિષ્ઠાથી ને અવિરતપણે સત્યની ઉપાસના કરવી, ને તેના પરની શ્રદ્ધા કદી અગત્ય ન દેવી, એથી વધારે આપણે કોઈ પણ માણસ પાસેથી શું માગી શકીએ ? તે જો ફેટલીકવાર ઠોકર ખાય ને તેનો પગ ડગમગતો લાગે, તો આ રસ્તે જતાં એવા અનુભવો ક્યા માણસને નથી થતા ? ગાંધીજી તો એને ચેતવણીની નિશાનીરૂપ ગણે છે; તે જોઈને પાછા ફરે છે; અને સ્થિર પગલે ને ખરી દિશામાં ચાલીને પોતે ઠરાવેલે અંતિમ મુકામે જવા મથે છે.

એ યાત્રામાં તેઓ ધણા પાઠ શીખ્યા છે, અને તેમણે વ્યવહારજ્ઞાનનો મોટો ભંડાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. એ રસ્તે જનાર સર્વ યાત્રીઓ એ જ્ઞાનભંડારના લાગીદારો બને છે. પોપટિયા મન્ત્રોચ્ચારથી ગાંધીજીને સન્તોષ નથી એ મન્ત્રોમાં એવો અર્થ હોવો જોઈએ જેવું માનવજીવનની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે અનુસંધાન થઈ શકે એમ હોય. વળી એ મન્ત્ર યા સિદ્ધાન્ત સર્વ સ્થળ-કાળમાં લાગુ પાડી શકાય એવા હોવા જોઈએ. એમ ન હોય તો એ સિદ્ધાન્ત સત્યની કસોટીમાં ટકી ન શકે ને ખોટા ગણાય. તેથી નીચેની કૃતિકામાં તેમણે અહિંસાને જીવનધર્મ તરીકે વર્ણવી છે તે વાંચીને આપણને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ :

“માણસ જો બીજાઓ સાથેના અંગત વ્યવહારમાં અહિંસાનો (જેને ગાંધીજીએ બીજા એક ઠેકાણે સત્યનું 'પરિપક્વ ફળ' કહી છે) પ્રયોગ ન કરે, ને મોટાં કામોમાં તેનો પ્રયોગ કરવાની આસા સેવે, તો તે ધણી મોટી ભૂલ છે. અહિંસાની શરૂઆત કુડુંબથી થતી જોઈએ. અને વ્યક્તિએ અહિંસાની તાલીમ લેવાની જરૂર છે. પ્રજાએ તો એવી તાલીમ લેવાની ધણી વધારે જરૂર છે. માણસ મિત્રો સાથે અહિંસક રહે ને પારકાઓ પ્રત્યે હિંસક થાય એ ન બની શકે. નહીં તો મિત્રો પ્રત્યેની અહિંસા પણ સાચી અહિંસા ન ગણાય. ધણીવાર તો એવી અહિંસા દેખાય પૂરતી જ હોય છે. આપણી સામે સામનો યા

હુનરી પોલાક

પ્રતિકાર થાય ત્યારે જ આપણી અહિંસાની કસોટી થના પામે શિષ્ટ સભ્ય માણસોની વચ્ચે આપણે રહેતા હોઈએ ત્યારે આપણા વર્તનને અહિંસક ન કહી શકાય પરસ્પર સહિષ્ણુતા એ અહિંસા નથી એટલે, અહિંસા એ જીવનધર્મ છે એની દૃઢ પ્રતીતિ થાય કે તરત જ આપણી સામે હિંસા કરનાર પ્રત્યે આપણે એ અહિંસાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ એ નિયમ વ્યક્તિઓને તેમજ રાષ્ટ્રોને પણ લાગુ પડવો જોઈએ એને માટે તાત્કાલિક જ જરૂર તો ખેશક છે જ અને શરૂઆત તો હમેશા નાની જ હોય પણ આપણામાં શ્રદ્ધા હોય તો બાકીનું બધું આપોઆપ થઈ રહેશે”

આ જાતનો ઉપદેશ ભારતવર્ષમાં (તેમજ પાલેસ્ટાઈનમાં) પ્રાચીન કાળથી અપાયો છે પણ આજના આપણુદ સરમુખત્યારોને એમાં નર્યું ગાડપણુ જ દેખાવાનું એ સરમુખત્યારોનું સત્તાલોભી રાજકારણ જગતને પ્રિય એવી સર્વ ઉદ્ધાર વસ્તુઓનો સહાર કરવા બેઠું છે આજના જમાનાના સત્તાલોભ અર્થલોભ, પ્રિય અને નિર્દયતાના, તથા હિંસા અને ક્રૂરતાના, ભોગ થઈ પડેલા આજના લોકોને પણ અહિંસાના આ ઉપદેશમાં નર્યું ગાડપણુ દેખાતું હશે ગાંધીજી અને તેમના આધ્યાત્મિક પૂર્વજોએ શીખવ્યું છે કે વેરને અવેરથી—પ્રેમથી—જીતી શકાય છે, માણસોએ પડેલીના પર પોતાના જેટલો જ પ્રેમ રાખવો જોઈએ, અને આપણે એકબીજાના ભાઈભાડું છીએ આવું શિક્ષણ આપનારાઓની જ વાત સાચી કરે એમ ન બને? અનરજવરના ઝડપનાળા સાધનો, અને તાર, ટપાચ, રેડિયોનાળી આજની દુનિયામાં, બધા માહોમહિ મિચારોની આપને ચાલી રહી છે ને જગત પરસ્પરાવનમનથી જ ચાલી શકે એમ સમજના લાગ્યું છે, ત્યાં આ નના પેગમરે આધુનિક ભાષામાં ઉચ્ચારેના આ પ્રાચીન ઉપદેશને આચરણમાં ઉતારાય તો જ મનુષ્ય જીવતો રહી શકે અને તેના ઉચ્ચ ને ઉદાર સિદ્ધાન્તો ટકી શકે, એમ ન બને?

ખીજા અગ્રેસરોને ‘નેતા’ એ નામ અપાયું છે, અને ગાંધીજીને ‘મહાત્મા’ ઉપનામ (તેમને અણુગમતું જતા) અપાયું છે, એ નિરર્થક નથી ત્રીસ વરસ પર એ ‘મહાત્મા’એ લખેલું “આત્મમગ્ન એ અતોડ વસ્તુ છે તે શસ્ત્રમગ્નને ટપી જાડ એવું છે તો પછી એને ધ્વજ નિર્મગનું શસ્ત્ર કેમ ગણી શકાય? જે માણસો શરીરબળ કે શસ્ત્રબળ વાપરે તેમનામાં સસામદીમાં આવશ્યક ગણાય એવી હિંમતનું નામ નથી દેવું

સાચો સુખદ કોણુ ? જે મૃત્યુને પરમ મિત્ર ગણે છે તે મન પર સખમ હોવો આવશ્યક છે એ સચમ સધાય એટલે માણસ મુક્ત થયો સમજવો તેની દૃષ્ટિમાત્રથી શત્રુ મહાત યર્ષા જાય ” વગી તેમણે દૃઢતાપૂર્વક ને નિનાસકોચે કહેલું “મારા મનમા એની અગ્ર શ્રદ્ધા છે કે જે એક પણ સલામતી છેવટ સુધી ટપી રહે તો જીત મળ્યા નિના ન જ રહે આ અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત પોતે નવો શોધી કાઢ્યો છે એવો ગાંધીજીનો દાવો નથી.

ધર્મની ઠેકડી કરની, અને તેને મનુષ્યના અજ્ઞાન ને ખેતકૂશીનો એક વહેમભર્યો અનશેર ગણી ફગાવી દેવો, એવો એક ધો એક પેઢી પહેલાના જુવાનોમા હતો, તે પાછો આજના જુવાનોમા પણ દેખાય છે હિંદુસ્તાનમા પણ આ ખોળી ફિલસૂફીનો પતન વાર્ધિ રહ્યો છે ને ધણા યુવક યુવતીઓ તેનો ભોગ યર્ષા પડે ના છે તેમને સ્વદેશના પ્રાચીન જ્ઞાનગ્રંથોમાથી બોધ ન લેવો હોય, તો તેમના રાષ્ટ્રનાયકના નીચેના વચનોને તો કાને ધરવા ઘટે જ છે

“ધર્મ એ આપણી બહાર રહેલી વસ્તુ નથી તેને આપણા અંતર માથી જ ખીનવવાની છે તે આપણી અંદર પડેલી જ છે કેટલાકને એવું જ્ઞાન હોય છે, કે નાકને નથી હોતું પણ એ તો હમેશા આપણા અંતરમા મોજૂદ હોય જ છે આપણે જે કોઈ પણ સત્કાર્ય કરવું હોય અથવા ચિરકાળ દરેક એવું કામ કરવું હોય, તો આપણે આપણામા પડેલી આ ધર્મવૃત્તિને જગાડી જ રહી એ કામ આપણે ચાહે તો બાહ્ય સાધનની મદદથી કરીએ, અથવા ઠીક લાગે તો અંતરનિકાસથી કરીએ ”

તે જ પ્રમાણે તેઓ કહે છે કે અહિંસા એ સત્યનો આત્મા છે, અને અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે અને વધારામા ઉમેરે છે “તમે તમારા પ્રેમને — અહિંસાને — એની રીતે પ્રગટ કરો કે તમારા કહેરાતા ‘શત્રુ’ના હૃદય પર તેની ન જૂસાય એની જાપ પડે તો સાચો માણસ એ પ્રેમનો જ્યામ પ્રેમથી વાળ્યા નિના ન જ રહે ”

જે જમાનાએ ટોનસ્ટોનની પગી આપ્યા દૂધ વખતમા થીજ એક મહાન ‘માનવપ્રેમી’ને પેદા કર્યા છે તે જમાનામા જીવતુ એ એક લાકાવો છે જગતના નાના ભોગ નાખિઓ ને સાધુમતો પેગમરો ને ભક્તો વાળા

લેવેલીન પોવીસ

વરણુને કેવું શુદ્ધ બનાવે છે, અને ઘોર અધકારમાં કેવો પ્રકાશ ફેલાવે છે ! પેદીએ પેદીએ તે યુગે યુગે આપણા આત્માને શુદ્ધ કરવામાં આપણુને મદદ કરનાર આ આધ્યાત્મિક ‘ઝાકુવાળા’ જગતમાં ન નીપજતા હોત તો આપણી કેવી દશા થાત ?

ઓલીન શ્રાદ્ધનર નામની એક કનયિત્રીએ પોતાના એક ગદ્યકાવ્યમાં ‘સત્યરૂપી પખી’ને શોધનાર એક માણુમના સાહસોનો ચિતાર આપ્યો છે એ પખીને તેણે એકનાર સ્વપ્નમાં જોયેતું કાવ્યના ઉપસહારમાં આપણે એને પેના પખીનું એક ખરી પડેતું પીંછું હૈયા સરસુ ચાંપીને પર્વતના શિખર પર છેલ્લા શ્વાસ લેતો જોઈએ છીએ ગાંધીજીએ તેમના સિત્તેરમાં વરસમાં આપણને જે સંદેશો આપ્યો છે તે એવું જ એક પીંછું છે આપણા મરણુ વખતે આપણે એને હૈયા સરસુ ચાંપીએ ને તેને પોતાનું કરીએ તો આપણુ અટોભાગ્ય ગણાય.

૩૫. આત્માનો વિજય

લેવેલીન પોવીસ

હું પાળી છું હિંદનાદી છું આ દુનિયાનું જીવન મને ગમે છે એટલે મહાત્મા ગાંધી જેવા અસાધારણ પુરુષને વિષે માગ મનમાં જાતા વિચાર રખા છાપામાં મૂકના એ આરે મારે સહેલી વાત નથી એક વાત દેખીતી છે આપણા જમાનામાં તેઓ પ્રગટ થયા છે એ હકીકત તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરી શકીએ એમ નથી આપણી આજની બગ્ગરુ દુનિયામાં આપણે લોકચુનકની પેઠે એ પુરુષની તરફ આકર્ષાઈએ છીએ આપણા કાઈ પણ રોજિંદા છાપામાં, સાધારણ વેપારની ખમરોની વચ્ચેથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનીર્થ પ્રગમવની તેમની મુખાકૃતિને ડોકિયુ કરતી જોતાં જોઈને આપણા આત્માની હમેતની તન્દ્રા ગડી જાય છે એ માન્ય છે કે ચીનના કેટલાક ભાગમાં ધોળા ચામાચીડિયા જોવામાં આવે છે આ ચીન પુરુષની નિઓમાં દેખાતી એમની મુખાકૃતિ એવા વિચિત્ર ને અસાધારણ પ્રાણીઓના મેલ કરના જનને આડી રિચિત્ર નથી લાગતી એમની આખો જલો જીવનના મૂર્ખા મૂઠા ઉપજોને વેધીને સોમરી જનની જતી દેખાય છે એમના કાન એમના સ્વપ્નાની જે મીઠાસ દેખાડી આપે

છે તેરી મીઠાશ પૂર્વમા કે પશ્ચિમમા લાગ્યે જ જોવા મળે છે આપણા જમાનામા પ્રેમની શક્તિનું પારખુ જેવું સમ્પત્તિપૂર્વક એમણે આપ્યું છે તેવું બીજા કોઈ માણસે નથી આપ્યું એ પ્રેમ તે દ્રાક્ષની વાડીઓ ને અનાજના ખેતરો વિષેનો કુદરતપ્રેમ નથી, પણ યોગી કે ભક્તનો — ખ્રિસ્તીનો તેમજ હિંદુનો — ઈશ્વરપ્રેમ છે એ પ્રેમ તે આપણા પશુતાભર્યા સ્વભાવથી સાચી બચી વસતું છે

ગાંધીજીની આત્મકથા વાચતાં આપણને શરીર ઉપર આત્માએ મેળવેલા નિજ્યનું અરેખરુ દર્શન થાય છે તેમણે આત્મદર્શન માટે કેવી ઉચ્ચ સાધના કરી છે! તેઓ કેટકેટલા ધર્મસંકટોમાંથી પસાર થયા છે! આ પૂજ્ય પુરુષના ધર્મનિષ્ઠ મનમા જે કાયદા ઉઠ્યા કરે તે સ્વચ્છ વિહરનાર માણસને તો વિચિત્ર જ લાગે છે ગાંધીજી ગાયત્રી દૂધ ન પીવાતું વ્રત લે છે, અને પછી બકરીના દૂધનો ધૂંટડો ભરતા તેમના મનને શકા થાય છે કે રખેને એથી મૂળ વ્રતનો ભંગ તો ન થાય! તેઓ એક વાહરડાને રિખાતુ જુએ છે, તેનો રોગ મટવાની આશા દેખાતી નથી, ને તેમને વિમાસણ થાય છે કે એ વાહરડા પર દયા લાવીને તેને મારી નાખવું ઉચિત છે કે નહીં? વળી બીજે એક કાયડો જીભો થાય છે ખેડૂતોના પાકનો રળક કરનાર વાદરાને — ‘આપણા તોફાની ને ચમરાક પિતરાઈઓને’ — માર્યા મિના કેવી રીતે નસાડી શકાય? આ સૂક્ષ્મ ને અદૃષ્ટ કાયડાઓનો સમઘ હિંદુઓના ગોપૂજના સિદ્ધાન્ત સાથે છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ ગાંધીજી એ સિદ્ધાન્તનો બહુ જ નિશાળ અર્થ કરે છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ ગમે તેના નાના ને રાક હોય તોપણ તેમને આશ્રય આપનાનો ને તેમનું રક્ષણ કરવાનો મનુષ્યનો ધર્મ છે, એમ માણુમે સમજવું જોઈએ — એ ગોપૂજનો ગાંધીજીએ કરેલો અર્થ છે ગાંધીજીની ધર્મશક્તિ બને આકરી હોય, પણ તે બહુ નિશ્ચિત અને નિઃસંશય પણ છે પ્રાણીઓને જીવના ચીરવાની જે જડી પ્રથા પશ્ચિમમા ચાલે છે તેમા રહેલા અધર્મની તેઓ સખત ઝાટકણી કાઢે છે

આ અલિખન પુરુષ તરફ જોરા લોકોએ ધણીવાર જે વર્નન કર્યું છે તે તેમને માટે એક અતિશય શરમાવનારી વસ્તુ રહેશે તેમને અપમાનો, ધમ્મકામુક્તી, ધમ્મકીઓ ને મારપીટ વેચવા પળા હતા, અને એકવાર તો

લેવેલીન પાંચીસ

જીવનમાં ગોરાઓના ટોળાએ તેમને મરણુતોલ માર માર્યો હતો. છતાં તેમણે મનમાં કડવાશ આવવા દીધી નથી, પણ સ્વાર્પણ અને નિશ્ચયપૂર્વક પોતાની કપલ્નાઓ અનુસાર કામ કરવું ચાલુ રાખ્યું છે. આવી નાનકડી કાયા, બટકણાં હાડકાનાં આ માળો, આવડા મોટા પ્રયંડ આત્માનું રહેણું શી રીતે બનવા પામ્યાં છે? શોરબકાર કરતી દુનિયાના તિરસ્કારથી તેમનું મન વિચળ થતું નથી, તેમજ તેની સ્તુતિથી પણ તેઓ હરખાઈ જતા નથી. તેમનું આત્મગૌરવ એટલું બધું ઊંચી કોટિનું છે કે તેઓ અતિશય ભોંકપ આપનારાં શારીરિક અપમાનો વેઠવા છતાં ચિત્તની શાન્તિમાં ભંગ પડવા દેતા નથી. તેમને ઠરઠર સનામણી વેઠવી પડી છે; ક્યારેક તેમને રેલગાડીમાંથી ઉતારી મૂકવામાં આવ્યા છે; ક્યારેક તેમણે ગિરમિટિયાઓનું સફાઈકામ કરવા સારુ શરીરને નીચું નમાવ્યું છે; ક્યારેક તેઓ સ્વજનની સેવા કરે એવી રીતે અરપૃથ્થ ગણાતા હરિજનોની સેવા કરે છે. છતાં તેમની સરળતા ને સજ્જનતા જરાયે ઓછી થતી નથી. આપણા પોતાના ધાર્મિક તેમજ સામાજિક આદર્શવાદી માણસોમાં જે ગર્વ અને ધમંડ જોવામાં આવે છે, તેની કલ્પના સરખી ગાંધીજીને વિષે કરવી અશક્ય છે. તેમની પ્રતિભા અબ્રના જેવી નિર્મળ અને વિમુક્ત છે; અને કોઈ સાચી વાત તેમના સાંભળવામાં આવે તો પોતાનો વિચાર કે જૂનો રીત-રિવાજ તેઓ રાતોરાત બદલે એવા છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તો ને વિચારો ઊંચી કોટિના છે, છતાં તેમનામાં વ્યવહારિક જ્ઞાન અને કૌશલનો મોટો ભંડાર ભરેલો છે. તે ઉપરાંત તેમનામાં પૂરેપૂરી નિઃસ્વાર્થતા છે. તેને લીધે, અન્યાય અને જુલમ સામેની તેમની લડાઈમાં તેમને કોઈ હરાવી શકતું નથી. તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં બધે સહુ તેમને ચરણે પડે છે — જાણે તેમના રેડિયો ફેરવતા હાથમાં આંગળી ને અંગૂઠાની વચ્ચે જાદુગરની લાકડી ઝાલેલી ન હોય!

ધસિનું રહસ્ય જો કોઈએ પોતાના જીવનમાં ઉતારી બતાવ્યું હોય તો તે આ સાધુચરિત હિંદુએ. કદાચ તેથી જ તેમના મુખમાંથી ધસિનાં વચનો ઘણીવાર નીકળતાં હશે. જોકે તેઓ એટલો સ્પષ્ટ વિચાર કરનાર વિચારક છે, ને તેમનું મન એટલું બધું આમાણિક છે, કે આપણા પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી ધર્મે જોડી કાઢવાં ધર્મતત્ત્વો ને સિદ્ધાન્તો તેઓ સ્વીકારી શકે એમ નથી. તેમણે લખ્યું છે : " ધસિએ તેમના મરણ વડે જગતનાં પાપોનું પ્રક્ષાલન કર્યું એ વાત

ગાંધીજીની પ્રતિ ધણી ફેલાયેલી છે એમ તો હું જાણતો હતો પણ મને એવી ખબર નહોતી કે જે દેશને હિંદુસ્તાન સાથે સમન્વ નથી ને જેમની ને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હજારો માઈનનું અંતર છે તે દેશના સાવ સાધારણ માણસો પણ ગાંધીજીને જાણતા ને તેમને વિશે આદર ધરાવતા થયા છે

આ વાત કરતાં મને ૧૯૩૧ ની સાલ યાદ આવે છે હું તે વખતે લડનમાં હતો ગાંધીજી ખીજ ગોળમેજી પરિષદની બેઠકમાં હાજરી આપવા લડન આવ્યા હતા હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક પોકોનો મત એવો હતો કે ગાંધીજીએ નિનાયત આવીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી અને પરિણામમાં હાજર રહેવામાં ભૂન કરી હું એ વિચારમાં સમત નથી હું માનું છું કે લડનમાં આપેલા મંથા જાહેર બાપણમાં તેમણે સાફસાફ કહેતું કે 'મારે મારા દેશને માટે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા જોઈએ છે,' તે છતાં તેમણે એ વખતે નિનાયતના વિચારશીલ લોકો પર ભારે છાપ પાડી હતી અને એ દેશમાં મિત્રતાનું વાતાવરણ યેદાં કર્યું હતું

ગાંધીજીના પોશાક વિશે વિનાયકમાં કેનાક લોગેએ સહેજસાજ ટીકા કરેલી પણ ગાંધીજીને એવી ટીકાની પરવા નહોતી તેમનું વ્યક્તિત્વ અને પરિપક્વતા તેમણે હાજરી આપી તેનું મહત્ત્વ એ બે વસ્તુઓએ પરિવર્તન જતી લીધી

ગાંધીજીના સ્વભાવનો એક પ્રમુખ અંશ એ છે કે કોઈ કામ કરવાનું તેમણે, અતીતમાં સંતોષ આપે એવા કારણસર નક્કી કર્યું હોય તો પછી લોકો તેને વિશે શું કહે છે તે તરફ ગાંધીજી હેઠળ બેપરવાઈ રાખે છે તેથી તેઓ જે પોશાક વસ્ત્રોથી પહેરતા આવેલા તે જ તેમણે વિનાયકમાં પણ આનું સમ્પૂર્ણ કેડે કેડે, ઉદાહરણ, અને આદર્શમાં ઠીક કે ગરમ સવિનયસર આદીની આદર કે ધ્યાનથી — એ અસારે એમનો પોશાક છે ફાતમા, જ્યાં તેમને જ્યજ્યકાર સાથે આનંદ મળ્યો ત્યાં મુસાફરી કરતા કે લડનમાં મોટા મોટા સમારંભોમાં જતા કે ખુદ ગોળમેજી પરિષદની બેઠકમાં હાજરી આપતા તેમને એ જ પોશાક પહેરતા સંકેત થયો નહીં પરિપક્વની મેડીમાં લોકોને જવાની છૂટ નહોતી, કેમકે પરિપક્વ જ્યાં ભરાયેલી તે સંત જોસના મહેવંતી જગાં પ્રેક્ષકોનો સમાસ કરી શકે એવી મોટી નહોતી પણ મેં

સાંભળ્યું કે કેટલીકવાર, અપવાદરૂપે, મંત્રીની જગાએ બીજા કોઈ ને થોડોક વખત બેસવા દેવામાં આવે છે એટલે હું એક દિવસ એ રીતે દાખલ થઈ ગયો. લોડ સેફ્ટી પ્રમુખપદે હતા. તેમને જમણે હાથે ભારતમંત્રી સર સેમ્યુઅલ હોર, તથા પાર્લામેન્ટના બીજા પ્રતિનિધિઓ હતા. ડબ્લી બાજુએ પહેલી જગા ગાંધીજીને અપાઈ હતી, ને તે પછી બીજા હિંદી પ્રતિનિધિઓ હતા. પ્રમુખની સામે બાજુની ખુરસીઓ ઉપર પણ હિંદી પ્રતિનિધિઓ હતા. લોડ સેફ્ટી ગાંધીજી તરફ ભારે આદર બતાવતા દેખાતા હતા.

પરિવહન સભ્યો ને બીજા મહેમાનોના માનમાં રાજ્યને જે સમારંભ યોજ્યો હતો તેમાં, રાજરાણીને મળવાને, ગાંધીજીને ધાબળા આગીને બહિંગહામ મહેલનાં જાજમ બિજવેલાં પગધિયાં પર ચડતા મેં જોયા ત્યારે મને લાગ્યું કે ગાંધીજી પહેરવેશની બાબતમાં રૂઢિનાં બધનથી ન બંધાતાં જે મુક્તિ બોલવે છે તેની આ પરાકાષ્ઠા છે. હું નથી માનતો કે અગાઉ એ મહેલમાં કોઈ પણ માણસ આવો પોશાક પહેરીને ગયું હોય. તેમજ બીજા કોઈને એવાં કપડાં પહેરીને આવવાની છૂટ અપાઈ હોત એમ કદપણું પણ મુશ્કેલ છે.

આ સંબંધમાં બે રસિક પ્રશ્નો ઊડે છે. એક તો એ કે ગાંધીજીએ આ પહેરવેશ શા સારુ સ્વીકાર્યો છે? અને બીજો એ કે એમના દાખલામાં લાંબા કાળથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ જીવે મૂકાય છે એવું જાણું પદ એમણે કેવી રીતે મેળવ્યું છે ?

ગાંધીજીની 'આત્મકથા'ના વાચકો જાણે છે કે તેઓ જ્યારે બેરિસ્ટર થવા પહેલીવાર વિદ્યાપત્ર આવ્યા ત્યારે વરણાગિયા માણસોનો પોશાક કેવો હોય એની એમને ખબર હતી, અને તેઓ લંડનના વેસ્ટ એન્ડ લતાના દરજ્જાએ સીવેલાં કપડાં પહેરતા. બેરિસ્ટર થઈને તેઓ વિદ્યાપત્રથી પાછા ફર્યા તે પછી તેઓ એક દાવાને અંગે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા, ને તેમણે ત્યાં જ રહી જવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારથી તેમના જીવનનો એક ગંભીર આદર્શ ઘડ્યો, ને તેમણે પોતાના જીવનનું એક ધ્યેય દરાવ્યું. એ દેશમાં વમેક્ષા પોતાના દેશબાઈ એના દિનને કાળે આપભોગ આપવાની ચરઆન તેમણે ત્યાં જ કરી. એ લોકોનાં દુઃખો ને હાડમારીઓ નગરે નિદાગનાં નિદાગનાં તેમના પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન થવા પામ્યું. ત્યાં તેમણે જે ઉપયોગી કામ કર્યું તે

સહુને જાણીતુ છે, એટલે અહીં તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી પણ તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા ને હિંદની આઝાદીની લડતમાં લાગ લેના લાગ્યા ત્યાં તેમણે વકરીયાત કરવાનો વિચાર છોડી દીધો, અને રાજકીય ને સામાજિક સુધારાના કામને જીવન સમર્પણ કર્યું ત્યાં તેમણે, ૧૯૨૧ની લડત દરમ્યાન, ખીજા કપડા છોડી કચ્છ ધારણ કર્યો, અને સ્વેચ્છાએ એટલો લાગ કરીને ગરીબ હિંદીઓના જેવી ગરીબાઈ સ્વીકારી હિંદના ગરીબમાં ગરીબ લોકોના પોશાક અને ગાંધીજીના પોશાક વચ્ચે હવે કસો બેઠે રહ્યો નથી તેઓ 'આત્મકથા' માં કહે છે કે તેઓ લડનમાં લાગતા હતા ત્યારે પણ તેમને લાગતો આદર્શ બહુ ગમતો, ને એ પરમ ધર્મ છે એમ લાગતું તેમના મનમાં એટલા નાનપણમાં વધાવેતું બીજા વિકાસ પામીને હવે એક વૃક્ષ બન્યું છે ને તેને ફળ પણ આપ્યા છે

ગાંધીજીએ ધારણ કરેલા પોશાક વિષેના પટેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનામાં જ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ લગભગ અપાર્થક્ય છે તેઓ પોતાને માટે કંઈ માગતા નથી એ હકીકતમાં જ તેમનું બળ રહેતું છે. તેમની કારકિર્દીમાં અનેક વારાફરતી આવી ગયા છે કેટલીકવાર તેમના સરખસો નીકળ્યા છે ને જમનાદિ થયા છે, તો કેટલીકવાર તેમને દુ ખો ભોગવવા પડ્યા છે ને કારાવાસ ભોગવવા વારો પણ આવ્યો છે પણ એ આખી કારકિર્દીમાં તેમણે કદી સ્વાર્થ સાધ્યો નથી, પોતાને માટે નથી હોદ્દો માગ્યો, નથી માન માગ્યું, કે નથી પૈસાની માગણી કરી એમના જીવનના આ અંગે મિત્ર તેમજ શત્રુ બંનેના હૃદયને પિગળાવ્યા છે

મોટામોટા ગવર્નરો ને વાઈસરોયોએ દેશના ભાવિ વિષે વાતો કરવાને ગાંધીજીને અનેક પ્રસંગે નોતર્યા છે રાજ્યોએ એમની સાથે મસનત કરી છે, ને દોશનોએ તેમની સલાહ માગી છે ઈંગ્લાંડની એક પ્રસિદ્ધ કડી આવા પ્રસંગને સચોટ રીતે લાગુ પડે છે

‘દિન-એ-શાહ - લરઝા ગિરફ-એ મહા-એ-બનિયાત’

(જે બિશુકે બિદ્યા માગતો નથી તેને જોઈને રાજાનું હૃદય કાપે છે)

ગાંધીજીનો જે અદ્ભુત પ્રભાવ પડે છે તેનું કારણ આ અપાયકમત, આ લાગ, આ અકિંચનપણ છે મહાત્મા ગાંધી વિચારતમાં રહ્યા તે દરમ્યાન,

લડનના પૂર્વ લાગના ગરીબોના લત્તામા આવેના કિંગ્સલી હોલમા રહ્યા હતા ગાળમેજી પરિપદના કામમાથી જોટલો વખત ફાજન પડતો તે તેઓ ગરીબોની વચ્ચે ગાળતા તેઓ જ્યારે ગરીબોની વચ્ચે રહે છે ત્યારે તેમને બહુ આનંદ આવે છે, અને ગરીબોની ને પોતાની વચ્ચે તેઓ તાદાત્મ્ય અનુભવે છે તેઓ ધાગતો લડનની કાંઈ મહેલ જેવી હોટેલમા રહી શક્યા હોત કાંઈ મિત્રને ત્યા સરસ રાયરચીના ને સુખસગવડવાળા મકાનમા રહી શક્યા હોત પણ તેમણે તો ખો લત્તામા આવેના કિંગ્સલી હોલની સચ્ચાવિકા કુમારી મ્યુરીએલ લેસ્ટરનું નિમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું આ 'હોલ'મા એ લત્તાના ગરીબોને માટે એક 'કન્યા' છે, તે એ લોકો માટે એક સામાજિક ને બૌદ્ધિક કેન્દ્રરૂપ થઈ પડી છે, ને ત્યા તેઓ પોતાની સભાઓ ભરે છે ત્યા કેટલીક રહેવાની સગડ પણ છે ત્યા અઠવાડિયે ખાવાપીનાના એક પાઉન્ડથી પણ ઓછા પૈસા આપીને માણસ સાદાર્થી રહી શકે છે ગાંધીજી પરિપદમા હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ હતા તે દરમ્યાન એ ઘરમા એક નાનકડી ઓરડીમા રહેવા મેં એ ઓરડી જોઈ છે ગાંધીજી ત્યા રહેના એ વસ્તુને માટે ત્યાના સચ્ચાલકો ગર્વ ધરાવે છે, અને જોવા જતારાઓને ગાંધીજીને નામે ઓળખાતી એ ઓરડી હર્ષભેર બતાવે છે ગાંધીજીમા પોતે જ્યા જ્યા રહે ત્યા બધે માણસોનો પ્રેમ જીતી લેવાની વિરન શક્તિ છે દક્ષિણ આફ્રિકામા તેમણે હિંદીઓના હકો માટે લડત ચલાવી તે દરમ્યાન તેમણે પોતાની આસપાસ નિઃશ્વાન સ્ત્રીપુરુષોનું એક મડગ ભેગું કરેલું તેમા કેટલાક ગોરા સ્ત્રીપુરુષો પણ હતા ત્યારપછી હિંદુ સ્તાન જઈને ત્યા મોટું કાર્યક્ષેત્ર હાથમા લીધું ત્યારે પણ તેમણે ઉત્સાહી સાથીઓની એથીયે મોની સખ્યાને પોતા તરફ આકર્ષી ૧૯૩૧મા કરેની ટૂંકી વિનાયતયાત્રામા તેમણે પોતાના મિત્રો ને પ્રશમકોની સખ્યામા ખીજો થોડોક ઉમેરો કર્યો હિંદ પાછા ફર્યા પછી તેમને જેવમા જવું પડ્યું ત્યા તેમના જેવરો તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયા તેઓ ધરિષ્ઠતાનમા માદા હતા ત્યા નર્મો એમના હેતાળ સ્વભાવથી એવી રાજરાજ થઈ ગઈ કે ગાંધીજી સાગ્ન થઈને ધરિષ્ઠતાનમાથી નીકળ્યા ત્યારે તેમને દુ ખ થયું આ વસ્તુ અધિક નોંધપાત્ર એટલા માટે છે કે તેમની આ મોહકતા કેવળ તેમના આત્માની સુંદરતામાથી ઉદ્ભવે છે, ને તેમના શરીરસૌંદર્ય પર જરાયે આધાર રાખતી નથી ગાંધીજીનો પ્રેમ તેમની પ્રમુખ આસ્તિકતા ને ઊંડી ધાર્મિકતામાથી

જન્મે છે. જેમણે ગાંધીજીનું જીવન નિહાળ્યું છે તેઓ જાણે છે કે એ જ ધર્મશક્તિ તેમના આખા જીવન દરમ્યાન કામ કરી રહી છે; અને તેઓ દેશભક્તિનાં જે બિરશિખરો પર ચઢ્યા છે ને ટકી રહ્યા છે ત્યાં ચડવાનું તેમને માટે રાષ્ટ્ર બન્યું છે તેમાં પ્રતાપ આ ધર્મશક્તિનો જ છે.

માનવજાતિની સેવાને તથા ધર્મ અને માનવતાની વૃદ્ધિને કાળે અર્પણ કરેલા જીવનમાં તેમણે સિતોરે વરસ પૂરાં કર્યાં છે, એ પ્રસંગે સ્તુતિ અને અભિનંદનની શ્રદ્ધિ તેમના પર વરસશે. એમાંની ધણી શ્રદ્ધાન્વિતિઓ એમની સાથે કામ કરનારા કે એમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા માણસો તરફથી હશે. મેં તો ક્યારેક ક્યારેક માત્ર એમની ઝોખી જ કરી છે. ધણીવાર એમનાં પગલાં કે એમની કામ કરવાની ઢબ મને ગમ્યાં નથી એમ બન્યું છે. છતાં, તેમના ઉચ્ચ ચારિત્ર અને તેમની જીવનવારની દેશસેવા વિશે મારા મનમાં એટલો જ સાચો આદર છે જેટલો એમના નિકટના સંસર્ગમાં આવેલા લોકોનાં મનમાં હશે. હિંદુસ્તાનની જનતામાં આપણે જે ભારે જાગૃતિ જોધા છે છતાં તે બીજા કોઈ જીવતા માણસના કરતાં વિશેષ અંશે ગાંધીજીના પરિશ્રમ અને પ્રભાવને આભારી છે. આજની શંકાશીલ ને જડવાદી દુનિયામાં તેઓ આત્મજાગૃતિની મૂર્તિરૂપે વિચરે છે; અને તેથી તેમના દેશભક્તિઓએ તેમને આપેલું 'મહાત્મા' ઉપનામ તેમણે સાર્થક કર્યું છે.

૩૮. હિંદુસ્તાન પર ગાંધીજીનું ઝાણ

રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

મહાત્મા ગાંધીએ દિલ્લા રાજકારણમાં આપેલો ફાલો ધજોળ મોટે છે. તેઓ ૧૯૧૫ માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી છેલ્લીવારના પાછા ફર્યા ત્યારે દિલ્લી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ત્રીસ વરસનું આયરન બોગમી ચૂકી હતી. મહાસભાએ અમુક પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રપ્રતાપી લાવના જગતી હતી ને તેને અવરિયન ૧૫ આપ્યું હતું. પણ એ જાગૃતિ મોટે ભાગે અંગ્રેજી ભણેલા મધ્યમ વર્ગ પૂરતી જ રહી હતી, ને જનસમુદયમાં પહોંચી નહોતી. ગાંધીજીએ તે જનસમુદયમાં પહોંચાડી, ને તેને સામુદાયિક જાગૃતિનું ૧૫ આપ્યું. મહાત્મા ગાંધીની દિલ્લિયા ગાંધી હોતરી તેમજ તેનો વિસ્તાર પણ ધજોળ ગમ્યો. જે વિષયો કદાચ રાજકારી

નહોતા પણ જેનો પ્રજાના મોટા સમુદાયોના જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ હતો એવા વિષયો તેમણે ઉપાડી લીધા ને તેને અંગે હિલચાલો આદરી. બિહારના ચંપારણ જિલ્લામાં ગોરા નીલવરોના લાભાર્થે કિસાનો ને મજૂરો પરાણે ગળી ઉગાડતા. આ જુલમી પ્રથા સોએક વરસથી ચાલી આવતી હતી. તેની સામે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ કર્યો ને તેમાં સફળતા મળી. તેને લીધે મહાસભાની પ્રવૃત્તિ એકદમ સામુદાયિક બની ને વિશાળ જનસમૂહ લગી પહોંચી ગઈ. ખેડમાં મહેસૂલની આકારણી અન્યાયી રીતે થઈ હતી તેમાં ફેરફાર કરાવવાને તેમણે એટલો જ સફળ સત્યાગ્રહ કર્યો. તેમાં પણ એ જિલ્લાની જનતાએ ભાગ લીધો. દેશના મોટા અમલદારી હોદ્દા મેળવવા ને ગવર્નરોની કારોબારી સમિતિઓમાં સ્થાન મેળવવાં એટલી જ હવે મહાસભાની માગણી રહી નહોતી. મહાસભાએ શ્રમજીવી જનતાનાં દુઃખો દૂર કરાવવાનું કામ માથે લીધું; અને એથી મોટી વાત તો એ કે તેમને ઘણી રાહત અપાવી પણ ખરી. ૧૯૧૭ ને ૧૯૧૮ ની એ પહેલી સત્યાગ્રહની લડતો પછી તો એવી ખીણ કેટલીયે લડતો ચાલી છે. એ સહુમાં ધ્યેય કાંઈ નાના વર્ગ કે સમૂહનું નહીં પણ વિશાળ જનસમુદાયનું હિત સાધવાનું રખાયું છે. દુઃખ કે અન્યાયના નિવારણની આવી લડત એકલા અંગ્રેજો સામે કે એકલી અંગ્રેજ સરકારની સામે જ કરવામાં આવી છે એવું નથી. હિંદીઓના સ્વાર્થ અને અન્યાયની સામે પણ એટલા જ જોરથી ને બેધડકપણે હુમલો કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે હિંદી મજૂરોને મિલોમાં ને કારખાનાંમાં અસંતોષજનક સ્થિતિમાં કામ કરવું પડે છે તે હકીકત ગાંધીજીની જાગતી નજરની બહાર રહી નથી. છેક શરૂઆતમાં તેમણે જે કામો કર્યાં તેમાં એક કામ તે અમદાવાદના મિત્રમજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનું હતું. અરપૃથ્થ ગણાતા ‘હરિજનો’ની દુઃખદ સ્થિતિનું નિવારણ કરવા માટે હિંદુઓમાં ચાલતી અરપૃથ્થતાની દુષ્ટ ને નિર્દય રૂઢિ સામે અવિરત સંગ્રામ ચલાવવો પડ્યો છે; અને મહાત્મા ગાંધીએ જીવનું જોખમ ખેડીને પણ એ સંગ્રામ ચલાવ્યો છે. મહાસભાનું તન્ન પણ વિશાળ બનીને ચોમેર ફેલાયું છે. આ વિશાળ દેશને એક ખૂણેથી બીજા ખૂણ સુધી તે પહોંચી ગયું છે; અને આજે તેનાં પત્રકો પર કરોડો સ્ત્રીપુરુષોનાં નામ છે. પણ મહાસભાનો પ્રભાવ એ સંખ્યાથી સૂચવાય એના કરતાં ઘણો જ વધારે છે. મહાસભાની હાકલ

સાંભળીને લોકો કંઈસહન અને આપભોજની અગ્નિપરીક્ષામાં ઊતર્યાં ને પસાન થયા છે તેના પરથી, એ પ્રભાવ કેટલો ઊંડો છે તેની પરીક્ષા થઈ ચૂકી છે.

પણ મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુસ્તાનના આમર્ત્યમાં રાજકીય અસ્થિતા જાગૃત કરી, અને લોકો અગાઉ કદી નહોતા એટલે અંશે એમને સંગઠિત કર્યાં, એ કંઈ ગાંધીજીની મોટામાં મોટી સેવા નથી. મારું માનવું એ છે કે તેમણે અન્યાયની સામે લડવા માટે જે અપૂર્વ ને અજોડ રીત સૂચવી છે તે વાપરી બતાવી છે તે એમની મોટામાં મોટી સેવા છે—એકલા હિંદુસ્તાનની જ નહીં, પણ આખા જગતની પીડિત માનવજાતિની. શસ્ત્રો વિના જમ્પરેસ્ટ સ્વિટ્ઝર સામ્રાજ્યની સામે સફળતાપૂર્વક લડી શકાય છે એ તેમણે આપણને શીખવ્યું છે. શત્રુયુદ્ધને બદલે યોજ શકાય, અને છતાં જે વાપરવાથી નીતિનો ભંગ ન થતો હોય, એવું હથિવાર તેમણે આપણને તેમજ જગતને આપ્યું છે. અગાઉ રાજકારણમાં દયાદૃષ્ટ ને જૂઠાણાં ચાલતાં. નીચામાં નીચી કોટિએ તેમાં હથકી ખટપટો થતી; અને ઊંચામાં ઊંચી કોટિએ તેમાં મુસદ્દીપણથી ભરેલાં ગોળગોળ વાક્યો ને છૂપી રાજ-ખટપટ ચાલતાં. એ સ્થિતિમાંથી ગાંધીજીએ રાજકારણને કાઢી તેને ઊંચા આદર્શવાદની કક્ષાએ યાગ્યું છે. એ ઊંચી સ્થિતિમાં, ખોય ગમે તેટલું ઉદાત્ત હોય તેપણુ તેની સિદ્ધિને માટે સાવ શુદ્ધ ને નિષ્કલંક ન હોય એવાં સાધન ન જ વાપરી શકાય. રાજકારણમાં પણ તેમણે સત્યને સિંદાસન પર એમણું છે. ઉપરટપકે જોતાં તેનાં પરિણામ હાથ ધરત ગમે તેટલાં હાનિકર્તા દેખાય, તેની તેમને પરવા નથી. તેમની નિખાલસતા જોઈને, અને આપણા કહેવાના શત્રુઓની અગાજ તેમણે આપણી પોતાની એએ ને નમ્રગાઈએ ઉપાડી પાડી છે એ ભાગીને, મિત્રો ને શત્રુઓ બંને સરખા મૂંઝવ્યા છે. પણ તેઓ માને છે કે આપણું જગ આપણી નમ્રગાઈએ છુપાવવામાં નથી, પણ એ નમ્રગાઈએ જાણી લઈ તેની સામે લડવામાં રહેલું છે. અહિંસા પ્રત્યે દુર્વૃત્ત કરવાથી કે તેને મોળી પાડવાથી દેખીના કામચલાઉ લાભો મળના હોય ત્યાં પણ તેમણે અહિંસાના કડક પાલનનો આમદ રાખ્યો છે; એ મીષામાં મીષા રમતો હતો, એટલું જ નહીં પણ એ ભારેમાં ભારે ક્ષાપ્તનો માર્ગ પણ દેતો, એમ અનુભવે દેખાઈ આવ્યું છે. તેમના ઉપદેશમાં જે નૈતિક અને ધાર્મિક ધ્વજ છે તે લોકોની કંપનામાં તગવ જ વસી ગઈ. લોકો જોઈને

રેજિનાલ્ડ રેનલ્ડ્ઝ

સમજી ગયા કે જે વેળા ઓલિશિમા અધકાર વ્યાપેયો હતો તે વેળા ગાંધીજીએ આપણને દુઃખ અને દાસત્વમાથી છૂટવાનો રસ્તો બતાવ્યો આપણે ન્યારે સાવ નાસીપાસ ચર્ચિત્ત થતા, અને આપણે અસહાય છીએ એમ આપણને લાગતું હતું, તેવી વેળાએ તેમણે સત્ય અને અહિંસા દ્વારા આપણને આપણી શક્તિનું જ્ઞાન કરાવ્યું માણસ કઈ બખ્તર ને હથિયારો લઈને જન્મતો નથી તેની પાસે વાધના જેવા નખ કે જંગલી લેસના જેવા શીંગડા પણ હોતા નથી તે આત્મા સાથે લઈને જન્મે છે ત્યારે તેણે પોતાની રક્ષા અને ઉત્તિ માટે આવા બાહ્ય સાધનો ઉપર શા માટે આધાર રાખવો જોઈએ ? મહાત્મા ગાંધીએ આપણને શીખવ્યું છે કે આપણે એ શસ્ત્રો પર આધાર રાખીએ તો મૃત્યુ અને વિનાશ આપણી રાહ જોઈને જશે છે, પણ જે આપણા અંતરમાં વસતા આત્મારામને જગાડીએ તો આપણને જીવન અને સ્વતંત્રતા બંને મળી રહેવાના છે એકવાર એ આત્મા જાગૃત થયો, એકવાર એ બાહ્ય વસ્તુઓ ને સંજોગો પરનું અવલંબન આપણે છોડી દીધું, ને એકવાર આપણામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વાત્રયની લાવના પ્રગટી, કે પછી જગતની કોઈ પણ શક્તિ આપણને પરાધીનતામાં રાખી શકવાની નથી ભારતનર્પને ધીમે ધીમે, છતાં ચોક્કસ ને એકધારી રીતે, એ આત્મજ્ઞાન થતું જાય છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં એ આત્મજ્ઞાન અદભૂત ને અમોઘ બની રહ્યું છે ભગવાન કરે, ને હિંદુસ્તાને મહાત્મા ગાંધીની આગેવાની નીચે સત્ય અને અહિંસાનો જે સામ્રાટ માર્ગ પસંદ કર્યો છે તેના પરથી તે ખસી ન પડે ! એ મહાત્મા ગાંધીનો હિંદી રાજકારણમાં મોટામાં મોટો ફાળો છે અને એ હિંદુસ્તાનનો જગતની મુક્તિમાં મોટામાં મોટો ફાળો ચર્ચિત્ત

૩૯. ઈશ્વરનો દીવાનો

રેજિનાલ્ડ રેનલ્ડ્ઝ

ગાંધીજી 'ચાલાક' માણસ છે એમ હું માનતો નથી એથી જનની નાત ધણી લોકોએ કહી છે, છતાં મારો તો આ જ મત કાયમ છે દસ વરસ પર હું પહેલીનાર તેમના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારથી ઘણું પ્રસંગે તેમના વચનો અને કાર્યો વિષે મેં મનમાં ઘણી જ સખત ટીકા કરી છે મહાત્માજી કદી ભૂલ કરી શકે જ નહીં એમ માનનારા અધ લક્ષ્યોમાંના હું એક નથી હું

તેમને નથી માનતો પેગંબર, નથી માનતો અવતાર તેમની મહત્તાનો આધાર તેમની રાજદારી કુનેહ અને ચતુરાઈ પર હોય તો એ આધાર કાચો ગણાય, એમ મારું માનવું છે એમની પરીક્ષા તો બીજા ધોરણેથી થવી જોઈ એ

ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યનું સંપૂર્ણ અને સાચું મહત્ત્વ સમજાવવા માટે હિંદુ ધર્મના આખા ઇતિહાસની રૂપરેખા, છેક તેના આદિકાળથી માંડીને, આપવી પડે, અને દરેક ધર્મના વિકાસ દરમ્યાન તેનામાં જે સુધારાની અનેક દિક્ષાઓ જન્મે છે તેના પર વિશેષ ભાર દેવો પડે કેમકે સંગઠિત યા સઘન્યક ધર્મનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં સડો પેસે, અને એ સડામાંથી જીવનના નવાં નવા બીજાં અવિસ્તરપણે નીકળ્યા જ કરે જૂના ફેતરા મરી જાય તે નિર્જીવ શાખાઓ કરમાઈ જાય હારે પણ આ નવા બીજાંમાં તો પ્રાણુ જામતો જ હોય

એકવાર એક મોટા અમેરિકન ખ્રિસ્તી ગાંધીજીના એક શિષ્યને એક પછી એક પ્રશ્નો પૂછતા મેં જોયા હતા તેમણે પૂછ્યું ‘ગાંધીજી પર ક્યા પુસ્તકે ઉઠામાં ઉઠી અસર કરી છે?’ પેનસીલ તે નોંધપોથી તેમની પાસે તૈયાર જ હતા તેમણે શો જવાબ મેળવવાની આશા રાખી હતી તે અમે બધા જાણતા હતા પણ તેમને તો જવાબ મળ્યો ‘ગીતા’ આશ્ચર્યના નવા કરારે તેમજ ટોલસ્ટોય અને રસ્કીનના લખાણોએ પણ તેમના વિકાસમાં ભાગ ભજવ્યો છે પણ ગાંધીજી સુખ્યત્વે તો હિન્દુ સુધારક છે

પણ ગાંધીજી માત્ર હિન્દુ નથી એમનો ખરેખરો જોડો તો આપણને કબીરમાં મળે છે કબીરને હિન્દુ મુસલમાન બંને સાધુપુરુષ તરીકે પૂજતા તેઓ હિન્દુ-મુસ્લીમ એકબના મહાન પ્રચારક હતા પોતે મુસલમાન હોઈ હિન્દુ ગુરુ રામાનંદના શિષ્ય હતા એમણે એક પદમાં ગાયું છે :

‘જસમ ન ચીન્હૈ બાવરી કા કસ્ત બઝાઈ,
બાતન લગન ન હોયી, છાડે ચતુરાઈ
સાખી રાખે સંદેસ પદિ મત ભૂલો ભાઈ,
સાર પ્રેમ કહુ ઔર હૈ બોલ રો પાઈ”

આ લીનીઓમાં ગાંધીજીના ધાર્મિક નેતા તરીકેના શિદ્ધાંતો ખરેખરો સાર આવી જાય છે અને હું હાલ તુરત એક ધાર્મિક નેતા તરીકે જ તેમને વિશે વિચાર કરવા માગુ છું

રેજિના૮૬ રેન૯૬૪

એક હિંદી વિદ્વાને એકવાર એક લેખ લખેલો, તેનું મથાળું હતું
‘ગીતા રૂઢિપૂજને ટેકા આપે છે’ એ લેખ તેમણે ગાંધીજીને વાંચના
મોકલ્યો. ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાંથી ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ ને રાજ
ને જવાબ મોકલ્યો તે જાણના જેવો છે

“ગીતા પરના તમારા બંને લેખ હું કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો છું અને
મને બહુ રસિક લાગ્યા છે

“હું જોઉં છું કે તમે જે નિર્ણય પર આવ્યા છો તે જ નિર્ણય પર હું
જુદી રીતે આવેલો તમારી રીત વિદ્વતાભરેલી છે મારી નથી”

પેના વિદ્વાન અને આ પ્રભુપરાયણ પુરુષ બંનેનો નિર્ણય એ હતો કે
ગીતા રૂઢિપૂજને ટેકા નથી આપતી પણ ગાંધીજી એ નિર્ણય પર ‘ચાલાકી’
દ્વારા નહોતા આવ્યા

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જેવા કેથેનિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સમ્રદાય છે એના જેવી
વસ્તુ ધણાખરા ધર્મમાં મળી આવે છે દરેક ધર્મમાં કેટલાક લાક્ષણિક દોષો
હોય છે, ને કેટલાક સફળતાના શિખરો પણ હોય છે પ્રોટેસ્ટન્ટ સમ્રદાયનું
સર્વોચ્ચ શિખર તે તેના સારામાં સારા પ્યુરીટનો (વિશુદ્ધિના આમ્રહી લોકો)
છે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં સમાજસુધારાની કે રાજકીય ક્રાંતિની હિલચાલો
થયેલી જોનામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં વિશુદ્ધિના આમ્રહી માણસોનો એક વર્ગ મળી
આવે છે જે માણસોને એક જ કામમાં પોતાની બધી શક્તિ વાપરવાને સારું
ધણી સુખસગવડો જતી કરવી પડે છે તેમને માટે વિશુદ્ધિનો આવો આમ્રહ
રાખવો આવશ્યક થઈ પડે છે એટલે, અર્વાચીન ભારતના નેતાઓ વિશુદ્ધિનો
આમ્રહ રાખનારા છે, ને એ સર્વના અગ્રણી દડક તપસ્વી છે, એ એક
અકસ્માત નથી જે બંધનો ને અધારીઓ હિંદુસ્તાનને અમાન, એદી, સાતિના
મંથનોમાં જકડાયેલું, ને વહેમી રાખતા હોય તેનો નાશ કર્યા પિના રાજકીય
બળવો આગળ વધી શકત જ નહીં રાજકીય મુક્તિની આગેવાની ગાંધીજી
કરી શક્યા, કમકે તેમણે પુરોહિતોની સત્તાનો, ગ્રામીણપંથીઓએ સ્વીકારેલી
ખૂરી રૂઢિઓનો, અસ્પૃશ્યતાનો, સ્ત્રીઓની દુદ્ધાનો, બાળમનો, જાહેર સદાઈ
પ્રયેના દુર્લક્ષનો, ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનો, લગ્નની પાછળ થતા નકામા
ખર્ચોનો, અછીણના વાપરનો—દુકામ, જે સામાજિક સમ્રાજે ગંજકીન
જડતા ઉત્પન્ન કરી છે તેનો—કસીને વિરોધ કર્યો છે

૪૦. પશ્ચિમની એક શ્રદ્ધાંજલિ

રોમેં રોલાં

ગાંધીજી એકલા હિંદુસ્તાનના ધર્તિહાસના એવા નાયક નથી જેમની સ્મૃતિ હજારો વરસ સુધી લોકોનાં મનમાં જડાયેલી રહેશે. હિંદુસ્તાનના લોકોમાં તેમના ઐક્યનું, તેમની શક્તિનું, સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિના તેમના સંકલ્પનું ભાવ જગવનાર હિલચાલના જ તેઓ પ્રાણ છે એમ નથી. તેમણે તો પશ્ચિમની તમામ પ્રજાઓને માટે, તેઓ ઈસુ ખ્રિસ્તનો જે સંદેશો બૂલી ગયેલી કે તેમણે ખતાવેલો રસ્તો છોડી અવળે રસ્તે ચાલેલી, તે પ્રજાઓને એ સંદેશાનું આચરણ કરી ખતાવી તેને કરી તાજે કર્યો છે. તેમણે પોતાનું નામ જગતના અધિઓ ને સાધુસંતોની હારમાં લખાવ્યું છે; અને તેમની મૃતિનું તેજ પૃથ્વીના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી વળ્યું છે.

યુરોપની નજર આગળ તેઓ એવી ઘડીએ પ્રગટ થયા જ્યારે એમના જેવો માણસ લગભગ ચમત્કારરૂપ જ લાગે. યુરોપ ચાર વરસના બીજા યુદ્ધમાંથી માંડ નીકળ્યું હતું. એ યુદ્ધે કરેલાં સંહાર ને પાપમાલી, અને તેમાંથી નીપજતાં ઝેરવેર કાયમ હતાં; અને તેમાંથી નવાં ને અગાઉના કરતાં બીજા એવાં યુદ્ધોનાં બીજ વધતાં હતાં. સાથેસાથે રાજકીય ક્રાંતિઓ ને ઉચ્છેદપાથનો પણ ચાલી રહી હતી. તેને લીધે સમાજમાં વર્ગ વર્ગ વચ્ચે દ્વેષ અને વિખવાદ ફેલાઈ રહ્યા હતા, ને રાષ્ટ્રોનાં હૃદયને કારીને ખાઈ રહ્યા હતા. યુરોપ પર શત્રુનો ધોર અંધકાર ફેલાઈ ગયો હતો. બધે દુઃખ અને નિરાશાનો અમલ ચાલી રહ્યો હતો. પ્રકાશનું એક કિરણ સરખું ક્યાંયે દેખાતું નહોતું. એવે વખતે ગાંધીજીએ દેખા દીધી. તેઓ સુકલકડી કાપાવાગા ને કમળેર રહેનારા હતા. તેમણે સર્વ પ્રકારની દિસાનો લાભ કર્યો હતો. સમગ્રવટ અને પ્રેમ એ જ એમનાં શસ્ત્રો હતાં. તેમની નમ્ર છાંં નિઃશંક નમ્રતાએ તેના પ્રથમ વિજયો તાજેતરમાં જ મેળવેલા હતા. પશ્ચિમનાં પરંપરાગત, સર્વામાન્ય, ને નિર્વિવાદ એવાં રાજકારણ અને દિલસહીની સામે ગાંધીજીને જાણે ઈશ્વરે એક અટપટા પડકારરૂપે મોકલ્યા હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પણ સાથેસાથે તેઓ આરોગ્યના એક તેજકિરણરૂપ પણ હતા, અને એ કિરણે નિરાશાના ઘોર તિમિરને સૌંસરું બેઠી નાખ્યું. એ વળે સાફ દેખાતી છાંં માની

માનવી મુશ્કેલ લાગતી હતી આવા અદ્ભુત ને અનૌકિક પુરુષ ખરેખર આપણા યુગમાં નીપજ્યા છે એ વાત મનમાં પાકી ગિતરતા કેટલોક વખત વાગ્યો આ હકીકત મારા કરતા વધારે સારી કોણ જાણતું હતું? કેમકે મહાત્માજીના સંદેશને સમજી તેનો પ્રચાર કરનાર જે પહેલવહેલા માણસો પશ્ચિમમાં નીકળ્યા તેમાંનો એક હું હતો પણ તેઓ ખરેખર આવા લોકોત્તર પુરુષ છે એની ખાતરી જેમ જેમ થતા લાગી, અને ભારતના આ આત્મ જ્ઞાની ગુરુની અપરિત, ધીરજભરી ને ઉત્તરોત્તર આગળ ધપતી પ્રવૃત્તિ જેમ જેમ દેખાતા ને સમજાતા લાગી, તેમ તેમ પશ્ચિમમાંથી તેમના પ્રત્યે સન્માન અને શ્રદ્ધાનો મોટો પ્રવાહ જિનટવા લાગ્યો. ધણીએ માન્ય કે જાણે ઈસુ ખ્રિસ્ત જ પાછા આવ્યા છે ખીજા કેટલાક સ્વતંત્ર વિચારના હતા તેમને પશ્ચિમના સુધારાની અવ્યવસ્થિત ગતિ જોઈને એકેની થતી હતી એ સુધારો હવે કોઈ નીતિનિયમને આધારે ચાલતો નથી નવી નવી શોધખોળ કરવાની તેની જે અદ્ભુત પ્રતિભા છે તે અવજે રસ્તે ચડી ગઈ છે, ને એ સુધારાનો જ વિનાશ કરના બેડો છે આ સ્થિતિનું અનુકૂળ કરનાર પેના વિચારકોએ માન્ય કે ગાંધીજી એ રસો અને ટોલરેન્સના નવા અનુભવ છે તેઓ આધુનિક સુધારાના ભ્રમો ને અપરાધોની ઝાટકણી કઢી રહ્યા છે, અને માણસોને કુદરતી જીવન તરફ સાદી રહેણી તરફ ને આરોગ્ય તરફ પાછા ફરવા સમજાવી રહ્યા છે સરકારોએ તેમના પ્રત્યે દુર્લેક્ષ કરી તેમની અગત્યના કરનારો દોષ કયો પણ લોકસમૂહને તો લાભ્ય કે આ આપણા પરમ મિત્ર ને સહોદર છે અહીં સ્વીડનમાં ગામડાના ને પદાડોમાં વસનારા ગરીબ બેડોના મનમાં તેમણે પોતાને વિશે જે શુદ્ધ પરિચ પ્રેમ પ્રગળ્યો તે મેં નજરે નિહાળ્યો છે

ઈસુના મિત્રમનનની પેઠે ગાંધીજીનો જ્ઞાન અને પ્રેમનો અદેશ અગણિત બના માણસોના હૃદયમાં ગિતર્યો છે ખરો તોપણ જે જગતે પોતાનું જીવન શુદ્ધ અને વિનાશને અર્પણ કરી દીધું છે તે જગતના ભારિનો કમ એ સંદેશથી બદલાશે એમ ગાંધીજીએ માન્ય નહોતું અર્થિનનો સિદ્ધાન્ત રાજકારણમાં લાગુ પડવાને માટે આજે યુરોપમાં ફેલાયેલું છે તેના ખરતા બદલ જુદી જાતનું નૈનિક વાતાવરણ જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો પાર વિનાનો ને એકધારો આપખોજ માગે છે પણ આજે જ્યારે આપખુ-

સરમુખત્યારોના નવા તન્ત્રોની બીજલુતા જગતમા વધતી જાય છે, અને તેની અસર કરોડો માણસોના લોહીમા રહી ગયેલી છે, તેવે વખતે આવા આપભોગ અને આત્મખલિદાનને સફળતા મળવાનો સંભવ નથી પ્રજાઓને વસમા દુ ખો ને વિટબણાઓ ધણા લાખા કાળ લગી ભોગનવા પડશે ત્યાર પછી જ આવા આપભોગોનું તેજ સચોટ અસર પાડી શકશે, ત્યાર પહેલાં એની અસર પડવાની શક્યતા નથી, ને આશા પણ નથી એ પ્રજાઓમા ગાંધીજીના જેવી શ્રદ્ધા ન હોય, ને એ શ્રદ્ધા તેમને ટકાવી રાખતી ને ઉન્નત કરતી ન હોય ત્યાં લગી એ પ્રજાઓમા દંઢ અને મક્કમ રહેવા જેટલું શ્રદ્ધાતન પણ આવવાનું નથી પશ્ચિમના મોટા ભાગના લોકોમા આ શ્રદ્ધાનો અભાવ જોવામા આવે છે — પ્રજામા તેમજ તેના આગેવાનોમા અને જે નવા રાષ્ટ્રવાદી કે ક્રાન્તિવાદી સપ્રદાયો નીકળે છે તે તો હિંસાના જનક છે યુરોપની પ્રજાઓનું સૌથી તાકીદનું કામ એ છે કે તેમના નાગરિક તરીકેના અધિકારો, તેમની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા, અને તેમની જિંદગી સુદ્ધા ઉપર આજે ફાસિસ્ટ અને જાતીય ગર્વવાળા સંયુક્ત રાજ્યોની સર્વભક્ષી સામ્રાજ્ય શાહીઓના હુમલાનો જે ભય ઝૂંબી રહ્યો છે તેની સામે પોતાની રક્ષા કરવી એ પ્રજાઓ જો રાજકાળમા પોતાને કરવાનું કામ છોડીને ખેતી જશે, અને રાજસત્તા પેલા સામ્રાજ્યનાદી રાજ્યોના હાથમા જવા દેશે, તો તેને પરિણામે માનવજાતિને, કદાચ સૈકાઓ સુધી, યુનાની ભોગનવા વારો જ આવશે આના સંજોગોમા, ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તને વિષે અમને ગમે તેટલો આદર હોય તોપણ અમે બિનહારમા તેનું આચરણ કરવાની બાધામણ કરી શકતા નથી અમને તો લાગે છે કે યુરોપમા મધ્ય યુગમા મોટા મોટા ખ્રિસ્તી મંદીરો જે કામ કર્યું તે જ કામ કરનાનું આજે ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તને માટે નિમયિયુ છે જાણે એમોર બિજળતા મહાત્મરજોનાળા સાગરની વચ્ચે આવેના એક ટાપુ પર સચવાઈ હોય, એમ આ ખ્રિસ્તી મંદીરોની અદર નૈતિક સરકૃતિની શુદ્ધમા શુદ્ધ ને અણુભોય એવી વસ્તુ — શાન્તિ અને પ્રેમની ભાવના, આત્માની નિર્ભગતા અને સ્વસ્થતા — અખડ અને અણીશુદ્ધ સચવાઈ રહી હતી આ કેવું ભય ને પવિત્ર કામ છે! હું પ્રાર્થુ છું કે અગાઉ જેમ ખ્રિસ્તી સંધોના મહાન રથાપકોએ — જેના કે સત જુનો, સત બરનાડ, સત ફાન્સીસે — જે કામ કર્યું હતું તેવું ગાંધીજી પણ કરે

કુમારી ડૉ. મોડ રોઈડન

અને આજે માનવજાતિ વિપત્તિ ને ક્રાન્તિનાં મહાવમળો ને વાવાઝોડામાંથી પસાર થઈ રહી છે તેમા તેઓ દેવનગરીની, મનુષ્યોના એકબીજા વિષેના પ્રેમની અને ભાતૃભાવની, રક્ષા કરે !

અમે બુદ્ધિજીવીઓ — વૈજ્ઞાનિકો, સાક્ષરો, કલાકારો, ઈશ્વરે અમને આપેલી અલ્પ શક્તિને પણ વિશ્વકુટુંબની સ્થાપના માટે લોકોનાં મનને તૈયાર કરવામાં વાપરનારાઓ, ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ ની ભાવનાને માનનારાઓ — અમારા ગુરુ અને ભાઈ ગાંધીજીને પ્રેમ અને પૂજ્યભાવપૂર્વક, સરનેદ અને સાદર વદન કરીએ છીએ ભાવિ માનવજાતિને વિષે અમે વિશ્વૈક્યનો, વિશ્વકુટુંબનો જે આદર્શ સેવી રહ્યા છીએ તેને ગાંધીજી હૃદયમાં તેમજ આચરણમાં સિદ્ધ કરી રહ્યા છે

૪૧. એક અંગ્રેજ મહિલાની શ્રદ્ધા

કુમારી ડૉ. મોડ રોઈડન

આજે જગતમાં સર્વોત્તમ ખ્રિસ્તી તે એક હિંદુ છે એમ આપણને ખ્રિસ્તીઓને લાગે — અને લાગે છે જ — એ વિચિત્ર વસ્તુ કહેવાય હું ગાંધીજીનું કામ વધારે ને વધારે નિહાળુ છું ને એમના ઉપદેશો વધારે ને વધારે વાંચુ છું તેમ તેમ મને વધારે ને વધારે અશે એમ લાગતું જાય છે કે આ વાત માત્રી છે હું જો એમ ઉમેરુ તો ગાંધીજીને માફું નહીં લાગે, કે મારે મન ઈશુની સપૂર્ણતા અન્ને ને અદ્વિતીય છે; હું તો એટલું જ કહું છું — ને કહેવાની મારી ફરજ મને લાગે છે — કે ઈશુના તિયોમાં આજે ગાંધીજીના જેટલો એમની નજીક કોઈ પહોંચેલો નથી

દર અડવાડિયે મારી પામે ‘હરિજન’ના જે અકો આવે છે તે જાણે ગરમ અને નપાણિયા મુવકમાં નિર્ભય જળ પીરાને મગતુ હોય એના જેવા છે સુરોપમાં આજે જે સત્તાલોખી રાજકાગજુ ચાલી ગયું છે તે ખોટી વાગાળીએ ને ઉરકેરે છે ને તેની પાછળ ખોટી દિવસફી ગહેવી છે, તે છતાં શાન્તિસ્થાપના માટે કામ કરનારા મેરકો પણ એની જગમાં ફસાઈ જાય છે એમાનાં ધમ્મા માટે એમ માનના થયા છે કે ‘ન્યાય બાળજરીથી ગ્યાપવો’ શક્ય છે, અને તેમાંથી શાંતિની પણ ગ્યાપના થશે વગરો પર, પે વડના ભગવા પશા પડી,

એક ઉપહાસચિત્ર પ્રગટ થયું હતું તે તેઓ ભૂલી જાય છે એ ચિત્રમાં એક સ્ત્રીને ગળે ફુચો દઈ, મુશ્કેટાટ બાધી, બોય પર નાખવામાં આવી હતી એક શસ્ત્રસજ્જ માણસ તેના પર ચોકી કરતો જોયો હતો ચિત્રની નીચે લખેલું હતું 'વૉરસોમા શાન્તિ' આ લોકો એ પણ ભૂલી જાય છે કે ગઈ લગાઈ પડી રશિયા પર જે હુમલા થયા તેને લીધે ગો-નરેવિક રાજસત્તા વધારે દૃઢમૂન બની જર્મનીને હડધૂત કરવામાં આવ્યું તેને પરિણામે હિટલર સત્તા પર આવ્યો અને છે તુ યુદ્ધ જે 'યુદ્ધનો અંત આણનાને' લગાયું હતું તે પૂરું થયા પછી વીસ વરસે, પહેનાના કરતા પણ વધારે ભીષણ યુદ્ધના ભણકારા વાગી રહ્યા છે

'હરિજન' મા લખાતા ગાંધીજીના શબ્દો વાચતા આપણે આ નિરર્થક ઘોઘાટ ને ગોટાળામાંથી નીકળીને તેની પાર શુદ્ધ અને ચોખ્ખી હવામાં પહોંચીએ છીએ એ હવા વધારે ચોખ્ખી છે, કેમકે આપણે યુદ્ધના ધૂન અને વાવટોળની પાર જોઈ શકીએ છીએ, અને વધારે શુદ્ધ છે કેમકે એની પાછળ પ્રેરણા શુદ્ધ સત્યનિષ્ઠાની રહેલી છે

ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદને માટે મિનાયત આવ્યા ત્યારે તેઓ ગિડહાહિસમાં અમારી આગળ ઐચ્છિક ગરીમાઈ રિને ભાણુ આપના આવ્યા હતા સભાગૃહ ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું ને સંકડો માણસો બહાર જાતા હતા ગાંધીજીને માટે આ કેવળ ભાષણનો નિમિત્ત નહોતો, એમના અનુભવની એ વાત હતી તેઓ શું કહે છે એ સાબળવાને અને કાન માડીને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા ભાણુને અતે ધણુ સનાયો પુછાયા કેવીકર મહાત્માજી જયજ આપતા પહેલાં થોભી જતા પાછળથી હ સમજ કે મનુષ્યની ભાષામાં આપી શકાય એવું ના ચોક્કસ ને સાચા જવાબો આપી શકાય એટલા માટે જ જવાબ શોધના તેઓ જરાક થોભી જતા હતા મને યાદ છે તેમ તેમણે કહેલું કે "અફિયન બનવું એ, પહેનનહેના તો, શરીર પરથી કપડા ઉતારના જેવું નહીં, પણ હાડકા પરથી માસ ઉતારના જેવું લાગે છે પણ જો તમે મને પૂછો કે 'મિ ગાંધી, તમે તો સુતરાઉ કપડાનો કચ્છ પહેરેનો છે તમે અફિયન છો એમ તમે કેમ કહી શકો?' તો હું જવાબ આપુ કે જ્યાં લગી હું શરીર ધારણુ કરુ છું ત્યાં લગી મારે એને પ્રશ્નકથી પણ દાખવું તો જોઈએ જ નહીં" તેમણે અતિશય મોહ્ય એવું રિખત કરીને કહ્યું "એ કહેડો કાપડ જમ

કુમારી ડૉ. મોડ ગેઈડન

અહીં કોઈને મારી પાસેથી લઈ લેવું હોય તો તે લઈ લે હું પોલીસને નહીં બોલાવું!”

બ્રિટિશ સરકાર મામાપે મહાત્માજીની સાથે પોલીસોની એક દુકડી મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી એ પોલીસો બધા એ વખતે ગિડહાઉસમાં બિભા બિભા ભાષણ સાલળતા હતા તેઓ ઉપરનું વાક્ય સાલળીને ખડખડાટ હસી પડ્યા, ખીજું પણ કોઈ હસતું રોકી શક્યું નહીં

એક વસ્તુ જોઈને ધણા અચેજ લોકોને આનન્દ થયો તેમણે જોયું કે મહાત્માજીમાં પણ આપણા જેવી વિનોદવૃત્તિ છે, અને જે વસ્તુઓ જોઈને આપણે હસીએ છીએ તે જોઈને તેઓ પણ હસે છે મને મારી મોટરમાં થોડકે સુધી એમને ખેસાડી જવાનું માન મળ્યું હતું એ પ્રસંગ પણ મને કેવો યાદ રહી ગયો છે! ગાંધીજીને ખીજી એક જગ્યાએ જવાનું હતું, ત્યાં તેમને હું મારી મોટરમાં લઈ જઈ એમ તેણે કબૂલ કર્યું હતું પણ અમે ગિડહાઉસમાંથી બહાર આવ્યા ત્યાં તો લોકોનું મોડું ટોળું એમને ઘેરી વળ્યું, અને મને મારી મોટર તરત જડી નહીં લડનની એકેએક મોટર ત્યાં થઈને ચાલી જતી જણાઈ પોતાના હાકનારને આ માન માટે પસંદ કરવામાં આવશે એ આશાએ જાણે તે કાણુભર ચોબી જતી હોય એમ લાગતું હતું હવા ફૂંડી ને બેજવાળી હતી, ને મહાત્માજીએ કંઈક ઓરેડું હતું એટલું જ એમને મારે રોકવા ન જોઈએ એ હું હું અપૂર્વક જાણતી હતી મેં કહ્યું “આપ ખીજી ગાડીમાં જાઓ મારી ગાડીની વાટ ન જોરો” તેઓ કહે “હું તો તમારી ગાડીની જ વાટ જોઈશ” મને જાણે મુગટ મળ્યો હોય એટલો આનન્દ થયો! મને ઈશ્વરના એક અનુયાયીના શબ્દો યાદ આવ્યા “અદ્વિત્યન ખના વસ્તુમાનના સ્વામી” ગાંધીજી પાસે પોતાની મોટર નહોતી, જના મોટરમાં ગાડીઓ એમને વીટળાઈ રહી હતી — એ આશાએ કે તેઓ એમની એકને પસંદ કરશે!

જનને આજે ગાંધીજીની જે ઉપયોગિતા છે તે તો બેરૂઝ અદિત્યક પ્રતિષ્ઠા મા સત્યાગ્રહને અગે છે સિત્તેર વગમની જિંદગીના અનુભવમાં અનેક મધો વેળા પડી પડ્યા તેઓ અદિત્યક પ્રતિષ્ઠા મા માને છે, એમનું જ નહીં પણ દિવસે દિવસે તેમની એને વિશેની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે આ દુખીકનના

માનથી એકલું હિંદુસ્તાન જ નહીં, પણ આખું જગત હજુયે કદાચ ઊગરશે આ મુદ્દા વિષે તેમને સનાલો પુઝાય છે ત્યારે તેમના જવાબ હું અતિશય આશ્ચર્યથી વાચુ છું, કેમકે યુરોપમાં જે ઝેરવેર ને હિંસા ચાલી રહેલા છે તેનાથી હું ગુણગારી રહી છું

સૌથી અધિક તો હું એક સ્ત્રી તરીકે આ મહાત્માની પાસેથી વધારેમાં વધારે આશા રાખુ છું

‘હરિજન’ના કેટલાક તાગ્મ અકેમાં, જેવો સનાલ આ દેશમાં સ્ત્રીપુરુષોને ધણીનાર પુઝાય છે તેવો જ ગાંધીજીને પણ પૂછવામાં આવ્યો છે સ્ત્રી પર શિયળભગનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે તેણે શું કરવું ? મહાત્માજી એનો શો જવાબ દેશે ? તેઓ કઈ ઉગ્રાંતિ જવાબ આપશે ? તેઓ શું એમ કહેશે કે ‘હું સ્ત્રી નથી, એટલે સ્ત્રીઓની વતી જવાબ ન આપી શકું ? અથવા ? તેઓ કેવો જવાબ આપશે ?

તેઓ તો કહે છે કે એના સન્નિગોમાં સ્ત્રીએ સામનો કરવો જોઈએ, જીવ જતા સુધી સામનો કરવો જોઈએ, પણ તેમ કરવામાં તે હિંસા ન વાપરે હું ગાંધીજીને સ્ત્રીઓની વતી વદન કરુ છું સ્ત્રીની નામરજી હોવા છતાં તેના શિયળનો ભગ થઈ શકે છે, એટલા માટે શિયળની બાબતમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ પુરુષના કરતા જુદી છે, એવો આસુરી વિચાર સાધારણ રીતે, ઠેરઠેર, શીખનામાં આવે છે એ વિચાર ગાંધીજીના આ જવાબથી હજીય છે એ વિચાર સાચો નથી કાંઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષને બીજું કાંઈ માણસ કંઈ કરે તેનાથી તેની લાજ લૂગતી નથી આપણે પોતે જ આપણી લાજ લૂગીએ છીએ કેટલીક વસ્તુઓ એવી ખસસ છે જે મોત કરતાંયે ખૂરી છે, અને લાજ લૂટાવી એ એમાની એક છે પણ બીજા કોઈના કામથી કે ઇચ્છાથી કંઈ માણસની લાજ લૂગતી નથી આવો જવાબ આપવાની હિંમત ગાંધીજી સિવાય બીજા કોણે લીડી છે ? સર્વ સ્ત્રીઓએ તેને માટે તેમને માન આપવું ઘટે છે

તેઓ આ વાત દુનિયાને મળે ઉતારી શકશે ખરા ? પશ્ચિમમાં તો લોકોને પશુબળા યા શસ્ત્રબળ પર ભારે આસ્થા છે મહાત્માજીનો તેમના દેશભાઈઓ પર જે પ્રભાવ છે તેને તોડી પાડવામાં, યા તો શસ્ત્રબળનો સામનો શસ્ત્રબળથી જ

વાઈકાર્ડ સેમ્યુઅલ

કરી શકાય એવો વિચાર તેમના મનમાં દસાવનામાં, જે પશ્ચિમની આ શ્રદ્ધા સફળ નીવડે તો શું થાય? એનો વિચાર કરતા મન સમસમી ઊઠે છે તો હિંદુસ્તાનની જ નહીં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ને આખી દુનિયાની દુર્દશા થશે એકલા યુરોપમાં જ નહીં, ઉત્તર ને દક્ષિણ અમેરિકામાં જ નહીં, પણ પૂર્વમાં પણ, જપાનમાં જ નહીં પણ કનફ્યુશિયસને અનુસરનાર શાન્તિવાદી ચીનમાં પણ લોકોના મનમાં હિંસા વિષેની આસ્થા વધતી જાય છે હિંદુસ્તાન એ શ્રદ્ધા ટકાવી શકશે ખરું? જાદવાસ્થળોમાં ઊતરેના જગતમાં તે એકલુ આ સત્યને વાગી રહેશે ને આપણને પ્રકાશ બતાવશે ખરું? તે જે આટલું કરશે તો તો દુનિયા ઊગરના રી નહીં તો — ?
હે હિંદુસ્તાન, તું ડગીશ નહીં !

૪૨. સાચા નેતૃત્વનાં રૂપ

વાઈકાર્ડ સેમ્યુઅલ

કેટલીકવાર ગાંધીજી એવા કામો કરે છે ને એના શબ્દો બોલે છે કે હું ચિંતાર્થ જાઉં છું મને એમાં અણુદિ ને અનર્ગલ દેખાય છે ધણીનાર મને લાગે છે જાણે હું એમના પક્ષમાં નથી પણ એમનો વિરોધી છું છતાં એ બધો વખત મારી એની ખાતરી હોય છે કે આ એક પુરુષ એવા છે જે સંપૂર્ણ સત્યનિષ્ઠ ને અતિશય આપભોગ વડે, એક યા બીજો રત્ને ચાનીને પણ, સારા ધોયની સિદ્ધિને માટે તનમનથી અથાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે

જગતે તેના મહાપુરુષોને પિછાનના ઘટે છે, તેના મહાન સેવકો પ્રત્યે ઉપમાર દર્શાવે છે ‘મરેનાને ફૂન, ને જીવતાને કાળ,’ એ વચન કોઈ દગ્દામાં કઠ્યું છે જીવના માણસો જ્યારે લાયક હોય ત્યારે આપણે તેમને પણ કેવીકેવાર ફૂનની માળા પહેરાવવી ઘટે છે

ગાંધીજીએ તેમની લાંબી જિંદગીમાં હિંદની — અને હિંદ મારફતે આખા જગતની — ધણી સેવાઓ કરી છે એમાની તપ્ત સેવા મનુષી મોતી છે

તેમણે રાક સ્વભાવનાની એક પ્રજાને પોતાની સામે નોંધ જિતાવુ પરાધીન બનવું, પાંચત અચિદિત, વહેમી ને ગરીબ રહેવું, એને હિંદની અમરિત પ્રજા પેઠવું ઈશ્વરનિર્મિત બાપિ અમરની દની, એ ભૂતકાળના

કાર્યોનું કળ છે ને વર્તમાનકાળના કપરા સમોગેમા એ ભોગવ્યા વિના છૂટકા નથી, એમ માનીને એ પ્રજા મન વાળતી હતી એ મનોદશા પંચટવાની હિલચાલના નેતા તરીકે ગાંધીજી આગળ આવ્યા તે વેળાએ તો એ હિલચાલ નાની હતી ને માડ ટુમરુ ચાવતી હતી તેમના ગુણોએ તેમને થોડા જ સમયમાં અગ્રસ્થાન અપાવ્યું એમનાંમા આધ્યાત્મિક ઉત્સાહ અને રાજદ્વારી શાણપણ એ બેનો સયોગ હતો એવો સયોગ વિરલ હોય છે ખરો. પણ તે જ્યારે દેખા દે છે ત્યારે તે કસોડો માણસોના દિલને હલાવે છે ને મોટા મોટા વિજયો મેળવે છે

ગાંધીજીએ હિંદીઓને શીખવ્યું ટટાર જિલ્લા રહેતા, આખ જાંચી કરતા, આની પડેલા સમોગેને ઠરેલ આખે જોતા ને તેનો સામનો કરતા ગાંધીજીએ એમની પ્રજાને શીખવ્યું કે જૂતઝગનો અધ્યાસ કરવો ખરો, પણ તેમા ગરકાવ થઈ જવું નહીં, માત્ર તેમાથી જે પાઠ શીખવા જેવો હોય તે શીખી લેવો તેમણે એ પ્રજાને શીખવ્યું કે વર્તમાનકાળને મજબૂત પકડી રાખવો જેથી ભવિષ્યનું ધડતર ધારી રીતે થઈ શકે એમણે એમ પણ બતાવ્યું કે આ ગૌરવની વૃદ્ધિમા, આ પ્રજાગતર પ્રયત્નમા, હિંદની સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લે એ બહુ જ જરૂરનું છે

અંગ્રેજો સ્વમાનવાળી પ્રજા છે એટલા જ માટે અમે બીજાઓના સ્વમાન વિષે આદર ધરાવીએ છીએ ગયા થોડાક વરસમા વાદવિવાદ ને લડાઈ ઘણા ચાલ્યા છે, છતાં હું બેધડકપણે કહું છું કે બ્રિટિશ પ્રજાના મનમા હિંદી પ્રજાને વિષે, તેમના સમાજમના સંકડે વરસમા અગાઉ કદી ન હતો એમલો સામો આદર છે

માનવજાતિનો જો ભાગ હિંદમા વસે છે માનવકુળના આ મોટા ભાગનો દરજ્જો વધારવામા, તેના મનમા આત્મગૌરવની ભાવના પેદા કરવામા, બીજા ટાઈ પણ માણસના કરતા વધારે મદદ ગાંધીજીએ કરી છે તેને માટે હિંદે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ પ્રિયને પણ માનવો જોઈએ અને સમગ્ર જગત, જે આડકતરી રીતે ને આખરે આનો લાભ મેળવે છે, તેણે પણ ગાંધીજીના ત્રણુનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ

હિંદમા ચાલેલી હિલચાલ કેટલાક ભીષણ ગુનાઓ ને અત્યાચારોથી દુષિત થઈ હતી ખરી પણ તે ગાંધીજીની ઉશ્કેરણીથી કદી નદી એ

અસાચારો તો એમની લાગણીભરી મિનતીઓનો ખુલ્લો અનાદર કરીને કરનામા આવ્યા હતા

એમના નામને મિખ્યાત કરનારી બીજી મહાસિદ્ધિ એ છે કે સ્વરાજ રૂપી સાધ્ય અને અહિંસા રૂપી સાધન એ બેનો સયોગ તેઓ સફળતાપૂર્વક સાધી શક્યા છે વિરોધ કરવો, સમજાવટનો ઉપાય અજમાવી જોવો, તે કામ ન આવે તો જરૂર પડે આજ્ઞાભંગ કરવો પણ પશુના ન વાપરતું વિરોધીઓના જીવ ન લેના, અસાચાર ન કરવા, સશસ્ત્ર બળવો ન કરવો—એ એમનો સદેશ હતો અને છે હિંદુસ્તાનમાં આવી નીતિ લોકોના સ્વભાવને બધેમેસતી આવે છે તેમાં ધણા આપભોગની જરૂર પડે છે ખરી, પણ તે આપવાને એ લોકો હમેશા તૈયાર હોય છે એમની ન્યાયવૃત્તિને પણ આ રીત રુચે છે વળી એ રીત ધર્મને પણ અનુકૂળ છે

ગાંધીજીની ત્રીજી સેના તે હરિજનોને કાળે તેમણે જોશભેર ઉપાડેલી કુમેશ તેમણે એ સવાનને હિંદી રાજકારણમાં મોખરે આપ્યો છે, અને તેને સફળતાને પન્થે ધણા આગળ વધાર્યો છે રૂઢિપૂજકોના જહ્કડી ને હડીલા વિરોધની સામે ધર્મને તેમણે આ કરોડો દુખી લોકોની સ્થિતિ સુધારવાનો અયાગ ને અપિરત પ્રયત્ન કર્યો છે, અને હિંદુસ્તાનને માથેથી આ કનક ધોઈ કાઢી તેને સુધરેના દેશમાં તેને યોગ્ય એવું અગ્રસ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

એક મહાપ્રજ્ઞની લાવના કિતન કરનામાં ને તેનું આત્મગૌરવ વધારવામાં આગેવાની, કેવળ આત્માના બળ વડે, અને શસ્ત્રબળની પશુતા મિના, રાજકાજમાં મોટામાં મોટા પગિજ્ઞામ સાધી શકાય છે, એમ આજની તેમજ આવતી કાલની દુનિયાને દેખાડી આપવામાં આગેવાની, અન્યાયના ભોગ ધર્મ પડેના કરોડો માણસોનો સૈકાજીની અવદસામાંથી ઉદ્ધાર કરવામાં આગેવાની — આના જેટલી સિદ્ધિ પોતે મેળવ્યાનું દર્શન, પોતાના સિત્તેર વગસના દત્તિદાસ પર નજર નાખતા, આ જીવના માણસને ધર્મ શકે એમ છે ?

આવા પત્રાદર્શનની આ ધડીએ ગાંધીજી સન્તોષ લાઈ શકે એમ છે બીજાઓ પણ તેમને ચરણે વંના કરે તેમને અણીદર કાંગ તો ધણીવર વાગ્યા છે, ને તેમાં ઉજ્જવલ તેમને ધર્મ પ્રિય લગ્યા છે હવે આપણે કૃતજ્ઞતા રૂપી પુષ્પોનો ઉપદાર તેમને ચરણે ધરવો ધટે છે

૪૩. ગોળમેળ પરિષદનાં સ્મરણો

વાઈકાર્ટ સંકી

હું ગાંધીજીને પહેલીવાર ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મીએ મળ્યો. હિંદી ગોળમેળ પરિષદની સમૂહતન્ત્ર બંધારણ સમિતિની બેઠકોમાં અમે મહિનાઓ લગી રોજ બેઠકોએ બેસતા પછી તો તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા ગયા, ને ત્યારપછી હું તેમને કંઈ મળ્યો નથી, ઘણી ગરમાગરમ ચર્ચાઓમાં ને ઘણી ચિંતાકરી પબ્લોમાં કોઈ માણસની બેઠકે આપણને બેસવાનું આવે, તો આપણને કા તો તેને વિષે અનુરાગ પેદા થાય, અથવા તો અણગમો હું આશા રાખુ છું કે મારી ગણતરી ગાંધીજીના એક મિત્ર તરીકે કરવામાં આવશે.

તેઓ ગોળમેળ પરિષદમાં હાજરી આપવાને વિલાયત આવ્યા હતા લડનમાં ડોરચેસ્ટર હોટેલમાં અમારી પહેલવહેલી મુલાકાત ઘર્ષ તેઓ આવવાના છે એવી અફવા ફેલાઈ હતી, એટલે લોકોના મોટા ટોળા બહાર રાહ બેતાં બેઠાં હતા તેમની કાપા નાની હતી, ને તેમણે સ્વચ્છ શુભ વસ્ત્ર ઓઢેલું હતું, પણ તેમને પોતાના ગૌરવનું ને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું જ્ઞાન હોય એવી રીતે તેઓ ચાલતા હતા તેમનો દેખાવ આકર્ષક હતો પણ મને સૌથી આકર્ષક લાગી તે તો એમની મોંની ને તેમની આંખો એ આંખોમાંથી એમના અંતરમાં ચાલતા વિચારોની ને તેમની પ્રતીતિઓની અંગૂઠ કરી શકાય એમ હતું.

હું સમૂહતન્ત્ર બંધારણ સમિતિનો પ્રમુખ નિભામેલો હતો એટલે ગાંધીજીની સાથે પરિચયિતિની ચર્ચા કરવા માટે ઓરડાના એક દરના ખૂણામાં જવાનું મને કહેવામાં આવ્યું તેમણે પોતાના વિચારો સારી પેઠે લખાણથી કહી બતાવ્યા તેમણે હિંદુસ્તાનના હલકા દરબજા વિશે ફરિયાદ કરી પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે સરકારી તન્ત્રની પાછળ જે ભારે ખર્ચ થાય છે ને તેને લીધે ગરીબો પર કર નખાય છે, તેને વિષે તેમને વધારેમાં વધારે ચિંતા થતી હતી એમ દેખાઈ આવ્યું અમારી આખી વાતચીત દરમિયાન ગરીબો વિશેની એમની દાઝ એ એમનો મુખ્ય વિષય હતો હિંદુસ્તાનના ગ્રામ રાસીઓના બાવિ વિશે તેમને વિશેષ કાળજી હતી, અને વધારેપડતા મિત્રો ને કારખાના થાય તો તેનું પરિણામ માફુ આવવાનું એમ તેઓ માનતા હતા તેમણે

વાઈકાઉટ સંકી

સલામત પ્રિયેના પોતાના નિયારો મને જણાવ્યા, અને દેશના રક્ષણનો સલાહ આપ્યો ત્યારે તેમણે આદિસાના હિંદુ સિદ્ધાન્ત પ્રિયે ખાસ ભાર દીધો.

સમિતિની પહેલી મેટ ૧૪ મી માર્ચના રોજ લડનમાં સેન્ટ જેમ્સના મહેનમાં થઈ ગાંધીજીનો મૌનવાર હતો એટલે તેઓ એક પણ શબ્દ બોલ્યા નહીં. ૧૫મી ને મંગળવારે તેમણે પહેલું ભાષણ આપ્યું અને પ્રિયે મેં તે વખતે નોંધ કરેલી “ગાંધીજી બહુ ધીમેથી ને વિચારપૂર્વક, મિનિટના ૫૭ શબ્દની ઝડપે, બોલ્યા તેઓ કશી નોંધ વિના લગભગ કયાંય વાર બોલ્યા ભાષણ શરૂ કરતા પહેલાં હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરતા જણાવેલા તેઓ મારી જોડાઈને બેસતા હતા તેમણે ચપન ને કંઈ પહેરેલા હતા, ને મોટી ધોળા શાન કે ધાબળા ઓઢેલી હતી” તેમણે હિંદુસ્તાનને માટે સ્વરાજ માગ્યું, અને લશ્કર તથા નાણા પર અકુશ માંડ્યો એ પરિપક્વ શારીરિક ને માનસિક શ્રમ ગાંધીજી કેવી રીતે વેગી શમ્યા એનું મને હમેશા અતિશય આશ્ચર્ય થયું છે તેઓ કદી ચૂપ્પા વિના શરૂઆતથી આવતા ને તે દિનસતું શમમજ પૂરું થાય ત્યાં લગી બેસતા એ વખતની કરેલી મારી એક નોંધ પછી જણાય છે કે કેનાડાક દિવસોએ તો ૮૦ હજાર જેટલા શબ્દો પરિવર્તિત બોલાયેલા.

પણ ગાંધીજીનું ખરું કામ તો પ્રગિયદ યોગ્ય રખત માટે મોકૂફ રહી સારે જ શરૂ થયું ગતે મોડા સુધી, ને સત્તારે વહેના જગિને, તેઓ જુદા જુદા વર્ગના લોકો જોડે વાતચીતો ને ચર્ચાઓ કરતા, અને તેમને પોતાના મન તરફ વાગસ પ્રપલ્લ કરતા વગ્ર પ્રધાનો ને અરમુખત્યારો પામે પોતાની પ્રાપ્તના લોકો પામે પોતાના નિયારો કમૂન કરાવવાના સાધનો ને તકો પટેના દેવ છે પણ જેણે પોતાના પ્રવલ્લ ને આચરણ વડે પોતાના જીવનમગ્નમાં જ આપણા દરોડો માખમોને પોતાના પદ્ધતિ મેળી લીધાં દોષ, એવો કાખને ગાંધીજી મિત્રાઈ બીજા કાઈનો મગસો કે કેમ એ સંગપાનું છે.

અનેકવાર તેઓ અંતરમાંથી જિહ્વા અવાજથી દોરાતા હોય એમ દેખાતું હતું. જગતના ઇતિહાસમાં જુદા જુદા યુગોમાં બીજા મહાપુરુષોને એવો અનુભવ થયો છે. સોક્રેટિસ અને સેન્ટ પોલના દાખલા લો. એવા પુરુષો પાગલ માણસના બ્રમોને અનુસરતા હોય કે તેમનામાં અઘોરિક કહાપણ હોય, તોપણ તેમના સંસર્ગમાં આવનાર માણસો પર તેઓ પ્રભાવ તો પાડે જ છે. ગાંધીજી રાજદ્વારી સંત છે. કેટલીકવાર તેમની માગણી અશક્ય હોય છે, પણ તેઓ હંમેશાં ધર્મપરાયણ રહે છે; અને હિંદુસ્તાન માટે તેમજ ગરીબોને માટે બની શકે તે કરવાની આતુરતા હંમેશાં ધરાવે છે.

મારો પોતાનો અભિપ્રાય આપવો હોય તો હું કહું કે ગાંધીજીના જીવનની પરિસ્થિતિ આવશે ત્યારે સહુ કબૂલ કરશે કે તેમણે કરેલા પ્રયત્નોને પ્રતાપે તેઓ દુનિયાને હતી તેના કરતાં સારી મૂકી ગયા.

૪૪. હિંદુ ધર્મના એક પરમ જ્યોતિર્ધર

ડી. એસ. રામ

એક અમેરિકન પ્રવાસીએ એકવાર કહેલું કે 'હું હિંદુસ્તાન આવ્યો છું ત્રણ વસ્તુ જ્ઞેશને — હિમાલય, તાજમહલ, અને મહાત્મા ગાંધી. આ દેશમાં વસનારા આપણે મહાત્મા ગાંધીની એટલા બધા નજીક છીએ કે એમના વ્યક્તિત્વની ભવ્યતા પૂરી નિહાળી શકતા નથી કે તેમના 'સત્યા પ્રયોગો'નું જગતના ઇતિહાસમાં શું સ્થાન છે એ મર્યાદાઓ સમજી શકતા નથી. તેમણે પોતે કહ્યું છે કે તેમનો સંદેશો હિંદુસ્તાનમાં, અને હિંદી રાજ. કારણની પરિભાષામાં, અપાયેલો છે ખરો; પણ તેની ઉપયોગિતા આખા જગતને સારુ છે. પણ માનવજનિને સદાચાર અને ધર્મનિકાની આજના કરતાં જિંદી પાવરીએ અગ્રવવાની આખરી નેમ જે પુરુષે રાખી છે તેના જીવનમાં રાજકારણ ઓછામાં ઓછો ભાગ ભજવે છે.

આપણે આપણા પોતાના જમાનામાં દવાઈ વિમાનોના પિંગ્વો જ્ઞેશ છે. પણ મહાત્મા ગાંધીની શોધ માનવજનિને માટે વિમાનના કરતાં અધિક મહત્વની છે; અને જગતના ભાગે પર સંકેતે વરસ લગી તેની અસર ધણી વધારે મહત્વની નીવડશે. કેમકે તેમનો સત્યાગ્રહ એ આધ્યાત્મિક દેશમાં વિમાનો અગ્રવવાનું શાસ્ત્ર જ છે; બીજું કંઈ નથી. તે ત્યારે મર્યાદા રૂપમાં

રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો પરત્વે કરેલો એ આદિસાનો જ પ્રયોગ છે આ મહાસિદ્ધાન્ત મનુષ્યમા રહેલા દૈવી અશને પ્રિમુક્તિ અપાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે એ સિદ્ધાન્તના નિસ્તાર અને અમનને માટે જે ધાર્મિક પૂર્વપીઠિકા જોઈએ તે જગતમાં હિંદુસ્તાન સિવાય ખીજા કોઈ પણ દેશની પાસે નથી તેમના કહેવા પ્રમાણે સ્વરાજ આદિસા વડે મેળાવવાનું છે, અને એ સ્વરાજમાં સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમાન વર્તન થશે, ને સર્વ કોમોને સરખા હકો ને અધિકારો મળશે,—એવી સ્વરાજ વિષેની એમની કલ્પના છે ‘એક સદ્ વિપ્રા બહુષા વદન્તિ’ (સત્ એક છે, તેને વિપ્રો બહુ રીતે વર્ણવે છે) એ હિંદુ ધર્મનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે જ ગાંધીજીની સ્વરાજ વિષેની આ કલ્પનામાં રાજકીય રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અસ્પૃશ્યતાનિવારણની અને અર્વાચીન જાતિવ્યવસ્થાની અસમાનતાઓ દૂર કરવા માટેની જે હિંચાત તેમણે ઉપાડી છે તેનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે વર્ણવ્યવસ્થાની ચૂંટણી વિશુદ્ધિ પાછી સ્થાપવી કેમકે ગાંધીજી માને છે કે વર્ણવ્યવસ્થા એ જગતની મોટામાં મોટી સામ્યવાદી વ્યવસ્થા છે હિંદના ગામડાંમાં રૂઢિચા અને હાથસાળની પુનઃસ્થાપના માટે તેઓ ધગસભેર જે વિનતી કરે છે અને આ દેશમાંથી દારૂનો સદંતર બહિષ્કાર કરવા વિષેની તેમની જે દલીલ છે, તે આપણને માદ દેવપ્રત્યે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિનું ખરું સ્વરૂપ કેવું છે, અને એ સ્વરૂપને ગમે તે બોલે સાચવી રાખનાનો આપણો ધર્મ છે વળી, એ બધા ઉપરાંત, તેઓ સર્વ રાજકીય તેમજ સામાજિક પ્રશ્નોને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચારવા ને ઉકેલવા માગે છે, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સત્ય અને અહિંસાનો આગ્રહ રાખે છે, અને રોજરોજના જીવનની વીગતોમાં પણ મનુષ્યમાત્રનું આધ્યાત્મિક ઐક્ય સ્વીકારીને વર્તે છે, એ બધાં હિંદુ ધર્મના ઉત્તમોત્તમ અંગો છે આધુનિક જગતમાં પ્રત્યેક ઇર્ષ્યને અતિસથ બ્રહ્મ કરનારી ધણી વસ્તુઓ પડી છે એવા જગતમાં ગાંધીજીએ, તેમના તપોમય જીવન વડે તેમના ઉપવાસો ને મતો વડે, અઘર્ય તપસ્થાને વૈરાગ્યના પ્રાચીન હિંદુ આદર્શો ટકાવી રાખ્યા છે આમ ગાંધીજી ઉપદેશ અને આચરણ બંને વડે હિંદુ ધર્મનું એવું ભારિ રચનાનો રસ્તો બતાવી રહ્યા છે જે એના ભૂતકાળની ખરેખરી બરોમરી કરે એવું હોય બેસક તેઓ આ ધર્મની મોટામાં મોટી સર્જનશીલ વ્યક્તિઓમાંના એક છે, એ ધર્મના એક પરમ જ્યોતિર્ધર છે, અને તેમના ભાષણો ને વખાણો હિંદુઓના ધર્મમંથોમાં સ્થાન પામ્યા વિના નહીં રહે

૪૫. નાનકડા પણ મહાન

કલ્હર શેરીડન

આ નાનકડા પણ મહાન એવા મહાત્માને મળ્યા વિના કોઈ પણ માણસને એમના સાચા વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આવવો અશક્યવત્ છે.

વિશ્વાયતમાં છાંપાંઓ જાણીબૂજીને એમને વિષે ઝેરસમજ ફેલાવે છે. એ છાંપાં તેમને જો ખરેખરો ન્યાય કરે, તો હિટલર, મુસોલિની ને સ્ટેલીનના જેટલી મોટી તેમની જાહેરાત થાય. મને ઘણીવાર એવો વિચાર આવ્યો છે કે અમુક દિવસે ને અમુક ઘડીએ રડિયો ચાલતો કરીને આપણે દરિયાપારથી આવતું ધમકીઓ ને ડરામણાંથી ભરેલું ભાષણ સાંભળીએ છીએ, તેને બદલે જગત મહાત્મા ગાંધીનો અવાજ સાંભળી શકું હોત, અને એમના મુખમાંથી કેટલાંક અવિચળ, સનાતન સત્યો કાને પડવા દેતું હોત, તો કેવું સારું થાત ! એ ભાષણો કેટલાં જ્ઞાનવર્ધક, કેટલાં સ્ફૂર્તિદાયક નીવડત ! કેમકે એમાં સ્પષ્ટ વિવેચનો હોય છે, આદર્શવાદી વિચારો હોય છે; પણ નથી હોતો દ્વેષ, ને નથી હોતી હિંસાની ધમકીઓ.

લોડ લંડનડરીએ મને પૂછેલું : ‘ગાંધી આપણા લોકો વિષે મનમાં બહુ દ્રેષ રાખે છે ?’ એ પ્રશ્ન સાંભળીને મને નવાઈ લાગેલી એ મને યાદ છે.

ગાંધીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગને વિષે દ્રેષ રાખી શકે એવો વિચાર ધરાવવો, એ ગાંધીજીના સ્વભાવ વિશેનું ઘોર અજ્ઞાન સૂચવે છે.

ગોળમેજી પરિપક્વતા દિવસોમાં બહુ નજીકથી એમનું નિરીક્ષણ કરવાનું સહભાગ્ય મને મળ્યું હતું. મારાં બહેનપણી શ્રીમતી સરોજિની નાયકની મારફતે હું તેમનું પૂતળું બનાવવાની પરવાનગી મેળવી શકી હતી.

એ કામ સહેલું નહોતું. તેઓ પૂતળું કરાવવાને જ ખાસ જેસે એમ તો હતું નહીં. એનું કારણ કાં તો નમ્રતા, કાં તો કામનો અનિશ્ચય બોળે, અથવા તો કલાને વિષે રસનો અભાવ દરો ! કદાચ ત્રણેય કારણ પામુ હોય.

એ પરથી મને લોકનાયક લેનીન યાદ આવ્યા. ૧૯૨૦ માં મોસ્કોમાં કેમલીનમાં તેમના કાર્યાલયમાં મને પ્રવેશ અપાયો ત્યારે તેમણે એવી જ સરતો કરી હતી. આ બે લોકનેતાઓ વચ્ચે અગત્યથી પમાડે એવું સામ્ય છે.

બેની વચ્ચે હિંસા અહિંસા પરત્વે મતભેદ છે ખરો, છતાં બંને બારે ધર્મશાળા આદર્શવાદીઓ છે.

હું મહાત્માજી સમક્ષ પહેલીવાર ગઈ ત્યારે તેમણે મને કહ્યું (જેમ લેનીને પણ કહેલું) : ‘આસ તમને પૂતાળું કરવા દેવા માટે હું તમારી સામે બેસી નહીં ચૂકું. હું મારું કામ કર્યે જઈશ. એવી સ્થિતિમાં તમારાથી જે કંઈ કરી શકાય તે કરજો.’

ગાંધીજીએ જોય પર બેઠાં બેઠાં રેડિયો ચલાવવા માંડ્યો. લેનીને એમની ઓફીસની ખુરસીમાં બેઠા બેઠા વાંચવાનું આણુ રાખ્યું હતું.

બન્ને પ્રસંગે મને એ પ્રસિદ્ધ પુરુષોમાં મૂક રોય બરેલો લાગ્યો હતો; પણ બન્ને પ્રસંગમાં છેવટે અમારી બન્નેની વચ્ચે પરસ્પર મિત્રતા બંધાઈ હતી એક દિવસ ગાંધીજીએ, લેનીના જોવા સપ્તેમાં ને તેમના જોવા જ કટાક્ષવાળા સિમત સાથે, કહ્યું :

‘ત્યારે તમે મિ. વિન્સ્ટન ચર્ચીલનાં મસિયાઈ બહેન છો, એમ ?’

એ જ જૂની ગમત : વિન્સ્ટનની એક સગી તેમના કટામાં કટા ચાતુની સાથે મિત્રતા બાંધી ! ગાંધીજીએ આગળ ચક્ષાબ્ધું :

‘તમે જાણો છો કે તમારા બાપ મને મળવાની ના પાડે છે ? પણ તમને મળતાં મને કેટલો આનંદ થયો છે એ તમે એમને કહેશો કે નહીં ?’

લેનીને પણ લગભગ એ જ રીતે કહેલું : ‘તમે તમારા બાપને કહેજો...વગેરે.’

બન્ને પુરુષોનાં માથાં જ્યારે ઘણાં રિલાં ત્યારે મેં દરેકને પૂછેલું : ‘આપને આને વિષે શું લાગે છે ? બન્નેએ એક જ જવાબ આપેલો : ‘હું શું જાણું ? મારો ચહેરો બરાબર બિતર્યો છે કે નહીં એ હું તો ન જ કહી શકું. ને મને કલાની કશી ગમ નથી. પણ તમે કામ સારું કર્યું લાગે છે !’

આ બેમાંથી કયા પુરુષની છાપ જગત પર વધારે રહી જશે ? એ વિચાર મને ઘણીવાર આવે છે.

રશિયાનો વિચાર કરતાં, લેનીને તેના પર કશી છાપ મૂકી હોય એમ દેખાતું નથી, સિવાય કે એક કાચની પેટીમાં સાચી રાખેલો એમનો મૃત દેહ

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305 Top Floor,

૨૦૧

20, Haines Road Mahalakshmi

BOMBAY 11

કલેર શેરીડન

તેઓ મૂકી ગયા છે પણ એ વિશે મત બાધનાનો સમય હજુ આવ્યો ન
કહેવાય ખ્રિસ્તી ધર્મને પ્રચાર પામતા બસો વરસ લાગ્યા દતા
ગાંધીજીનું કામ હજુ ચાલી રહ્યું છે તેમના કામના ફળ આનનાની
શરૂઆત થઈ ચૂકી છે

હું માનું છું કે આ બંને પુરુષોએ જગતને અમર સંદેશો આપેલો છે,
એ સંદેશો એવા છે જે દીન હું ખી ને દનિતોને આશા ને ઉત્સાહ આપે છે
એ સંદેશોએ રાક માણસોને તેમના માથા જીયકતા, ને જગતમા પોતાનું
સ્થાન શું છે તે સમજતા, શીખવ્યું છે

ગાંધીજીના સંદેશોમાં જે આધ્યાત્મિકતાનો અંશ છે તે એને લવ્યતાની
કાઠિએ પહોંચાડે છે

જેમણે લેનીનની લડતમા પ્રાણ ગુમાવ્યા છે તેઓ વીર હાગે, પણ
જેમણે ગાંધીજીને નામે પ્રાણ પાઘર્યા છે તેઓ તો વીર અને સહીદ બને હાગે છે

અમેરિકાના સિલ્પકાર જો ડેવીસને પણ ગાંધીજીના માથાની પ્રતિમા
ધડી હતી તેમની સાથે વાત શ્રવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો જે
ડેવીસને આપણા જમાનાના ધણાખરા અંગ્રેસર પુરુષોના પૂતળા ધણા છે
બમે એક વાતમા સમન થયા કે એ લોકોને મળનાં અમને નિરાશા બપજ
હતી એ બધાની સાથે પહેરેગીરોની હારો ન હોય, ને તેમણે જૂટવી
પાડેના મહેનોમા તેમને જેમ્પાડેના ન હોય તો એમાના એક પણ
માણસની હાથ આપણા મન પર ન પડે પણ ગાંધીજી એ સદૃશી
નોખા તરી આવે છે નાનકટા, ઉઘાળ પગવાળા, ને ખાદીથી ટુંગયેના
શરીરવાળા આ પુરુષની લવ્ય સાદગી મન પર ગડી હાથ પાડે છે તેમના
બલિનવની હાથ એની જાડી પડે છે, તેમને રિરે આપણા મામા એવો
બધો આદર બપજે છે, કે અમે છેનીયાર છૂપા પળ્યા ત્યાર ને પૂન્યબાવ
પૂરક એમના નાથને ચુબન કરું તેમણે મને ખતરી આપી કે તેમને
ધારેધારે મારે રિરે પ્રેમ (ઈશુ ખ્રિસ્તની દમનો) બપ ત્યો છે, ને તેઓ
તેમના મિત્રોને શરી જુની જતા નથી

રેડિયા તરફ જોઈ રહ્યા છે પણ મને તો એ જાણે જિંદા ધ્યાનમાં ઊતરી ગયેના બુદ્ધ હોય એના લાગે છે એમની અવિચળ શાન્તિમાંથી જે મહત્ત્વ વિચારોનો પ્રસાદ નીકળે છે તે જાણે મને દેખાતો હોય, એવું ભાન મારા મનમાં જાગે છે

એ દિનસોમાં એમની આસપાસ જે દુનિયા હતી તે નાની હતી પણ તેમાં વિવિધતા ધણી હતી

દરરોજ સવારે દસથી વાર સુધી તેઓ સલાહ લેના આવનારાઓને તથા પ્રશ્નકોને મળતા તેમને તેઓ હેતુથી ને સહિષ્ણુતાથી આવકાર આપતા પણ પોતાના કાતણમાં ખેન પડવા દેતા નહીં માત્ર એક જ વાર તેઓ મળવા આવનારને આવકાર આપવા ઊભા થયેના હું નથી માનતી કે કોઈ રાજા આવ્યો હોત તો તેઓ ઊભા થયા હોત પણ વિતાયનના એક ઊંચા દરજ્જાના પાદરીને આવકાર આપના તેઓ ઊભા થયા એ પાદરી એક ચોપડી લઈને એમની પાસે આવેના ને ‘અમારે સારા ખ્રિસ્તી થવા માટે શું કરવું?’ એ વિરે લખવાને ગાંધીજીને વિનતી કરેલી

જે માણસો ઘણો વખત ખેસી રહેતા અથવા જેમના સનાયોમાં છદ્દ કે આજીજી દેખાતા તેમને તેઓ જે દૃઢતાથી છતા સૌમ્ય રીતે જવાબ કહેતા તેની મારા મન પર જિંદી છાપ પડેલી

એક મૃદસ્થ કહેતા હતા કે પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના પરિચયમાં આવ્યા હતા, એ પરિચયની યાદ તે ગાંધીજીને દેડાવવા માગતા હતા તે કહેવા લાગ્યા

‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણે વાતો કરેલી તે તમને યાદ નથી ગાંધીજી’

‘મને દક્ષિણ આફ્રિકા તો યાદ છે—’

‘ડરબનની હોટેલનો બાગ તમને યાદ નથી?’

‘મને યાદ છે કે મારે બાગમાં ન જવું એ શરતે મને એ હોટેલમાં પ્રવેશ આપવામાં આવેલો હિંદુ મહેમાન પોતાની ઝોરડી બહાર ન કઢેફરે તો જ એ લોકો તેને દાખલ કરતા પણ એ વાતમાં કંઈ રસ નથી તમને મળ્યાનો મને આનંદ થાય છે, મિ એ, પણ તમને ઉતાવળ હોય તો હું તમને રોકવા ઇચ્છતો નથી’

કલેર શેરીડન

મિ એને વીવા પડેલા જોઈ મને ખેદ થયો પણ હું નથી માનતી કે ગાંધીજીએ જે પરિચયનો અલાન બતાવ્યો તેની પાછળ કંઈ વિચાર ન હતો કદાચ એમને 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલી કેટલીક વાતો' યાદ આવી હશે જ

મળના આનંદનારઓની હાર જામેલી હતી, ને ગાંધીજીના શિષ્ય ને મંત્રી એક પછી એક જાણુને ગાંધીજી પાસે મોકલતા હતા બીજા મુનાકાતી તે સરસ પોશાકનાળા એક અગ્રેજ હતા મહાત્માજીએ એમને અતિશય રનેહથી આવકાર આપ્યો પણ ઈન્ડની આમોહના ને લીનોતરીથી વાત આગળ ન વધી એ ગૃહસ્થ ડાક્ટર હતા, અને પૂનામાં ગાંધીજી પર એપેન્ડીસાઈટીસને માટે તાકીદે, મીથુનમત્તીને દીવે, શસ્ત્રક્રિયા કરી એમણે ગાંધીજીનો જીવ બચાવ્યો હતો

ડાક્ટરની પછી એક ફ્રેંચ મહિલા વકીલ આવી ગાંધીજીએ તેને પૂછ્યું 'ફ્રાન્સે હજુ તેની લડાયક વૃત્તિ સાચી રાખી છે કે?' પેલી મહિલા એનો વિરોધ કરવા જરાક ટટાર થઈને કહે 'ગાંધીજી, લડાઈ અમે નહોતી શરૂ કરી અમે તો અમારો બચાવ કરેલો' એ સાલળાને ગાંધીજીએ સહિષ્ણુતા પૂર્વક સહેજ સ્મિત કર્યું

પછી આવ્યા ગરમ પક્ષના એક જાપાના તરી જે જે પ્રશ્ન પૂછવાની તાલાવેલી મારા પોતાના મનમાં થતી હતી તે દરેક પ્રશ્ન ચર્ચા માટે રજૂ થયો તન્ત્રીની પાસે બહુ ચોકસ દલીલો હતી ગાંધીજીની પાસે દરેક દલીલને માટે જવાબ હતો, તેમના જવાબ ચોકસ ને સન્તોષકારક હતા

તન્ત્રીનું કામ પત્ની ગયું એટલે અમેરિકન હબ્સની નેતા પૉલ રોમસનની પત્ની આની ગાંધીજીના પગ આગળ બોલ પર બેઠી, ને અમેરિકાના હબ્સની પ્રશ્ન વિષે તેમનો મત પૂછવા લાગી એ પ્રશ્નનો વિચાર મહાત્માજીને અગાઉ કરવો પડ્યો હોય એમ ન લાગ્યું પણ શ્રીમતી રોમસને તો આકડા રજૂ કર્યા, અને પૂછ્યું 'કેક દિવસ હબ્સીઓની શક્તિ ને સત્તા ગોરાઓ કરતા વધી જશે એમ આપ માનો છો ખરા?'

- ગાંધીજીએ ના પાડી પણ પેની બહેને તો સવાલો ચાલુ રાખ્યા
'અમે ગોરાઓ જોડે લળા એકાકાર થઈ જઈશું એમ આપ માનો છો?'

‘કેદાર—’

‘પછી—?’

‘પછી હુબસીઓનો સવાવ નહીં રહે’

એકાએક એક જર્મન યુવતી ખબર આપ્યા વિના જ ચાલી આવી મહાત્માજીની સાથે એનો એટલો સારો પરિચય દેખાતો હતો કે એને શિષ્ટ ચારની જરૂર ન લાગી ગાંધીજીએ રૂઢિચો અટકાવ્યો, અને પોતાનો પાતળો, નરમ હાથ લખાવ્યો. પેલી બહેને એ હાથ પોતાના બને હાથમા કીધો, ને એ બંને કોઈ ખવિત અવરોધ હોય એમ એને પકડી રાખ્યો.

ગાંધીજીએ પૂછ્યું ‘તમે જર્મની પાછા જાઓ છો?’

પેલી બહેને માથુ નમાવ્યું, તેના હોઠ ફરક્યા, પણ તેણે જવાબ દીધો નહીં તેની આખમા આસુ હતા.

તેણે નિદામ લેતા એક ઝાલુ પાછળ ભર્યું તેના હાથ હજુ લમાવેના હતા તેની આખો ગાંધીજી પર હજુ ઠરી રહી હતી. તે બંને ભારે હર્ષ અનુભવતી હતી પછી તેણે ડસકુ ભર્યું, ને ચાલી ગઈ.

આગાખાનનો સરેશો લઈને એક પાઘડીવાળા ગૃહસ્થ આવ્યા ‘બહુ જરૂરની વાત છે ના આગાખાન આશા રાખે છે કે આપ લગાડોની સૂચના ફૂલ રાખશે.’

પછી એક હિંદુ વિદ્યાર્થી એની અમેરિકન પત્નીને લઈને આવ્યો ગાંધીજીએ એ યુવતી તરફ નજર નાખી તેને જોઈ કીધી, ને યુવાનને પૂછ્યું તમારા પત્નીને તમે હિંદુસ્તાન લઈ જવાના છો?’

પેનાએ હા તો પાડી, પણ એમા જરા ગભરાટ હોય એવો ભાસ મને થયો એની પત્ની મુઘ્ધ ને અચળ હતી, ને તેનો આત્મવિશ્વાસ દેખાઈ આવતો હતો તેણે પૂછ્યું તમે અમેરિકા ક્યારે આવો છો, મહાત્માજી?’

‘હજુ હમણા નહીં—’

‘તમને જોનાને લા દરેક માણસ તનપાપડ ચર્ચિ રહ્યું છે.’

મહાત્માજીની આખો જરાક ચમકી ‘મારા ભોમિયા મિત્રો કહે છે કે મને લા પ્રણીતપ્રહાન્યમા મૂંઝી દેવામા આનશે’ (‘ના, ના’ ના આગળ, અને હાથ)

હલેર શેરીડન

પછી મહાત્માજીના ચરિત્રલેખક ચાર્લી એન્ડ્રુઝ આવ્યા, ને શનિ રવિના કાર્યક્રમની વીગતો ચર્ચવા લાગ્યા.

ગાંધીજીએ કહ્યું : 'હા, હા.' તેમનું ધ્યાન તો સત્તરનો તૂટેલો તાર સાંધવામાં હતું.

'અને, બાપુ, આજે સાંજે પંદર બિશપોની મુલાકાત છે તે બૂલશો નહીં. લંડનના બિશપ સાત વાગે ખાસ તમને મળવા આવવાના છે.'

ગાંધીજીએ ઑકીને જોયું જોયું : 'પણ સાત વાગ્યાની પ્રાર્થનાનું શું?'

મિ. એન્ડ્રુઝે કહ્યું કે એ કાં તો વહેલી કરી લેવી કે મોડી કરવી.

ગાંધીજીએ નિશ્ચય કરી લીધો : 'અહીં આવતાં રસ્તે મોટરમાં કરી લઈશું.'

પશ્ચિમના ધમસાણમાં પૂર્વના તપસ્વીના જીવનનો ક્રમ ટકાવી રાખવો કેટલો કઠણ હતો તે દેખાઈ આવતું હતું. સોમવારના મૌન પર તરપ વાગવાની બીક હંમેશાં રહેતી, અને ધણી મક્કમ પ્રયત્ન વડે જ મૌનવાર જાળવી શકાતો. ખોરાકનો વિચાર કરવામાં પણ હંમેશાં ધણો વખત જતો.

એકવાર સાંજના સાતની પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવા દેવા માટે મેં આભાર માન્યો, એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું : 'એમાં સહુને આવવાની છૂટ છે. પણ તમારે જો સવારની ત્રણની પ્રાર્થનામાં આવવું હોય તો તમે રાતે કિંગ્સલી હોલમાં રહી રોકો એવી ગોઠવણ મારા મિત્રો સાથે હું કરીશ. પણ તમારે ગોઠવાનું સાથે લાવવું પડશે, કેમકે ત્યાં અમે બધાં ગરીબ માણસો છીએ.'

કિંગ્સલી હોલ એ મિશનરૂઓની સેવા કરનારું કેન્દ્ર છે. કુમારી મ્યુરીએક્સ લેસ્ટરે પોતાનું જીવન અને ધન એને સમર્પણ કર્યું છે. કુમારી લેસ્ટરના સેવાકાર્યની કદર બતાવવા માટે ગાંધીજીએ વિસાધનના નિવાસ દરમ્યાન કિંગ્સલી હોલની પરોણાગત સ્વીકારવાનું કબૂલ્યું હતું.

એક ધૂમસવાળી ને કક્કડતી ટાંચાળી રાત્રે હું આવી પહોંચી. એક નાનકડી, સફેદ દીવાલોવાળી, ઝોરડી મને અપાઈ. ખુદ્દી અગામી પર થઇને એમાં જવાનું હતું. ધોરા પર જામેડી શુભવસ્ત્રાચ્છાદિત આદૃતિ તે મીરાંબહેનની હતી. કાઈ સિદ્ધીએ ઘટેલી સાધ્વીની મર્તિ ન હોય એવો એમનો દેખાવ હતો. એમણે મને ત્રણ વાગ્યાને મુમારે ઉઠાડવાનું વચન આપ્યું.

એ રાત્રિ — એની અનેરી ગૂઢ સુદરતા — હું કદી ભૂલવાની નથી. આઠમી લાંબની હોલ એવી હું ફરનો ઝબ્બો ઓઢીને મીરાંમહેનની પાછળ પાછળ મહાત્માજીની ઓરડીમા ગઈ એ ઓરડી નાની, સફેદ દીરાયોવાળી, ને ઠડીગાર હતી તેઓ જમીન પર પાથરેલી એક પાતળી ગાદી પર, ખાદીથી આચ્છાદિત, બેસ હતા, ને બહુ જ ક્ષીણ અને નિર્મળ લાગતા હતા.

એમના હિંદુ મન્ત્રી આવી પહોંચ્યા દીવો હોવાયો ખુશ્મા મારણા માંથી આણુ, હંકુ, બૂરુ ધૂમસ અદર આવ્યું બે હિંદુ અને એક અંગ્રેજ સાધની સસ્કૃત શ્લોકો બોલવા લાગ્યા અને થયુંહુ જાણે સ્વપ્ન અનુભવી રહી છું.

પાંચ વાગના આવ્યા એટલે મીરાંમહેને અને ફરી જગાડી એ મહાત્મા જીનો ફરનાનો વખત હતો એમની વાતો સાંભળવી હોય તો તે માટે આ વખત સારામાં સારો ગણાતો.

આ પ્રકારનું જીવન કોઈ બીજી આબોધવામા કદાચ સુન્દર લાગે, અથવા તો કંઈક ઓછા આકરા કાર્યક્રમની સાથે પણ કદાચ બજે, એ સાવ દેખીતી વાત હતી હંડનમા એમની રાજકીય અને બીજી પ્રગતિઓમાં મહાત્માજી તેમની ધાર્મિક તપસ્થાનો કાર્યક્રમ ટકાવી શકતા હતા એવું કારણ તેમની આધ્યાત્મિક તાલીમજ ગળી શકાય પણ મને તો એરી તાલીમ જરાયે ન હતી એવે દાદ, ધૂમસ ને હિતગરાથી મારા તો મન, શરીર ને આત્મા સાવ અકાઈ ગયા હતા સારે મહાત્માજી ફરવા નીકળ્યા ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ દોડવાથી હું વાબ મેઘરી શકું એમ ન હતું તેમણે તો ખાદીની શાય ઓઢીને એમ્સા વેગથી ચાલવા માન્યુ કે ધૂમસમા અમે એમનાથી નિપૂટાં ન પડી વર્ષએ એમ્સા માટે મારે લગભગ દોઢ મંદની પડી. અમારી પાછળ પેના બે અભાગી ડિરેક્ટીવો દાક્તર દાક્તર આવતા સંભળાતા હતા એમને ગાંધીજીની રજા કે તેમના પર એકી કરવાની ફરજ સોંપાયેલી હતી!

ગાંધીજીને ગાંધીની ખબર હતી ગતો એક નહેરૂની જાણુમા મર્મને જતો હતો તેઓ તો આખા મીંચીને ખનુ એ રસ્તો મળી શક્ય રસ્તે માંડ બે જાનુ ચાલી શકે એટલો પડોળો હતો મીરાંમહેને અને અંગ્રેજ સામેની કૃતિ. 'આ તમારે માટે તક છે' અને જાણુ જાણુ મદ છે કે અમે મર્મને

જનરલ સમદ્રશ્ય

વિધે વાતો કરી, અને ગાંધીજીએ કહ્યું કે જે માણસોમાં સત્યનિષ્ઠા ને હૃદય-શુદ્ધિ છે, જેમણે દ્વેષ અને ઝેરવેરનો સાગ કર્યો છે તે માણસો ગમે તે દેશના હોય તોયે એક જ કુટુંબના છે. પણ ગાંધીજી આપણી જોડે વાણીથી બોલે એ ખરેખર જરૂરનું નથી હોતું. એમના સમાગમમાં આવવાથી જ માણસનું મન ઉચ્ચતર કોટિએ ચડે છે.

આજે એ વાતને આઠ વરસ વીતી ગયાં છે. તે વખતની લાગણી ઝાંખી થઈ ગઈ છે અને સ્મૃતિ સ્વપ્નવત્ બની ગઈ છે. છતાં આજે હું સાચેસાચ કહી શકું છું કે ગાંધીજીના પરિચયથી મારામાં કંઈક ફેરફાર થઈ ગયો હતો. જીવન સહેજ વધારે જીવવા લાયક લાગ્યું હતું. કંઈક વસ્તુ — જેને આપણે ખીજા સારા શબ્દને અભાવે પ્રેરણા કહીએ છીએ — તે જીવનમાં દાખલ થઈ હતી.

૪૬. ગાંધીજીની રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ

જનરલ સમદ્રશ્ય

એક પેઢી પર હું ગાંધીજીનો પ્રતિપક્ષી હતો. એટલે હવે બ્યારે તેઓ બાઈબિલે બતાવેલી સિતોર વરસની આવરદાએ પહોંચે છે ત્યારે હું એ મહારથીને વંદન કરું એ ઉચિત છે. તેઓ સો વરસ જીવ્યા; અને એ વરસોમાં જગતની સેવા કરેા ને મનની શાન્તિ ભોગવેા ! તેમની મદાન લોકસેવાની પ્રશંસા કરવામાં, અને તેમના જાયા વ્યક્તિગત ગુણોને વંદન કરવામાં, આ પુસ્તકના ખીજા લેખકો સાથે હું હૃદયપૂર્વક જાણુ છું. ગાંધીજીના જેવા પુરુષો આપણને સહુને સંસારની વ્યર્થતા ને નિરાશાના ભાનમાંથી ઉગારી લે છે; અને આપણે સ્વકર્મ કરતાં થાકતું નહીં એવી પ્રેરણા આપણને આપે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનું યુનિયન સ્થપાયું તેના આરંભકાળમાં અમારી વચ્ચે જે સંઘર્ષ થયેલો તેની કથા ગાંધીજીએ પોતે કહી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. જે પુરુષને વિશે મને ત્યારે ખબર હારેમાં ત્યારે માન હતું તેમના પ્રતિપક્ષી થવાનું મારે નગીએ લખાયેલું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાના નાના તખના પર એ લાગઈ થઈ તેમાં ગાંધીજીના સ્વભાવના કેટલાક ગુણો તરી આવ્યા; તે દિંદુસ્તાનની તેમની મોટી લાગોમાં વિગેરે અપજનાથી દેખાઈ આવ્યા છે. એક વાન એ દેખાઈ આવી છે કે તેમણે દિવસાવ ઉપાડેલી તેને ગ્રામ ગમે તેટલી દહે જ્યા

તેઓ તયાર હતા ખરા, પણ આખરે કામ તો માણસો જોડે લેવાનું છે એ તેઓ કદી ભૂલ્યા નહીં, તેમણે કદી મિળજ ખોયો નહીં કે તેઓ દેખને વશ થયા નહીં, અને આકરીમા આકરી પરિસ્થિતિમા પણ તેમણે પોતાનો સૌમ્ય મિનોદ જાળવી રાખ્યો. સારની, તેમજ સારપછીની, વેમની રીતભાત ને તેમની ભાવના એ આપણા જમાનામા અચિત્ત નિર્દયતા ને પશુતાભર્યા અજાણ્યોગોથી સાવ નોખી તરી આવે છે.

મારે સાફ કપૂર કરવું જોઈ એ કે એમની પ્રવૃત્તિઓ તે વખતે મને અકળાવતી જૂની વસાહતોને ભેગી કરીને એક અખડ રાજ્ય સ્થાપવાના નવા રાજ્યના તન્ત્રને સમ્પત્તિ કરવાના, અને બેચરર યુદ્ધ પછી જે ભગ્ના વશેષો રહ્યા હતા તેમાથી નવું રાષ્ટ્ર પેદા કરવાના કામમા દક્ષિણ આફ્રિકાના નેતાઓ સાથે હું રોકાયેલો હતો એ મહાભારત કામ હતું ને મારી પળેપળ એમા રોકાઈ જતી આ બધી રોકાણોની વચ્ચે એકાએક ગાંધીજીએ એક અતિશય અદ્યપદે પ્રશ્ન ઉપાડ્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકામા હિંદીઓનો પ્રશ્ન કેવલાયે વખતથી મુઝ્યા કરતો હતો. ટ્રાન્સવાલે હિંદીઓના આગમન પર અડચત મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નાતાને હિંદીઓ પર નાખેલો એક જૂનો કર હતો તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે હિંદી મજૂરોની ગિરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી તેમને સ્વદેશ પાછા જવાનું મન થાય ગાંધીજીએ આ પ્રશ્ન હાથમા લીધો, અને તેમ કરતા તેમણે એક નવી જ કાર્યપદ્ધતિ સ્વીકારી પાછળથી તેમણે હિંદુસ્તાનમા ચલાવેલી લડતોમા એ પદ્ધતિને તેમણે જગપ્રસિદ્ધ બનાવી એ પદ્ધતિ એ હતી કે બાણીમૂજને કાયદાનો ભગ કરવો, અને જે કાયદાની સામે વાધો દોષ તે તોડનાનો સામુદાયિક સલામત પોતાના અનુયાયીઓ પાસે કરાવવો. ટ્રાન્સવાલ અને નાતાલ એ બન્ને પ્રાંતમા મહાક્રિયાત મચી રહ્યો હિંદીઓની ભેગી સખ્યાને ગેરકાયદેસર વર્તન માટે કેદમા પૂરવી પડી ગાંધીજીને પોતાને — બેચરર એમણે ઇચ્છેલી તે વસ્તુ — જેવમા થોડેક વખત રિશાન્તિ ને શાન્તિ મળી એમને સારુ તો બધું કામ ધારી યોજના પ્રમાણે પાર બેઠું. હું કાયદા ને મુખેદશાન્તિનો રક્ષક રહ્યો, એટલે મારે માટે તો કપરી રિયલિ આરી પડી જે કાયદાને લોકોનો સમગ્ર ટેકા ન હતો તે કાયદાનો અમન કરાવનું અમારું કામ મારે કરવું પડ્યું એ કાયદો જ્યારે રદ કરવો પડ્યો ત્યારે મારે ખીમ

પક્ષનો રોય વહોરવો પક્ષો ગાંધીજીની તો ધારી મુરદ ગર આવી આ લડતમાં
 પણ અગત સમન્ધનો અશ નહોતો એમ નહીં, કેમકે ગાંધીજી તેમના કામમાં
 અગત રનેહનો અશ ઉમેર્યા વિના રહેતા જ નથી જેલમાં તેમણે મારે
 માટે બહુ ઉપયોગી ચપનની જોડ બનાવેલી, તે જેલમાંથી છૂટતા તેમણે મને
 બેઠા આપી! સારપટી મેં ઘણા વરસ એ ચપન પહેર્યો છે, જોકે મને લાગ્યું
 તો છે જ કે હું આના મહાપુરુષના જોડમાં જીવો રહેવાને લાયક નથી
 ગમે તેમ પણ અમે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવો રનેહસમન્ધ ટકાવીને
 રહેના એમાં દ્વેષ કે અગત વૈમનમ્થનો લાવ ન હતો માણસાઈની લાગણીનો
 અભાવ ન હતો અને જ્યારે લડાઈ પૂરી થઈ ત્યારે વાતાવરણ એવું થઈ
 રહ્યું જેમાં સારી સુનેહ થઈ રાખી ગાંધીજીએ ને મેં જે કરાર કેર્યો તેને
 પાનમિન્ટે મજૂર ગણ્યો, અને તેને લીધે જે પ્રમોની વચ્ચે ઘણા વરસ લગી
 ચલિત રહી રહી તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યું પોતાનું લગીરથ કામ
 ઉપાડના, અને વર્તમાન યુગના હિંદી ઇતિહાસમાં જેનો જ્ઞેદો નથી એટલે
 અતો એ મહાન દેશની પ્રજા પર પોતાની લાવના ને પોતાના વ્યક્તિત્વની
 ત્યાગ પાડના, તેઓ હિંદુસ્તાન ગયા ત્યાં તેમણે જે લડતો ચલાવી તેમાં
 મોટે ભાગે એમણે એજ કાર્યપદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યો જે તેઓ દક્ષિણ
 આફ્રિકામાં હિંદી સવાનને અગેની અમારી લાઈમાં શીખ્યા હતા દક્ષિણ
 આફ્રિકા તેમને માટે ખરેખર વિદ્યાનય સમાન નીનયુ

નેતા સરકારને તેના કામોની અયોગ્યતા બતાવી આપવાને સારુ લાઘણી કરીને જીવ આપે, એવી કલ્પના હું કરી શકતો નથી પણ અહીં તો આપણે એક વિચિત્ર પ્રદેશમાં છીએ, જે લોકશાસનની રીતોથી તેમજ પશ્ચિમના સુધારાની રીતરસમથી બહુ દૂર પડેલો છે. હું માનું છું કે ગાંધીજીના આ સાધનનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવા જેવો છે. હું અહીં તો એની સહેજસાજ ચર્ચા જ કરી શકું એમ છું.

આ વસ્તુ હિંદી આચારવિચારના ક્ષેત્રમાં સાવ નવી નથી. હિંદુસ્તાનમાં એવો રિવાજ પ્રચલિત જણાય છે કે દેણુદાર પૈસા આપવામાં ઢીન કરતો હોય તો લેણુદાર, દેણુદારને હું ખ દઈને નહીં પણ પોતે હું ખ વેડીને, દેણુદાર પર દબાણ લાવે છે. દેણુદારને કેદમાં મોકલીને પૈસા કઢાવવાની રીત આપણે લા પશ્ચિમમાં છે, હિંદુસ્તાનમાં નથી. લા તો લેણુદાર પોતે દેણુદારને લા જઈને લાઘણી કરશે — એટલા માટે કે તેનું હૈયું પીગળે, અને તેની કે તેના મિત્રોની કાયમીનું મોઝાડું ગાંધીજીએ આ હિંદી રીતનો જ પ્રયોગ કર્યો છે, માત્ર તેનું ક્ષેત્ર ને તેનું પ્રમાણ બદલ્યા છે. તેઓ સરકારને અથવા તો સમાજના કેઈ જાણી સમૂહને સમજાવવા માગતા હોય, અથવા તો તેના પર દબાણ લાવી તેને સન્માર્ગે ચડાવવા ઇચ્છતા હોય, તો તેની સામે ધરણી ધરીને અનશન — જરૂર પડે તો મરણી પર્યંતનું — આદર છે અને પેના લેણુદારની પેઠે તેમને સહનતા મળે છે એ સહનતા દલીલ કે સમજાવટથી નથી મળતી, પણ માણસના મનમાં, સજ્જાન વિચારથી પણ ઊડે ઊડે, લય, શરમ, પશ્ચાત્તાપ, સહકૃમતા, માનવપ્રેમ આદિ જે લાગણીઓ પડેલી છે, અને જેની સામુદાયિક અસર દલીલ કે સમજાવટના કરતા વધારે પ્રવળ નીરડે છે, તે લાગણીઓને જાગૃત કરીને તેઓ આ સહનતા મેળવે છે. દેણુદાર — વિરોધી સરકાર કે સમાજ — નૈતિક દૃષ્ટિએ ચિત્ત થઈ જાય છે, અને છેવટે આ લાગણીની સામુદાયિક અસરના ધોધથી દબાઈ જાય છે.

કેટલીક રીતે અનશનની આ કાર્યપદ્ધતિ આપણા જમાનાના મોટા પાયાના પ્રચારકાર્યમાં ચાલતી રીતોથી બહુ નિરાળી નથી એનાથી પણ પ્રજાનાં મન ઘેરાઈને વિનશબનીજાય છે એ પ્રચારકાર્યની અસર તેમનીશુદ્ધિ પર નહીં પણ તેમની લાગણી પર થાય છે એમાની ઘણી લાગણીઓ તો શુદ્ધિને વશ હોતી પણ નથી આ પરથી એમ કહેવું અયોગ્ય નથી કે આ

કાર્યપદ્ધતિ ભયાનક છે ને તેનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ રહે છે; જેમ આજે પાશ્ચાત્ય જગતમાં પ્રચારકાર્યનો દુરુપયોગ લોકમાનસને શ્રષ્ટ કરવામાં ને તેમાં શ્રેય રેડવામાં થાય છે. સાધ્ય ભલે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, પણ આ સાધન તો ભયાનક જ છે; કેમકે તે બુદ્ધિ અને વ્યક્તિગત જવાબદારીનો હાસ કરે છે, અને મનુષ્યના આત્મા પર હુમલો કરે છે.

પણ પશ્ચિમની પ્રચારપદ્ધતિ અને ગાંધીજીની અનશનપદ્ધતિ વચ્ચે એક મોટો ભેદ છે. અનશન કરનાર, સમાજને પોતાના દુઃખનું દર્શન કરાવી તેને વિષે વિચાર કરતો કરી મૂકે છે, અને તેને ખરી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા પ્રેરે છે. માણસે જાતે કંઈ વેઠવું જોઈએ, તથા એકનું કંઈ જોઈને બીજા-ઓનાં મન પર અસર થાય છે, એ સિદ્ધાન્ત પર આ પદ્ધતિની રચના થયેલી છે. એરિસ્ટોટલની વ્યાખ્યા અનુસાર અતિશય કરણુ રસવાળું નાટક માણસના મનને જેમ શુદ્ધ ને ઉજાત બનાવે છે, તેવીજ અસર આ અનશનની પણ થાય છે.

ઐતિહ્યક કંઈસહનના આ પ્રભાવશાળી સિદ્ધાન્ત પર ગાંધીજીએ પોતાની સુધારો કરવાની નવી કાર્યપદ્ધતિ રચેલી છે. જે કાર્ય તેમણે હાથમાં લીધું હોય તેને માટે બીજાઓનો સમભાવ ને ટેકા મેળવવા માટે તેઓ પોતે કંઈ વેડે છે. બધાં દલીલ અને સમજાવટની સામાન્ય રાજકીય રીતો નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યાં તેઓ આ નવું શસ્ત્ર યોજે છે. એ શસ્ત્ર ભારતવર્ષના તેમજ તરફ મેં કહ્યું છે તેમ, રાજકીય વિચારકોએ ધ્યાન આપવા જેવું છે. એ રાજકારણના શસ્ત્રમાં ગાંધીજીએ આપેલો ખાસ ફાળો છે.

છેવટમાં એક બીજો વિચાર આપી દઉં. ઘણા લોકો, કેટલાક હૃદય-પૂર્વક એમની સ્તુતિ કરનારા પણ, એમના કેટલાક વિચારોથી ને એમની કેટલીક કાર્યપદ્ધતિથી જુદા પડે. એમની કામ કરવાની રીત એમની પોતાની અનેરી છે. બીજા મહાપુરુષોની રીત પ્રમાણે તે પણ અસાધારણ કાટિની છે. પણ આપણો એમની સાથે ગમે તેટલો મનભેદ કે સ્વભાવભેદ હોય, છતાં એમની સત્યનિષ્ઠા, નિઃસ્વાર્થતા, અને એ જાણ ઉપરાન્ત એમનો વિશ્વજનીન માનવપ્રેમ, એનું જ્ઞાન આપણને નિરંતર રહે જ છે. તેઓ દંમેશાં મહાન મનુષ્યની જેમ વર્તે છે; અને તેમને સર્વ વર્ષના ને સર્વ કામના લોકો

પ્રત્યે—ખાસ કરીને દીનદનિતો પ્રત્યે—ઊંડા સમજાન હોય છે એમની દૃષ્ટિમાં વર્ગ પ્રાન્ત કે દેશની સંકુચિતતા નથી, પણ તેમની સહૃદયતાને અનુકર્યા સર્વ દેશકાળના માણસો પ્રત્યે હોય છે આત્માની સાથી મહતાની એ જ નિશાની છે

આજે યુરોપ જ્યારે સભ્રમ અને અવનતિને માર્ગે ચલુ છે ત્યારે એશિયા દૃઢ પગલે મોખરે આવી રહ્યું છે એ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે જગતના જાહેર તખ્તના પર આજે જે મહાપુરુષો છે તેમના બે એશિયાનાસી છે—ગાંધીજી અને ચાણક્ય શંકર અને કરોડોના જનસમુદાયને સન્માર્ગે ચલાવીને એક એવે મુકામે લઈ જવા મથી રહ્યા છે જે મુકામ અને ઉચ્ચતમ ખ્રિસ્તી આદર્શ તત્વત એક જ છે એ ઉચ્ચતમ ખ્રિસ્તી આદર્શ પશ્ચિમને મળ્યો છે ખરો, પણ તેને તે હવે ખરા જિગરથી અનુસરતું નથી

૪૭ કવિવરની વાણી

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

રાજકારણના ક્ષેત્રમાં અચારનનાર કેનાક એના ઇતિહાસરિધાયકો દેખા દે છે જેમના મનનું ઉચ્ચાણ સામાન્ય માણસો ન પહોંચી શકે એવું હોય છે કેટલીકવાર તેમના હાથમાં સત્તાનું એવું સાધન હોય છે જેનો પ્રયોગ અને જેની વશીકરણશક્તિ માણસોના શરીરને તામે કરી લે છે, અને ધર્મીનાર એ સાધન, દનાડીન બનીને મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નમગાધનો—તેના ચોલ લય અથવા ગુમાનનો—ગેરનાલ ઉઘાડે છે મહાત્મા ગાંધીએ જ્યારે આવીને હિંદની આઝાદીનો માર્ગ મોકલ્યો ત્યારે તેમના હાથમાં સત્તાનું કશું દેખીતું સાધન ન હતું લોકો પર બળજબરી કરવાની કરી પ્રયત્ન ત્યાં ન હતી તેમના વ્યક્તિત્વમાંથી જે પ્રભાવ નીપજતો હતો તે, સગીન જેવો, સૌન્દર્ય જેવો પદી ન બૃસાય એવો હતો માણસોના દિન પર તે ભરે અસર પાડી શક્યો કેમકે તેણે પોતે સગ અને આ મસમર્પણી ભવના પ્રયત્ન કરી એ જ કારણસર, એમીનના દિરેધી તત્વોને દેખવો રાખવાની ગાંધીજીની સ્વભાવસિદ્ધ કુશળતા પર આપણા લોકોએ ભાગ્યે જ કરી જરૂર દીધો છે તેમના ચારિત્ર દ્વારા જે સર્વ રૂઝિકસમી સાદાઈમાં પ્રગળ્યું છે

શહેરના શહેરને તારાજ કરવું હોત ને કેદીઓને ગોળાએ ઉડાડવું હોત, તો ત્યાં અહિંસા ચાલત ખરી કે ?

દસ વરસ પર જ્યારે એમની ખ્યાતિ સર્વોચ્ચ સિખરે પહોંચી હતી ત્યારે એક જોનાલાયક વ્યક્તિ તરીકે તેમના તરફ લોકોનું ધ્યાન ધણુ વધારે ગયું હતું એથી લોકોએ એમના કાર્યો તરફ પૂરતું ધ્યાન ન આપ્યું છતાં એને લીધે ગાંધીજીનું પ્રેમળપણુ ને તેમનું સ્વાભાવિક વર્તન વધારે દેખાઈ આવ્યા ખરા એ બધી પ્રસિદ્ધિ જોઈને એમને તો રમૂજ જ પડી હશે એમના મોઢક ગુણોમાં એક છે એમનું બાળકના જેવું તોફાનીપણુ એમની વિનોદવૃત્તિ એમને નિરતર સુખમાં રાખે છે તમે જો તમારું સ્વમાન સાચવીને ચાલો તો એમની સાથે તમારું ગાળુ સરસ ચાલે છે તમે હળવા વિષયો વિષે વાતો કરો તો તેઓ ચિડાતા નથી તેમનામાં આત્મગૌરવ તો ધણુ છે, ડાતા તેઓ ભારેખમ બનીને બેસતા નથી તેઓ ક્યારેક તમારી મનગલ ઉઠાવે છે, ને તમને એમની સામી મનગલ પણુ કરવા દે છે

‘તેઓ ચીડ પણુ ઉપજવી શકે છે !’ આપણામાના જોને જોને એમની જોડે કામ પણુ છે તેણે આ સખ્દો ક્યારેક તો — અને છતાં પ્રેમ પૂર્વક — ઉચ્ચાર્યા જ હશે તેઓ તાર કરીને હજાર માઈન દ્રવ્યો કાઢ મિત્ર કે સાથીને અગત્યના કામસર બોલાવે અને પછી તેની સાથેની ચર્ચા વચ્ચેથી જ અધૂરી મૂકીને પોતાના દર્દીઓને એનીમા આપવાનો વખત થયો હોય એટલા માટે ચાલ્યા જાય ! આ તો મેં કઈક હળવો દાખલો આપ્યો છે ૧૯૩૧ માં વિવાદાત્મક એકવાર એક સભામાં વિદ્વાન શ્રોતાઓએ ત્રણ કલાક સુધી તેમની પરીક્ષા લીધી, ને તેમના પર પ્રશ્નોનો વરસાદ વરસાડ્યો એ શ્રોતાઓમાં બેવિયન કોલેજના આચાર્ય, ગિનમર્ટ મરે, માર્કિય સેનર, પી સી લાયન વગેરે ધુરધર વિદ્વાનો હતા એ સરાદ એ સખત અસિપરીક્ષા હતી પણુ ગાંધીજી એક ક્ષણવાર પણુ ન તો હાર્યા, ને ન મૂંઝાયા મારા મનની ખાતરી થઈ કે સોક્રેટિસ પછી જગતે સપૂર્ણ આત્મસયમ અને ચિત્તની અવિચળ શાન્તિવાળો પુરુષ ગાંધીજી જેવો ખીજો કોઈ જોયો નથી એકબેનાર તો મેં કંપના કરી કે આ અડગ શાન્તિ ને સ્વસ્થતાનો સામનો કરી રહેલા વિદ્વાનોની જગ્યાએ જાણે ! પોતે બેસે છુ તેમ કરતાં મને સમજાયુ કે આથે-સવાસીઓએ સોક્રેટિસને ઝેરનો પ્યાતો શા માટે પાયો હશે

એડવર્ડ ટૉમસન

સોક્રેટિસની પેઠે ગાંધીજીને પણ 'અંતરનાદ' છે; અને એ અંતરનાદ બોલે ત્યારે તેઓ દલીલ કે ભય કશાથી ચળતા નથી. એ સલામાં મિ. લિંડસેને નિરાશાથી બોલતા હું હજુ પણ સાંભળું છું : 'મિ. ગાંધી, વિચાર તો કરો, તમારી બૂલ થતી હોય એ શક્ય છે !' ગાંધીજીને એ શક્ય ન લાગ્યું. કેમકે સોક્રેટિસની પેઠે મહાત્માજીનો પણ અંતરનાદ બોલે, પછી ભલે સાક્ષાત્ મૃત્યુરૂપી નાગરાજ આવીને મહાત્માજીને મોઢે દંડ દે, અથવા તો આખું વિશ્વવિદ્યાલય દલીલોનો વરસાદ વરસાવે, પણ ગાંધીજી નહીં ડગે તે નહીં જ ડગે.

અંગ્રેજી ભાષા ને તેના રૂઢિપ્રયોગો પર તેમનો જે કાણુ છે તેના કરતાં વધારે કાણુ કોઈએ ધરાવ્યો નહીં હોય. એ કાણુ પણ અમુક અંશે તેમના સંપૂર્ણ મનઃસંપમમાંથી આવેલો છે.

ગોળમેજી પરિપદ દરમ્યાન તેમને લંડનમાં મળનાર કેટલાક લોકો તેમને જોઈને નિરાશ થયેલા. તેઓ આશ્ચર્યથી કહેવા લાગ્યા : 'આ તો સંત નથી !' તેઓ સંત છે એમ હું માનતો નથી. ખરું કહું તો, તેઓ સંત છે કે નહીં એની મને પરવા પણ નથી. હું માનું છું કે તેમનું ઘડતર સંતના કરતાં ઘણી વધારે કંટાળે એવી કંઈક વસ્તુથી બનેલું છે. આપણા જમાનાને સંતોની જરૂર નથી પણ બીજી જ કોઈ જાતના પુરવાની જરૂર છે. ને એવા પુરુષ ગાંધીજી છે. 'તેઓ સત્તના ઊંચામાં ઊંચા સિખર સુધી પહોંચવાની શક્તિ ધરાવે છે,' એમ કોઈ કહ્યું છે. સાચી વાત છે. તેઓ આર્યતાની ને સૌજન્યની પણ ઊંચામાં ઊંચી ટ્રેડિંગે પહોંચી શકે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનો સલામત, જેમાં તેઓ હિન્દીઓના નેના હતા, તે એવડી મોટી લાગ છે કે તેની સ્થિતિ કરવાનું મારું મનું નથી. એમાં એમણે પારાવાર દિમ્બત બતાવી, એટલું જ નહીં પણ એમણે બતાવેલી ઉદારતા પણ પાર વિનાની હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુભવ પછી ગાંધીજીને જીવનજર ગોરામાત્રને વિશે દ્રેષ ને નિરરકાર ગપમવા જોઈના હતા. પણ નથી ગપમવા ! એડમંડ ફેડરે કહ્યા વખત પર કહેયું તેમ, તેમને તો અંગ્રેજોને ગમે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ મુંઝવણ થયો. તેની શરૂઆત બાર મુંઝવણને ફાંખીએ ચડાવવાથી થઈ હતી. પછી તો એ ગે.ગાંધાર ને ફેડકમારની એક જુગુપ્સાગ્નક ક્રિયા થઈ પડી. પોતે અંગ્રેજોના દેશ નથી, ને આજ્ઞા આતી પડે ત્યારે પોતે ને પોતાના સાથીઓ પોતાનો દેશો આપવા તૈયાર છે, એમ બતાવવા મોંઘીજીએ મુશ્કેલીપથક કાઢી તેમાં

કામ કરવાની ઈચ્છા બતાવી. મારસલ લોની રૂએ મારેલા ફટકાના સોળવાજા
 બુલુઓની શુશ્રૂષા કરવાનું કામ તેમને સોંપાયું ! કેવી બેવકૂફી ! સરકારે જ્યારે
 ફફડી ઊઠે ત્યારે શું કરી શકે છે એનું દર્શન હિન્દીઓને કરાવી તેમનાં હૈમાં
 કટણ બનાવવાનો ઈરાદો રખાયો હોય, તો તેમને માટે આ સારી તાલીમ
 હતી ખરી. એ રીતે એમનાં હૈમાં કટણ થયાં ખરાં, પણ બીજી રીતે ન બચા.
 અંગ્રેજો પર દલીલ અને સમજવટની અસર થાય છે, ને તેમની ન્યાયશક્તિને
 જાગૃત કરી શકાય છે, એ પોતાની માન્યતા ગાંધીજીએ છોડી નહીં. ૧૯૧૬ના
 એપ્રિલમાં જનરલ ડાયરે ગોળી ચલાવીને અમૃતસરમાં જમિયાંવાલા આગમાં
 લગભગ એ હજાર માણસોને ધાવણ કર્યાં. ધાવણે આખી રાત પેટે ચાલતાં
 ને રોતાં કકળતાં પડી રહ્યાં. પછી વિલાયતમાં પાર્લામેન્ટની બંને સભામાં
 જે ભૂંડી ચર્ચાઓ થઈ તે હિન્દીઓને રોષ ઉપજાવે એવી હતી. તે ઉપરાંત
 વિલાયતમાં જે હલકી ચળવળ ચાલી તેને અગે અપરને માટે રફ હજાર
 પાઉંનું ઉધરાણું થયું પંજાબનાં રમખાણો વિષે સ્વતંત્ર તપાસ કરી રિપોર્ટ
 કરવાને રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જે સમિતિ નીમી તેમાં ગાંધીજી અને જયકર
 પણ હતા. જનરલ ડાયરે ટોળાની કતલ કરી શકાય એટલા માટે લોકોને
 લલચાવીને એ બાગની નીચાણવાળી જગામાં ભેગા કર્યા હતા, એમ બતાવ
 નારો વીગતવાર પુરાવો એ સમિતિ આગળ રજૂ કરવામાં આવેલો એ
 વેળાની દુઃખ ને અપમાનની લાગણીને લીધે એ પુરાવાને લોકો સામે પણ
 માનતા. પુરાવાની પાછળ રોષ, આવેશ અને કષ્ટસહનની અદ્ભુત લાગણી
 રહેલી હતી. પણ ગાંધીજીએ એ પુરાવાને ન સ્વીકાર્યો. તેમણે કહ્યું : 'હું એ
 વાત માનતો નથી, ને એ આપણા રિપોર્ટમાં નહીં જ લખાય.' (આ વાત
 શ્રી. જયકરે પોતે મને કહી છે.) એમની શાન્તિ ને સ્વસ્થતા આથી
 વધારે વિજયી કદી નીરડી નહોતી. આવા સંજોગોમાં શાન્તિ ને સ્વસ્થતા
 જાળવી રાખવી એ એક મોટો નૈતિક વિજય છે. તમે જો ગઈ લગઈ જોઈ
 હોય તો તમને ખબર હશે કે રોષ અને દેશદ્વંદ્વથી હૈયું ઊકળી જાતું હોય તેવે
 વખતે ન્યાયશક્તિ સાચવવાનું કેટલું મુશ્કેલ હોય છે ગાંધીજીએ એ વસ્તુ કરી
 બતાવી; અને તે એવા અપમાન ને ભોંડપના સંજોગોમાં કરી બતાવી જેવા
 સંજોગો અંગ્રેજોને કદી અનુભવવા પડ્યા નથી. કેમકે પરાધીન ને પીડિત
 પ્રજાને શું સહેવું પડે છે તેનો અનુભવ અંગ્રેજોને નથી ગાંધીજીની આ

એવર્ડ ટ્રોફી

સિદ્ધિ એ 'સત્યનો સર્વોચ્ચ પ્રકાર' છે. એમાં કેવળ વાણીનું નહીં, વર્તનનું સત્ય પણ છે.

ખીન માણસો કેટલા પાણીમાં છે તે કળી જવાની, અને તેમના અણુદોષ સમજવાની, ગાંધીજીની શક્તિ અદ્ભુત છે. તેમના માનવપ્રેમનો જેટલો જગતે વિરલ દૃષ્ટાંતોમાં જ જોયો હશે. તેમનામાં પ્રત્યેક પ્રજાને માટે — અને સૌથી વધારે દીનદલિતોને માટે — દયા અને પ્રેમ છે. તેઓ ખરેખરા નિષ્કામ છે. આખું હિંદુસ્તાન જાણે છે કે તેમને સર્વ સ્ત્રીપુરુષ પ્રત્યે સમાન ભાવ છે. પોતાના દીકરા ને કોઈ લંગીના દીકરા વચ્ચે તેમના મનમાં ભેદભાવ નથી. તેમને નથી ભય કે નથી પોતાને વિષે કશી ચિન્તા. તેઓ વિનોદી, દયાળુ, આગ્રહી ને શરવીર છે. જગતની કોઈ પ્રજાની દશા જેવી નહોતી તેવી હિંદુસ્તાનની હતી. હિંદુસ્તાન છિન્નલિન હતું. જુદાના સમય પછી પહેલી જ વાર દેશમાં એવી જાગૃતિ આવી જે દેશના દુરદુરના ખૂણામાં પહોંચી ગઈ; એક અવાજ એવો નીકળ્યો જે સર્વત્ર સંભળાયો; તેના શબ્દોનો અર્થ સહુને પૂરો સમજાયો નહોતો. હિંદની રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં ગાંધીજીના કરતાં વધારે વફાવવાળા, વધારે વિદ્વાતાવાળા માણસો થઈ ગયેલા. પણ એવા પુરુષ તો એક જ થયા છે જેમણે હિંદનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મનમાં એવી લાગણી ઉપજાવી કે આ આપણા સહોદર છે; આપણા જેવાં જ હાડમાંસ ને રહિરવાળા છે. તેમણે અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગોનાં મનમાં આશાનો સંચાર કર્યો છે. પોતે મનુષ્યની હારમાં બેસી શકે છે એવું સ્વપ્ન એ લોકોનાં મનમાં પેદા કર્યું છે. તેમણે જે લાગણીઓ ને આશાઓના પ્રવાહ વહેતા કર્યા છે તે માત્ર રાજકીય ક્ષેત્ર પૂરતા નથી રહ્યા, પણ જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં ફરી વળ્યા છે. તેમણે પ્રજાનો ભાવિ જીવનપ્રવાહ ખરેખર બદલાવ્યો છે.

એથી વધારે પણ કેટલુંક એમણે કર્યું છે. રાજકીય મુત્સદ્દી તરીકે એ એમની દીકા ફરી છે. પણ એ ખીન કહ્યું છે તેમ, “જે મૂંઝેલ માણસો કોઈ યુગ પર એક વિચાર કે કલ્પનાની છાપ મારે છે તે માણસોમાંના એક તરીકે ગાંધીજીનું નામ યાદ રહી જશે. એ કલ્પના છે અહિંસાની. એક વાત કોઈની નજરે ચડી જતી નથી, કે એ અહિંસાની ચિટ્ઠિ સરકારની દમનનીનિ ઉપર પણ અસર થવા પામી છે. હિંદની સજામાં ખુનામરુદ્દી ને વંચાવીપાલું ધણાં થયાં છે ખરાં. જ્યાં જે રીતે એ લગ્ન થાતી છે તે પદ્ધતી

એમ માનવાને કારણ મળે છે કે એને પરિણામે આ બે દેશ વચ્ચે શાણા ને સુધરેના માણસોને છાજે એવો સ્નેહસખધ બધારો ” એમ બનશે, અને આજે જે માણસ દુનિયાને તારાજ કરી રહ્યું છે તે શમી જશે, ત્યારે મારો સ્વદેશ, તેમજ હિંદુસ્તાન, આ પુરુષને પોતાના એક સૌથી મહાન અને સૌથી સમર્થ એવા સેવક અને પુત્ર ગણશે. ઈસ્લામ અને હિંદુ વચ્ચેની લડાઈ ખરેખર એક કૌટુંબિક લડાઈ છે. ને ગાંધીજીએ એને કૌટુંબિક લડાઈ જ રાખી છે, એથી આગળ વધવા દીધી નથી. કુટુંબીજનો ધણીવાર બહુ ખરાબ રીતે લડેવડે છે, પણ તેમના કંઠિયા ક્યારેક ને ક્યારેક પસા વિના રહેતા નથી.

૪૯. સત્યાગ્રહનો માર્ગ

સોફિયા વાડિયા

ગાંધીજી જગતને વધારેમા વધારે જાણીતા છે તે હિંદના રાજકીય નેતા તરીકે ભેડા એમને ઈશ્વરભક્ત અને ધર્મપરાયણ પુરુષ કહે છે ખરા. પણ ધણીવાર એમ મનાય છે કે ધર્મ એમના જીવનમા ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. અંગ્રેજો અને તેમના પોતાના ધણા દેશભાઈઓ તેમના વચ્ચે સમજવામા ગયા પ્યાય છે, કેમકે એ કોઈ દેશદાઝવાળા મુત્સદ્દીના વચન હોય એમ ગણીને તેઓ તે સાબળે ને વાપરે છે. ‘નીતિ વિનાનું રાજકારણ એ ત્યાગ્ય વસ્તુ છે,’ એ ગાંધીજીનું વચન તેઓ જૂની જાય છે. દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રિયતા, જે આજના જગતની અધાધૂંધીના મૂળ કારણ છે, તેને તેઓ નવું રૂપ આપી રહ્યા છે તેઓ કહે છે કે ‘મારી દેશભક્તિ મારા ધર્મને વશ વર્તેલિ ચાલે છે.’ તેઓ હિંદના શત્રુ પ્રત્યે પણ હિંસા નહીં કરે, કેમકે હિંસા એ અધર્મ છે.

તેથી આપણે ગાંધીજીના આ આન્તર ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ તેઓ પોતાને હિંદુ કહેવાવા છે પણ તેઓ હિંદુ એ જ અર્થમા છે કે હિંદુ ધર્મે શીખવેના સનાતન ને સર્વદેશી સિદ્ધિતિ એમને સૌથી વધારે રુચે છે. ઈશ્વરની વ્યાખ્યા આપતા ગાંધીજી કહે છે કે ‘એ એક સર્વવાપી ને ગૂંદ રાક્ષિ છે જેની વ્યાખ્યા આપી અશક્ય છે.’ એ ઈશ્વર તે સત્-ચિત્-આનંદ ૨૫ છે તે ‘મનુષ્યમાનનો અત્યામી છે,’ અને ‘દરેક માણસ ઈશ્વરની પ્રતિમારૂપ છે.’ તેથી એ સત્ચિદાનંદ આપણા દરેકની અંદર વસે છે. પણ તે અધૂરો જ પ્રગટ થાય છે, કેમકે તે ભ્રમ અને અજ્ઞાનથી ઢકાઈ ગયેનો હોય છે. મનુષ્ય

સોફિયા વાહિયા

એ અનર્થાંગીએ બતાવેને રસ્તે ચાલવું ઘટે છે ગાંધીજી કહે છે ‘ મનુષ્ય પશુ કરતા ઊંચી ક્રાંતિનો છે તેને ધૃશ્વરનિર્મિત કાર્ય કરવાનું પડેલું છે ’ ‘ આપણે પૃથ્વીને જાણીએ છીએ, પણ આપણા અંતરમાં વસતા સ્વર્ગને જાણતા નથી ’

આપણી અપૂર્ણતાઓ દૂર કરી, અંતરમાં વસતી પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવના ઉપાય બતાવતા તેઓ કહે છે ‘ આપણા દરેક જણના અંતરમાં જે અહિંસા સૂતેલી પડી હોય છે તેને ખીનવો

ગાંધીજીએ જૂનો કરી છે ખરી ? જૂનો તો સડું કરે છે, પણ પોતાની જૂનો જોવાની શક્તિ કેટલામાં હોય છે ? ને એ કબૂલ કરવાની હિંમત કેનામાં હોય છે ? ગાંધીજી નિખાનસપણે પોતાની જૂનો કબૂલ કરે છે એ બતાવે છે કે ગાંધીજી યોગયુક્ત પુરુષ છે એ યોગનું ખીજું ચિહ્ન એ છે કે તેઓ પોતાના અનુયાયીઓની નમઝાઈઓ, કુડખીજોનોની જૂનો, અથવા પોતાના રાજકીય પક્ષની જાણપો નિર્ભયપણે ઉઘાડી પાડે છે સ્વધર્મીઓને તેમની ધાર્મિક અનનતિનું ભાન કરાવતા તેઓ કરતા નથી કોઈ માણસ પોતાના હાડમાં રહેની શેતાની શક્તિઓને ધિરે જાહેર રીતે લખીને પોતાની જાતને ઉઘાડી પાડતા ન અચકાય — જેમ ગાંધીજીએ ‘ આત્મકથા ’ માં કહ્યું છે — તો તે સામ્રાજ્યવાદી સરકારને ‘ શેતાની ’ કહેતા શા સારું કરે ?

ગાંધીજીની કંપના પ્રમાણે જે માણસ પોતાના જીવનનો સ્વામી છે તે એક પ્રકારનો સુધારક છે આ કંપના એ ગાંધીજીની દ્વિનસહીનો પાયો છે આર્થિક સુધારો, રાજકીય સુધારો, સામાજિક સુધારો, ધાર્મિક સુધારો, એ બધા વ્યક્તિગત સુધારાના જ વિસ્તારમાન છે

આપણા આધુનિક યુગની સરકૃતિને અહિંસા કે સત્યાગ્રહ રચના નથી કેમ રચે ? પણ આધુનિક સુધારાની નિષ્ફળતા દીસા જેવી દેખાઈ રહી છે વિચારશીલ સુધારકો કહે છે કે આપણી સરકૃતિને વિનાશ પામતી ઉગારવી હોય, તો તેની જૂની રીનખાત ને જૂની રહેણી છોડી દેવી જોઈએ

આના માણસો શ કરે ? સત્યાગ્રહના ચાલના અભ્યાસ કરવા માટે, અને મનમાં એની સ્પષ્ટ કંપના બધાય કે પછી પોતાનું જીવન એ દમે ધડવા માટે કામ કાંઈ લોખંપ અંકુશ મેળવવા માટે આ યુગમાં બધા સુધી મનમાં કાયમ રહે, ને મનની શાન્તિનો નાશ કરી મનને ચગડોગે ચગાવે,

મનને ખીજાં ધણાંખરાં મનુષ્યો પ્રત્યે નિર્દય બનાવે, ત્યાં સુધી માણસ જગતની સાથે શાન્તિથી રહી શકે નહીં. સાચા સત્યાગ્રહીને જે મુખ્ય ગુણની આવશ્યકતા છે તે હિંમત છે. ‘સતનો મારગ છે શરણો, નહીં કાયરનું કામ જોને.’ એ વિશે ગાંધીજીએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે “હિંદુસ્તાન નામદં બનીને લાચારીથી પોતાની લાજ લૂંટાતી જોઈ રહે, એના કરતાં તો તે શસ્ત્ર ધારણ કરીને પોતાની લાજબાખરી રક્ષા કરે એમ હું ઇચ્છું. આપણી પોતાની, આપણી સ્ત્રીઓની, ને આપણાં મંદિરોની રક્ષા જાતે કષ્ટ વેડીને, એટલે કે અહિંસા વડે, કરતાં આપણને ન આવડતું હોય, અને જો આપણે મદં હોઈએ, તો આપણને એ સર્વની રક્ષા લડીને કરતાં તો આવડતું જ જોઈએ.”

૫૦. હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય માટે ગાંધીજીનો ઉપવાસ

રેવરંડ ફ્રેંસ વેસ્ટકોટ

૧૯૨૪ ના ઉનાળામાં હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ વિખવાદ બહુ તીવ્ર બન્યો હતો. ગાંધીજીને એ અતિશય દુઃખનો વિષય થઈ પડેલો. તેઓ તે વેળા કહેતા કે હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યને તેમણે ત્રીસ વરસ લગી જીવનનો મુખ્ય વિષય બનાવેલો છે. કોમી રમખાણો વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનું દુઃખ વધતું ગયું. છેવટે સપ્ટેમ્બરની ૧૭ મીએ તેમને લાગ્યું કે એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ કરવો જ જોઈએ. એ વિશે લખતાં તેમણે કહેલું : “મારી તપસ્યા એ અનિચ્છાએ થયેલાં પાપની ક્ષમા માટે લોહીર્નાંજનતા હૃદયે કરેલી પ્રાર્થના છે.....એકખીજાના ધર્મની નિંદા કરવી, અવિચારી વચનો લખવાં કે ઉચ્ચારવાં, મંદિરો કે મસ્જિદોને અલગવવાં, એમાં ઇશ્વરનો ઇનકાર રહેલો છે.” ઉપવાસ ન કરવા તેમને સમજાવવાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે ઉપવાસ શરૂ થયો. ઉપવાસ દરમ્યાન દિલ્લીમાં જે પરિવહ લરાઈ તેમાં લગભગ ત્રણસો માણસો આવ્યા હતા. તેમાં બંને કોમોના ધણા-ખરા નેતાઓ તેમજ ખીજી કોમોના અગ્રેસરો પણ હતા. ૨૬ મીએ સગમ થિયેટરમાં પરિવહ શરૂ થઈ. રંગભૂમિ સામેની ખુદી જગ્યામાં સભા બેઠી હતી. રંગભૂમિ પર એક ચિત્ર વધસ્તંભે ચણવેલા ઇસ્ત્રિનું હતું, ને બાજુમાં ગાંધીજીની તસવીર હતી. મૌલાના મહમદઅલીએ સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે સભ્યોને આવકાર આપ્યો. પંડિત મોતીલાલ નેહરુને સર્વાનુમતે પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યા.

રેવરંડ જૅક વિન્સલો

પરિવહન કામકાજ શરૂ થતા પહેલા ગાંધીજીએ એક સંદેશો મોકલ્યો, તેની મતનમ એ હતી કે “ ખરી જરૂર તો હૃદયના ઐક્યની છે દરેક માણસ જે સત્ય માનતો હોય તે જ જોતી બતાવે એમા જીવનના પૂજના ધામોને શ્રદ્ધ કરવાનું આનંદ્યક ગણાવું હોય તો તે પણ કહે હું એમની સત્યનિષ્ઠા માટે એમને માન આપીશ, જોકે હું એમ જાણીશ કે એવું હોય તો આ અભાગી દેશમા કદી શાન્તિ સ્થપાવાની નથી ”

ઉપરાસને અગિયારમે દિવસે ગાંધીજીની સ્થિતિ ચિન્તાજનક લાગી પરિવહની ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં મને ચાર્લી ઍડ્ડન્સની ચિઠ્ઠી મળી કે ‘ તરત જ આવો ’ સાજની પ્રાર્થનામા ગાંધીજીએ એમનું પ્રિય લગન ‘ પ્રેમજળ જ્યોતિ ’ (Loved Kindly Light) ગાનાનું ઍડ્ડન્સે અને મને કહ્યું એ હૃદયસ્પર્શી અનુભવ હતો ગાંધીજીની ક્ષીણ આકૃતિ એ ઍરડન્સના આજ અજવાળામા ખાટના પર સૂતેની હતી, તેની સમક્ષ અમે એ લગન ગયું

તે પછી ડાક્ટરોનો રિપોર્ટ આવ્યો, તે આશ્વાસનદાયક હતો ચિન્તાજનક ચિહ્નો ઍછા થયા હતા ગભરાવાનું કારણ નહોતું રહ્યું

પરિવહના પરિણામને યોમેરથી સહર્ષ વધારી લેવામા આવ્યા, જોકે હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય પાકુ થતા વખત લાગશે એમ સહુ સમજી શક્યા હતા સ્ટેન્સમેન પત્રે કહ્યું તેમ, ‘ કરોડો માણસો પાસે સહિષ્ણુતા પગાવવાનું વધારે અવરુ કામ હજૂ બાકી હતું ’ તે પછીના રાજકીય બતાવોથી એ કામ સંપૂર્ણ નથી થયું રાજકીય ને આર્થિક વૈમનસ્ય વધ્યા છે સર્વ મનુષ્યોના હૃદયરૂપી સિંહાસન પર ઈશ્વરની સ્થાપના કરનાના જે ઉદ્દેશથી ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદરેલો તે ઉદ્દેશ કૃણીભૂત થવો જોઈએ તો જ દેશમા શાન્તિ સ્થપાય, કેમકે એ રીતે જ માણસોની માહોમાહે લડનારી ઈચ્છાઓ ઈશ્વરની એક જ ઈચ્છાના પૂરેપૂરા અકુશમા આવે

૫૧. મહાત્મા ગાંધી અને ઉગ્ર શાન્તિવાદ

રેવરંડ જૅક વિન્સલો

આ નાનકડા લેખમા હું એક જ વાત પર ભાર દેવા ઈચ્છુ છું ગાંધીજીએ જગતને એવા પ્રકારનો શાંતિવાદ શીખવ્યો છે જે ખરેખર શક્તિ યુક્ત સ્થાન લઈ શકે એમ ■

પશ્ચિમમાં જે શાન્તિનાદ જોવામાં આવે છે તે શસ્ત્રયુદ્ધની અવેજમાં ચાલી શકે એટલું જોમ એનામાં દેખાતું નથી શસ્ત્રયુદ્ધ એ લાઠ્ય વસ્તુ છે, અને તેથી જીતનાર ને જિતાયેના બંને પર આક્રમ્ત આવી પડે છે, એમ શાન્તિવાદીઓ માને છે એ સાચું છે અહિંસા એ હિંસા વરતા શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે એમ તેઓ કહે છે એ પણ સાચું છે પણ 'દુષ્કર્મ અને અન્યાયની સામે સંજ્ઞા રીતે બેખડાય અને આથડે એવું કશું તત્ત્વ પશ્ચિમના એ શાન્તિવાદી પાસે નથી હોતું તે સહેજે નિષ્ક્રિય બનીને જેસી જાય છે જે માણસોનું લોહી અન્યાયની સામે ઊકળતું હોય, અને જેઓ અન્યાય કે આક્રમણને રોકવાનો કષ્ટક ઉપાય યોજવા તલસી રહ્યા હોય, તેમને લાગે છે કે શાન્તિ વાદીઓ એના અન્યાય કે હુમલા સામે લાચાર બનીને જેસી જાય છે આ લાગણી સાવ અકારણ નથી હોતી ઇટલીનું એંબીસીનીયા પરનું આક્રમણ, અથવા જર્મનીના ચૂદ્દીઓ પર ગુજરતા ગુલમો, જેવા અન્યાયોની સામે થવાનો ઇનાજ શાન્તિવાદીઓ પાસેથી મળે એવી આશા આ લોકોને ઊપજતી નથી તેથી પશ્ચિમના શાન્તિનાદને, સાચા ખ્રિસ્તીઓમાં પણ બહોળા પ્રમાણમાં ટેકા મળતો નથી ધણા ખ્રિસ્તીઓને લાગે છે કે શાન્તિવાદીઓ અન્યાયની સામે આખા આગ્ર કાન કરીને જેસી જાય છે

આ બાબતમાં ગાંધીજીનો ઉગ્ર શાન્તિવાદ, અથવા તો સત્યાગ્રહ, પશ્ચિમના સામાન્ય શાન્તિનાદને ટપી જાય છે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં, પશ્ચિમનો શાન્તિવાદી માગે છે તે અહિંસા તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત આ જે તત્ત્વ પેલા શાન્તિનાદમાં નથી તે પણ સત્યાગ્રહમાં મોજૂદ છે, એટલું જ નહીં પણ તે ઊંચામાં ઊંચા ને અતિશય જલદ રૂપમાં છે ગાંધીજી લખે છે "અહિંસાનો ખરો અર્થ છે પ્રેમ ..અહિંસાનું લાવાત્મક રૂપ તે વિશાળમાં વિશાળ પ્રેમ છે મારે માટે ઈશ્વરને જાણવાનું એકમાત્ર સાધન તે અહિંસા — પ્રેમ — છે " વિરોધીને મારપીગ ન કરવી, એટલું જ નહીં પણ તેનું બૂરું ન ઇચ્છતું ને તેને વિશે મનમાં પણ કડવાશ ન રાખવી, અને પ્રેમથી તથા જાતે કષ્ટ સહીને તેને જીતી લેવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો, એ સત્યાગ્રહનો સાર છે જતા સત્યાગ્રહમાં અતિશય ઉગ્ર ને અદમ્ય એવું તત્ત્વ પણ રહેલું છે એમાં બૂરાઈ અને અન્યાય સામે આત્મનગ્નો પ્રયોગ એટલામાં મોળા પ્રમાણમાં થાય છે એ બૂરાઈ અને અન્યાય પર નિમજ ન મળે ત્યાં લગી સત્યાગ્રહી

ફેવરેડ જેક વિન્સલો

જપતો નથી, અને તેમ કરતા, જરૂર પડે, મોતની ભેટ કરના સુધીતુ કંઈ વેઠના તૈયાર થાય છે

હિંદ ઉપરનો બ્રિટિશ અમલ ખૂબી વસ્તુ છે, અને હિંદ તેમજ બ્રિટન બંનેને હાનિકર્તા છે, એમ માનીને ગાંધીજીએ આત્મમગ્ન બધું જોમ ભેગું કરીને બ્રિટિશ ધૂસરીનો અંત આણનાની લડત આદરી એ પરદેશીઓ પ્રત્યે તેમના મનમાં જરાયે દ્વેષ ન હતો, શુદ્ધ પ્રેમ અને સદ્ભાવ જ હતા છતાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંત જ એના હતા કે તેમને પરદેશી ધૂસરી સામે સખત લડાઈ કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. પશ્ચિમની જોડકામીની નૈતિક ખૂરાઈઓની સામે વિરોધ કર્યા વિના ચૂપચાપ બેસી રહેવું, એવી સનાહ તેમણે તેમના દેશભાઈઓને ન આપી તેમણે તો એની ગુનામીની મનોદશા ફગાવી દેનાનો ઉપદેશ પ્રજાને કર્યો કેમકે એવી ગુનામીની સામે શાંત બેસી રહેનારી મનોદશાને તો તેઓ નૈતિક દૃષ્ટિએ સશસ્ત્ર પ્રતિકારના કરતાયે હલકી ગણતા હતા. અહિંસાત્મક અસહકાર દ્વારા તેમણે હિંદુસ્તાનને આઝાદી લેનાનો એવો માર્ગ બતાવ્યો જેમાં ખૂરાઈનો પ્રતિકાર હતો તેની સાથેસાથે દ્વેષનો સર્વથા અભાવ પણ હતો. તેમાં પરદેશી અમલ સામે જે હુમલો કરવાનો હતો તેની ઉમ્મતા તો હિંસક યુદ્ધના જોટલી જ હતી, છતાં તેમાં ભાગ લેનારાઓમાં ભારેમાં ભારે સમ, આપભોગ અને પ્રેમની જરૂર હતી.

મારી તો ખાતરી છે કે આજે જે અકથ્ય દુઝો આવી પડવાનો ભય ઝૂંમી રહ્યો છે તેની સામે યુરોપને અને જગતને આવા સત્યાગ્રહની—શાંત નહિ પણ ઉગ્ર, નિષ્ક્રિય નહીં પણ સક્રિય, શાંતિનાદની—જરૂર છે.

સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાંત અત્યારે લોકોને પૂરો કે સ્પષ્ટ સમજાતો નથી, અને એનો પ્રયોગ કરવાનું કામ સહેલું નથી, એ સાચું છતાં એ સિદ્ધાંતની યથાર્થતા વિશે શંકા નથી અને હું તો માનું છું કે જે જગતને માથે આજે આક્રમનો ભય ઝૂંમી રહ્યો છે તેને જો પાગનખાના માથી નીકળી શાણપણ ને શાંતિના સૂર્યપ્રકાશમાં આવવું દોષ, તો એ પાગનખાનાના દરવાજા ઉઘાડવા માટે આ એક જ ચાવી કામ લાગી રાકે એવી છે.

૫૨. ગાંધીજીની આજેવાની

એચ. જી. વૂડ

જગતમાં મનુષ્યની મહત્તા બે પ્રકારે મપાય છે. એક પ્રકારમાં, માણસ કેટલા વધારે લોકો પર ને કેટલા લાંબા કાળ લગી પોતાનો પ્રભાવ ટકાવે છે એ મહત્ત્વનું ગણાય છે. ગુલુ અને ચારિત્રને એટલું મહત્ત્વ અપાતું નથી. આરા ગજથી માપતાં હિટલર, સ્ટેલીન, મુસોલિની, સિકંદર, જુઝિપ્પે સીઝર અને નેપોલિયન જગતના મહાપુરુષો ગણાય. બીજા પ્રકારની મહત્તાનો દાખલો ઈસુએ આપ્યો છે. એ મહત્તા જુદા ગજથી મપાય છે. એ પ્રકારમાં જોને મોટા થવું હોય તેણે લોકોના સેવક બનવું પડે છે. એ પ્રકારના મહાપુરુષો લોકોના સ્વામી નથી બનતા, પણ દીનદલિતોની સેવાને જીવન સમર્પે છે. પતિયાંની સેવા કરનાર ક્રધર દમિયાં, આફ્રિકામાં ને ત્યાંની પ્રજાને કાળે જીવ આપનાર ડૉર્કિસ ક્રિસ્ચિયન, તથા લાલ્લાડોરના ટ્રેનકેલ, જપાનના કાગાવા અને પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કામ કરનાર આલબર્ટ સ્વીડ્જર આ વર્ગમાં આવે છે.

ગાંધીજીની વિશેષતા એ છે કે તેઓ આ બંને વર્ગમાં સ્થાન ધરાવે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ મહાપુરુષ ગણાતા લોકો, તેમજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મહાપુરુષ ગણાતા લોકો, બંનેની યાદીમાં તેમનું નામ મુકાય એવું છે. આ બે પ્રકારની મહત્તાનો સંયોગ બહુ વિરલ છે. ગાંધીજીએ રાજકારણ પર, તેમજ હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચેના સંબંધ પર, જે અસર પાડી છે તેને લીધે તેમને આપણા જમાનાના રાજકીય ઇતિહાસમાં અનેરું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુ સ્તાનની પ્રજાને પણ એ વસ્તુ ભારે યથા આપનારી છે. તેણે એક સાચા નેતાને ઓળખ્યા છે ને અનુસર્વા છે. ગાંધીજીની આજેવાનીને લીધે હિન્દની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ આજના જમાનાના બીપણુ રાષ્ટ્રવાદો કરતાં ઘણી ઊંચી કોટિની બની છે. જે રાજકીય અનીતિ પશ્ચિમના સુધાસને ભરખી જવા તકની રહી છે તેના કરતાં હિન્દની રાષ્ટ્રીય લડન એક જુદી જ ભાત પાડે છે, અને કંઈક અનેરી ટ્રેસણા આપે છે.

આહિંસાત્મક અસહકારની રીત માટે જમે તેટલી ટીકા કરીએ, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એ રીત સચચુદ્ધના સામુદાયિક અભ્યાસોના કરતાં અનંતગણી શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. આપણી દુનિયાને ગાંધીજીનો પદકાર ૥ તે

હતા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડરબનમાં મળેલા તે પત્રમાં ૪૭ વરસોમાં એ સુલો પ્રમાણમાં ને તીવ્રતામાં ધણા વધ્યા છે એટલું જ તે વેળા નાતાનમાં હિંદીઓના આગમન અને વસવાટનો પ્રશ્ન મહુ તીવ્ર રૂપમાં ઊઠ્યો હતો એ પ્રશ્નની પનારત થઈ શકે એમ હતું પણ હિંદીઓને ભારે રોડ થયેલો તે તો તેમના પ્રત્યે થતા અપમાનજનક નર્નનથી હિંદીઓ ધનિક હોય કે ગરીબ સુશિક્ષિત હોય કે નિઃશક્ત, સકુને 'કૃષી' ક્ષેત્રને એક જ વર્ગમાં મૂકવામાં આવતા ગાંધીજી પણ 'કૃષી' શીમત વેપારીઓ પણ 'કૃષી' હિંદીમાત્રને 'કૃષી' નામે સમેથવામાં આવતા

ગાંધીજી તે વેળા જીવાન હતા ખરા, જ્યાં હિંદીઓના હકો માટે લડતે ચલાવવામાં તેઓ હિંદીઓના નેતા થઈ પડ્યા હતા ડરબનના એક નિનામતી હમના, સાગર કુનીચરનાળા, બજારમાં મળેતા દુ નડનના 'દાઈમ્સ' પત્રનો ખમરપત્રી હતો એટલે એકવાર તેમણે મને જમના બોલાવેલો અને તે 'નિર્દેશ સુદેશાળી ને સુશિક્ષિત માણુમ' લાગેના પણ તેમણે પાઞ્ચધી જે કામો કર્યા તેને માટે કેવળ છુદ્દિ અને કેળવણી કરતા ધણી વધારે વસ્તુની જરૂર હતી તે વેળા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાતિ જાતિ વચ્ચે ભીષણ વિરોધ અને ઝેરવેર ચાલતા હતા — બોઅરો અને અંગ્રેજો વચ્ચે, ગોરાઓ અને હમસીઓ વચ્ચે તથા અંગ્રેજો અને હિંદીઓ વચ્ચે એની સામે એક જીવાન હિંદી વકીલ ઊભો રહી શક્યો એમાં એણે જે દિમ્મત અને ચારિત્ર જણાવ્યા તે ગમે તેટલા મૌલિક શિક્ષણ ડગતા ધણા વધારે કામના હતા

તેમણે વકીલાતની મોગી કમાણી જતી કરી, અને હિંદીઓના હકોને માટે લડતા નારાનામ ને અપમાનો વેઠવાની નતપરતા ખતાની એને હાથે તેમના હિંદી દેશબાઈઓ તેમને નખાણતા ને અન્ને પૂજતા થયા

પણ એમનું મોટામાં મોટું કામ તો હિંદમાં થતા નિમિષિયુ હતું દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે હિંદીઓને માટે જે કામ કર્યું તે પરથી એટલું તો દેખાઈ આવેતું કે તેઓ એક નેના ને લ વૈયા છે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડીને તેઓ હિંદુસ્તાન આવ્યા ત્યાં તેમની પ્રવૃત્તિઓને માટે ધણુ મોટું ક્ષેત્ર મળી ગયું એમના દેશ પર પરદેશી પ્રજાનો અમન ચાલતો હતો તેમની ધમ્મજ એ હતી કે હિંદીઓ જ હિંદ પર રાજ્ય ચલાવે હિંદીઓની બે મોગી કામો હતી — હિંદુ અને મુસ્લીમ તેમની વચ્ચે તેમને ઐક્ય સ્થાપવું હતું તેમની પોતાની

હિંદુ કેમમા મોટા મોટા સામાજિક દુરિયાને હતા — અપૃથક્તા, સ્ત્રીઓની અવસ્થા, ગામડાની ગરીબી એ બધામા તેમને સુધારો કરવો હતો પણ તે સુધારો અદ્યતી કરવો હતો

તેમણે હામ બીડીને સરકારને પડકાર આપ્યો, ને તેના કાયદા તોડ્યાને સાઠ કારાવાસ ભોગવ્યો મળુ હાથેતમા દેખાયુ એટની હાડ લગી તેમણે ઉપરામો કર્યા આખા દેશમા અને-નાર પ્રામો કર્યા દુગ્ધમા દૂરના જિલ્લામા ફરી આવ્યા લેકેટની ટમે પોતાની રહેણી સખી — હરિજનોમા, ને લગભગ તેમના જેવા જ ગણાઈને પણ રક્ષા અસાગલગી દેશને માટે તેમણે કરેના ત્યાગ અને સ્વાર્પણુનાગા જીનનો પ્રિયવત પ્રમાન પડતો આવ્યો છે તેમનું વ્યક્તિત્વ, તેમની દેશભક્તિ તેમનો માનવપ્રેમ એ બધાની અસર પડી છે હિંદીઓ તેમને સત્કર પૂજે છે પશુનગ ન વાપરતા નૈતિક બગ વાપરી સમજાનગથી કામ લેનાનો તેમનો સિદ્ધાન્ત પ્રિયથી નીવડ્યો છે તેમણે તેમના દેશને જગતમા માન પામતો કર્યો છે

આપો અગ્રેને તો હમેશા ઈન્ડીશ કે હિંદ સામ્રાજ્યની અદ્ય ગે પચુ પોતે એની આશા મેનુ છુ કે તે સ્વેચ્છાએ રહે તે જો આદ્યને પાન બન્યુ છે તે આદ્યથી આપણે તેની સાથે વર્તનુ જોઈએ

૫૪. ગાંધીજીનો આભાર

ત્યાં તો પશુખળો વિરોધ કરનારો એકેએક જાણુ હિંસક રીતે મોત પામીને કબરમાં સૂઈ ગયો છે. કેક દાખલામાં ખૂનીની ગોળીનું સ્થાન ક્યે લીધું છે. એ ખૂનીઓ પોતે તો માનપાન ને યશ ભોગવે છે.

પશુખળના પૂજકોના સિદ્ધાન્તો ખોટા છે, અને કુદરતનાં દશ્યોમાંથી તેઓ ને અર્થ તારવે છે તે ભૂલભરેલો છે, એમ બતાવવાને અહીં આધુનિક આણ્વીશાસ્ત્રની મદદ લેવાની જરૂર નથી. આજે તો આપણે માત્ર ગાંધીજીને એક હકીકતને માટે અભિનંદન આપીએ કે તેઓ હિંદમાં જન્મ્યા છે ને રહે છે, અને તેમને મધ્ય યુરોપના લોકો જોડે નહીં પણ અંગ્રેજો જોડે પનારો પડ્યો છે. કેમકે મધ્ય યુરોપમાં જે હેવાનો અમલ ચલાવે છે તેમની પાસેથી તો ગાંધીજીની માનવતાને જરાયે માન મળી જ ન શકત. પણ આપણે ગાંધીજીની સામે જોઈને આભાર માનીએ છીએ તેની સાથે મનમાં શોક અને વિપાદ પણ થાય છે. વીસ વરસ પર એમના મુખની આસપાસનું તેજોમંડળ જોઈને આપણને લાગેયું કે એ આપણા નવા યુગની જિજ્ઞાસુ પ્રગટી છે. આજે આપણને વિમાસણ થાય છે કે એ ગયા યુદ્ધ સાથે અસ્ત પામેલા જૂના યુગની સંધ્યા તો નહીં હોય? એની પછી તો આજે લયાનકમાં લયાનક નંગલી-પણાનો એવો યુગ આવ્યો છે જેની કદમના પણ કાઈએ કદી કરી નહીં હોય. નિઃશસ્ત્ર અને નિર્જળનાં લોહી રેડાઈ રહ્યાં છે, અને પશુતાને એક રાજકીય સાધન તરીકે પૂજ્યામાં આવે છે. રૂપેન અને ચીનમાં ચાલી રહી છે એવી શાંતિમય પ્રજાની કતલનો યુગ ભૂમધ્ય સમુદ્રના દેશોને માટે કદાચ ખેસવાનો હશે. કદાચ એખીસિનિયા પર બૌબ વરસાવતાં ધિરાલિયન વિમાનોઓને ને અપાર હર્ષ થતો તેવો હર્ષ યુરોપની આખી સંસ્કૃતિને ઘેરી વળવાનો હશે. કોણ જાણે? પણ આપણે, જેઓ પોતાનું બળ વાણી દ્વારા પ્રગટ કરીએ છીએ, અને જેમનાં જીવન પશુખળ વાપર્યા વિના વીતી રહ્યાં છે, તેમણે દરિયાપાર જાહેરા મહાત્મા ગાંધીને અભિનંદન આપવા જિએ સાદે પોકાર કરવા ધટે છે. ગાંધીજીને આજે સિતેર વરસે માનવજાતિએ ઉપગ્રવેલી સર્વોત્તમ શક્તિઓનાં ટેકા અને હાંક મળવાની ખાતરી છે. તેમણે જીવનના આરંભકાળથી ને ક્રમ શરૂ કરેલું તે તેઓ વગરથાક્યે ક્યે જાય છે. આપણે એમના શિષ્યો છીએ એવી એમની પાકી ખાતરી છે.

૫૫. તત્વજ્ઞાનનું આચરણ

જે. એચ. મ્યૂરહેડ

જે પુરુષે ખીજા કાર્મના કરતા અધિક અંગે આર્થિકીન ઇતિહાસને તેજની મનાવ્યો છે, જે પુરુષે, રોમે રોનાના રામ્પોમા કહીએ તો, પોતાના ત્રીસ કરોડ દેશભાઈઓને જગાવ્યા છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને હચમચાવ્યું છે, ને જમતે ગયા એ હજાર વરસમા ન જોયેની એની અતિ પ્રચલિત દિલચાપ માનવી રાજકારણમા પ્રવર્તાની છે, તે પુરુષને સમર્પણ થનારા અભિનંદન-ગ્રન્થમા અને થોડીક લીગોમા પણ લખનાની તક મળે એ મહદ્દલાખ છે જે સમયે ખીજા દેશોમા નેતાઓ માનની ન્યાય અથવા જગતમા નીતિનિયમના અમન જેવી ઈર્ષ વસ્તુની હસ્તીને માનના તૈયાર ન હતા, અથવા તો એક વર્ગ પર શુલ્ભ કરીને ખીજા વર્ગને ન્યાય કરના મથતા હતા, તેવે વખતે ગાંધીજી એક એના ધર્મયુદ્ધમા રોકાયેના હતા જે ધર્મયુદ્ધ હિંદને પરબ્રજની તામેદારીમાથી છોડના માટે હતું, હિંદના એક વર્ગને ખીજા વર્ગોની જોડકામાથી છોડવા માટે હતું, માનવજાતિના એક્યને કાળે અને ઇલેલોન્ના નહીં એના રાજ્યની સ્થાપનાને માટે હતું એ બધા ઉપરાત એક ખીજા વસ્તુ છે જે ભવિષ્યની સદીઓમા, એકલા હિંદુસ્તાનમા જ નહીં પણ જગતભરમા, અધિક મહત્વની ગણાના સભન છે તે એ કે જે અતિમ અને પરમ ધ્યેર પ્રત્યે ધર્મમાત્રની કૂચ આવી રહી છે તે ઇશ્વરપી ધ્યેયને વિષે, તથા એ ઇશ્વર મનુષ્ય આત્માને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરનાની જે હાકન કરે છે ને જોના પડે એ આત્મામા ઊંઠે છે તેને વિષે, તત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમા જે ઈર્ષ કર્યું છે તે ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમા આચરી બતાવ્યું છે

૫૬. સંપાદક પર આવેલા પત્રોમાંથી અવતરણો

(૧)

ગાંધીજીને વિષે જે ગ્રન્થ તમે નૈયાર કરી રહ્યા છો, અને આધુનિક હિંદને વિષે ઈર્ષ નધારે માહિતી મેળવના ઇચ્છનાર સહુ જે ગ્રન્થ આતુરતાપૂર્વક વાચશે, તેને માટે લેખ લખનાના તમાગ નિમન્ત્રણનો સ્વીકાર હું કરી શક્યો હોત તો મને આનંદ થાન પણ અને લાગે છે કામના દગાણને લીધે મારે સાડુ એવો લેખ લખવો અશક્ય છે

હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય હિંદુઆત્મજી બળ ને તેણે સ્વરૂપ ગાંધીજીના દેહમાં જેવી રીતે ને જેટલે અંશે મૂર્તિમત થયા છે તેવી રીતે ને તેટલે અંશે અગાઉ કદી નહીં થયા હોય ગાંધીજીની તેમના આદર્શો વિશેની નિમ્ન, અને જેટલાં આગ ને સ્વાર્પણ જરૂરનાં લાગે તેટલાં કરવાની તેમની તૈયારીને લીધે તેમણે તેમના દેશભાઈઓના હૃદયમાં અનેરું સ્થાન મેળવ્યું છે.

સમાધાનનો સ્તો શોધવાના સંયુક્ત પ્રયત્નમાં મેં એમની સાથે ગાંધી સમાગમમાં રહીને કામ કરેલું એ દિવસો અને હમેશાં યાદ રહેશે એમના ને મારા વિચારની વચ્ચે કાંઈ પણ વખતે ગમે તેટલા બેઠ હશે તોપણ, તેઓ જે ઉંડા આત્મમગ્નથી પ્રેરાઈને જીવનમાં વર્તે છે, અને જે આત્મમગ્ન તેમને પોતાને પ્રિય એવી હિંદુઆત્મા માટે ગમે તેટલા આપભોગ આપવાની શક્તિ આપી છે તે આત્મજીવનું તેમનામાં દર્શન કરવાનું હું કદી ચૂક્યો નથી

હોરેન ઓફીસ, લંડન -

હુલીફ્ફસ

(૨)

ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યને વિષે મારા મનમાં જે ભારે પ્રશંસાનો ભાવ છે તે પ્રગટ કરવામાં તમારી ને બીજાઓની સાથે જોડાતા મને ખરેખર બહુ આનન્દ થાય છે તેમના બધા વિચારોમાં હું સમત નથી અને એવી આશા પણ લાગે જ રાખી શકાય કેમકે અમે ધરતીને બે સામસામે છેડે રહીએ છીએ, પણ એમની ઉદાર ભાવના અને મનુષ્યમાન વિશેના તેમના પ્રેમને લીધે તેઓ જગતભરમાં સર્વ માનવપ્રેમીઓ ને લોકસેવકોને પ્રિય થઈ પડ્યા છે

અપરંત સિક્કેર

પાસાદેના, કેલીફોર્નિયા

(૩)

ગાંધીજીનું જીવન જગતને માટે કેટલું ઉપયોગી ને અર્થપૂર્ણ થઈ પડ્યું છે તેને વિષે મારો અત્યંત આદરભાવ ગાંધીજીને જણાવવાનો પ્રસંગ તમને મળે તો તમે જરૂર જણાવશો અતિ અગત્યના માનવી પ્રશ્નોને શાન્તિને માર્ગે ઉકેલવાનો સ્તો આપણે ગાંધી કાઠીએ એની, અગાઉ કદી નહોતી એટલી તાકીદની, જરૂર અભારે બેઠી થઈ છે. એવા યુગમાં ગાંધીજીએ દિંદની પ્રગતને તેનો આત્મા જોળવામાં મદદ કરી છે. એ શાન્તિમય ઉપાયો કેવી રીતે કામ લાગે એ બતાવવામાં ગાંધીજીએ પટેલ કરી છે.

કોપરન

હિંદુ ધર્મ

વેબક રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક ચંદ્રશંકર શુક્લ

હિંદુ ધર્મના છત્ર, જગત ને ઈશ્વર વિષેના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો, ઉપાસનાના વિવિધ માર્ગો, વર્ણ, આશ્રમ અને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા, અહિંસા, ઈતર ધર્મો સાથેના સમન્વેષ, સામાજિક પ્રણાલિકા, શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય, સત્કારો વગેરે હિંદુ ધર્મના અનેક અંગોનું, શ્રી રાધાકૃષ્ણનની લાક્ષણિક સીધી, સરળ, વિશદ, ગતિક શૈલીમા નિરૂપણ આ નિમ્નલેખા થયેલું છે. અનુવાદકે ઠેકઠેકાણે મૂળ ગ્રંથોનું સમર્થન કરે એના અસ્કૃત વચનો આપણા ગુદા ગુદા સારકે ધર્મ ગ્રંથોમાથી લઈને ફટનોટમા આપ્યા છે, ને માથે તેના ગુજરાતી અનુવાદો પણ આપ્યા છે એને લીધે આ પુસ્તક હિંદુ ધર્મ વિષેના એક અત્યંત પાઠ્ય પુસ્તક જેવું થયું છે.

વેદની વિચારધારા

વેબક રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક ચંદ્રશંકર શુક્લ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિષેના ગદ્યાકૃષ્ણનના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'Indian Philosophy' માંથી વેદ અને બ્રાહ્મણ વિષેના બે પ્રકરણોનો આ અનુવાદ છે. વેદની રચના, તેમાંની દેવસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન તથા નીતિનિયમ વિષેના વિચારો, અને તેમાં રહેલા તત્ત્વચિન્તનના બીજો, તથા તેનો વિકાસ ધર્મધર્મી કેવી રીતે કર્યો તેનો દત્તિકામ આમાં આપેલો છે. વેદ પછીના ને ઉપનિષદો પહેલાના બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા ધર્મની વિશેષતાઓ પણ વિસ્તારથી સમજાવી છે. લેખકે વેદ તથા બ્રાહ્મણોના જે જે સ્થળોનો માર આકાશથી નિર્દેશ કર્યો છે તે બધા જ અનુવાદકે આમાં આપ્યા છે, ને માથે સાથે તેના ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપ્યા છે, તેને લીધે મૂળ ગ્રંથોના ને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનો મારો ખ્યાલ આવે છે. આપણા શ્રુતિ-આદિત્વના અભ્યાસ માટે આ પુસ્તક બહુ ઉપયોગી નીવડશે.

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,

૩, રાઉડ બીડીંગ માર્ગ ૨

ભગવાન બુદ્ધ

લેખક : રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક : ચંદ્રશંકર મુક્લ

ભગવાન બુદ્ધના જીવનની રૂપરેખા, તેમનું વ્યક્તિત્વ, તત્ત્વચિન્તનનાં મુખ્ય અંગો, અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમણે ધાળો અને જોઈ દર્શનની વિચારશ્રેણી વિશે સરળ ને વિશદ નિરૂપણ પુસ્તકમાં છે.

ધર્મોનું મિલન

લેખક : રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક : ચંદ્રશંકર

જગતમાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો, સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ એ નિ. સંસ્કૃતિના આરંભી કાળથી ચર્ચામાં આવ્યો છે. તેના અનેક ઉકેલ છે તે તેને અંગે અનેક મહાયુદ્ધો પણ થયાં છે. આવા વિષય તે અટપટા પ્ર વિશે હિંદુ ધર્મે સૂચવેલો ઉકેલ, ઇતર ધર્મો સાથેના તેના સંબંધો, પરિ વિચારપ્રવાહ પર હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાને કરેલી અસર, જીવનના પરમ પુરુષાર્થ વિષેની હિંદુ કલ્પના વગેરે વિષયોનું તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ આ પુસ્તકમાં કરેલું છે. સર્વધર્મસમભાવનું સચોટ સમર્થન આ લેખોમાં થાય છે. અનુવાદકે અનેક નોંધો જોડીને પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ઉમેરો કર્યો છે. પશ્ચિમ સુખલાલજીએ વિદ્વાતસરી પ્રસ્તાવના લખી છે. કિંમન પાંચ રૂપિયા

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,

૩, રાઉડ જીસ્ટીંગ મુબઈ ૨.

મુદ્રક : આર. આર. બખ્ષે, મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, સેન્ટ્રલ્સ રોડ, ત્રિશ્વરમ, મુંબઈ ૪

પ્રકાશક : એમ. કે. વોરા, વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,

૩, રાઉડ જીસ્ટીંગ, કાલ્યાણેરી રોડ, મુંબઈ ૨.

ગાંધીજી—ગોળમેજી પરિષદ વખતે લેવામાં

“ગાંધીજીએ પોતાનું નામ જમનના ઋણીઓ
ને સાધુસંતોની દારમાં લખાવ્યું છે; અને તેમની
મૂર્તિનું તેજ પૃથ્વીના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી વ્યથું છે.”
રે.મં રે.સાં

“આપણો એમની સાથે ગમે તેટલો મનભેદ કે
સ્વભાવભેદ હોય, છતાં એમની સત્યનિષ્ઠા,
નિઃસ્વાર્થતા, અને એ બધા ઉપરાંત એમનો
વિશ્વજનીન માનવપ્રેમ, એનું જ્ઞાન આપણને
નિરંતર રહે જ છે.. એમની દૃષ્ટિમાં વર્ગ, પ્રાંત કે
દેશની સંકુચિતતા નથી, પણ તેમની સહૃદયતા ને
અનુકંપા સર્વ દેશકાળના માણસો પ્રત્યે હોય છે.
આદમાની સ્વર્ણી મદત્તાની એ જ નિશાની છે.”

જનરેલ રેમરેસ

“ગાંધીજીના જીવનની પરિક્ષામાં આપણે
ત્યારે સદુ કબૂલ કરશે કે તેમણે કરેલા પ્રયત્નોને
પ્રતાપે તેઓ દુનિયાને દત્તી લેતા કરતાં સારી
મળી ગયા.”

લોર્ડ સેકી

“મદામા ગાંધીએ ત્યારે દિલ્લી આજ રીતે
માર્ગ મોકલ્યો કયો ત્યારે તેમના હાથમાં મળાનું
કશું દેખીતું માધન ન હતું, લેહો પર બગાજતી
કરવાની કાંઈ પ્રજા નહોતી ન હતી, તેમના
બંધિતમાંથી જે પ્રજા નીકળે દત્તો તે
મંડીન જેવો, મોંઝવે જેવો, કાંઈ ન ભંડાવ
એવો હતો.”